

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського

Міністерство культури України
Національний заповідник “Софія Київська”

Н А Ш К Р И М

Випуск II

Київ – 2016

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies

Ministry of Culture of Ukraine
National Conservation Area “the St. Sophia in Kyiv”

O U R C R I M E A

Volume II

Kyiv – 2016

UKRAINA MILLIY ILIMLER AKADEMIYASI
M.S. Gruşevskiy adına Ukraina arheografiya ve menbaşınaslıq institutu

Ukraina medeniyet nazirligi
“Sofiya Kıyivska” milliy qoruđı

BIZIM QIRIMIMIZ

II sanı

Kiyev – 2016

УДК: 930.2:94(477.75)

ББК 63.3(4Укр-6Крм)

НЗ7

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г. Папакін (голова); Н. Куковальська,
д. іст. н., проф. Н. Нікітенко, д. іст. н. О. Однороженко,
д. іст. н., проф. В. Брехуненко,
д. габ., проф. Р. Ковальчик (м. Лодзь, Польща),
д. іст. н., проф. Ю. Мицик; д. іст. н., проф. В. Піскун;
д. іст. н. В. Корнієнко; к. іст. н. О. Маврін; к. іст. н. Д. Бурім;
к. іст. н. Д. Гордієнко; М. Кравець (м. Торонто, Канада).

НЗ7

Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. / ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2016. – 284 с.

ISBN 978-966-02-7924-7

За редакцією *Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка*

Збірка присвячена актуальним питанням Кримської історії, насамперед подіям Кримської війни, її місця в історії України та Східної Європи. Значна частина статей присвячена матеріалам з історії та культури кримських татар. Окрему групу складають публікації писемних та речових джерел з історії Криму та кримиознавства.

Книга призначена для істориків, філологів, мистецтвознавців та всіх, хто цікавиться історією України загалом та Криму зокрема.

УДК: 930.2:94(477.75)

ISBN 978-966-02-7924-7

ББК 63.3(4Укр-6Крм)

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2016
© Національний заповідник “Софія Київська”, 2016
© Д.С. Гордієнко, 2016
© В.В. Корнієнко, 2016
© Автори статей, 2016

ДО 160-ї РІЧНИЦІ КАПТУЛЯЦІЇ РОСІЇ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ 1853–1856 рр.

Рафал Ковальчик

УКРАЇНА ДО І ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

Україна – країна на межі сходу і заходу. Протягом століть в Україні перепліталися впливи зі сходу – від росіян, з заходу, від Речі Посполитої – поляків і від півдня – з Османської імперії – турків. Україна була ключем до досягнення могутності в регіоні. Глибоко розуміли значення України для себе – росіяни. Для того також використовували момент слабкості шляхетської Речі Посполитої і загостреного антагонізму між українцями і поляками. У період польсько-козацьких війн, повстання Богдана Хмельницького, росіяни уважно спостерігали за ситуацією, що змінювалася. Тогочасний російський цар – Алексій І Михайлович використовує зростлий конфлікт між поляками і українцями, виступив на боці українців у громадянській війні, підписав угоди з Гетьманщиною. 18 січня 1654 р. в Переяславі уповноважений російського царя Алексія І Михайловича – Василій Васильович Бутурлін підписав умови з Гетьманщиною і Богданом Хмельницьким. Військова угода, яка мала допомогти Богданові Хмельницькому у війні з Річчю Посполитою, перетворилася в політичний канон, який започаткував російське панування в Україні. Наслідком тієї угоди була російсько-польська війна. В той же час лівобережна Україна була окупована росіянами і до Речі Посполитої більше ніколи не поверталася. Росіяни по смерті Богдана Хмельницького не допустили відновлення на нових засадах спільної польсько-української держави. Проти гетьмана Івана Виговського – прихильника такого порозуміння з Річчю Посполитою вони використали всі свої засоби в Україні. Інструментом в їх руках став маріонетковий Юрій Хмельницький. То сталося після укладення в 1658 р. грізної для росіян Гадяцької угоди. Угода в Гадячу, підписана 16 вересня 1658 р., передбачала співіснування поляків та українців у федеративній формі у спільній державі – в Речі Посполитій. Гадяцька унія, за міжнародним правом, ліквідувала правочинність Переяславської угоди, за правочинністю якої Україна підпала під юрисдикцію Росії. Гадяцька унія утворювала три рівноправні суб'єкти: Корона, Велике князівство Литовське і Князівство Руське. Гадяцька умова була наслідком незадоволення козаків з Переяславської угоди. По 1654 р. Росія у завойованій країні послідовно відбирала у козаків права, а Православна церква в Україні була упосліджена. Одразу Москва прагнула підпорядкувати її

московському патріархові. Ідеальним інструментом до реалізації політики Москви в Україні був Юрій Хмельницький. Ця маріонетка Москви перетягнула на бік росіян своїх прихильників в Україні. Частина козацької старшини пішла за Юрієм Хмельницьким. Він був опорою для російської частини запорозьких старших, які не хотіли жодного порозуміння з Річчю Посполитою і виступали проти Гадяцької унії та гетьмана Війська Запорозького – Івана Виговського. 27 жовтня 1659 р. була підписана так звана друга Переяславська угода. Її підписав з одного боку маріонетковий запорозький гетьман Юрій Хмельницький, а від імені царя – Алексій Трубецький, князь, колишній воєвода Речі Посполитої, що воював без докорів сумління від 1654 р. на боці росіян і не відступав перед убивством своїх підданих, як по захопленню Мстислава 22 липня того ж – 1654 року. Друга Переяславська угода зводила роль запорозького гетьмана до васала Москви. Гетьман втратив право самостійного ведення зовнішньої політики. Уводилась залежність запорозьких військ від Росії. На вимогу царя запорозькі війська були змушені виступати і воювати на боці Москви, а сам гетьман без згоди царя не міг розпочинати самостійних воєнних дій. Козакам заборонено ведення самостійної політики. Вільна Україна вмерла. Росіяни були впущені до головних міст України, і їх гарнізони утримувались українським населенням. На цілковиту залежність України від Москви вказують статті, в яких йшлося про ліквідацію козацької незалежності. Відтак без згоди Москви гетьман не міг ні призначати, ні усувати полковників, а козаки не могли обирати нового гетьмана. Не забула Москва і про незалежний Київський патріархат. Православний київський митрополит був змушений визнати зверхність московського патріархату¹.

Друга Переяславська угода була кінцем мрій про вільну Україну, виборену з таким зусиллям у поляків за Богдана Хмельницького. Ослаблена Річ Посполита остаточно втратила лівобережну Україну в результаті підписаного у Москві 6 травня 1686 р. мирного договору. Москва використала ослаблену Річ Посполиту втягнувши її у війну з турками за короля Яна III Собеського. Мирний договір, підписаний у Москві, що переполовинив Україну поділивши її на російську (лівобережна Україна) і польську (правобережна Україна), поховав свободу козаків і шанс на незалежну Україну, був названий миром Гжимултовського від імені познанського воєводи Криштофа Гжимултовського, що представляв Річ Посполиту².

¹ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000.

² Мирна угода Гжимултовського, т.зв. Вічний мир, завершила польсько-російську війну, розпочату 1654 р. і санкціонувала перехід під Росію не лише лівобережної України з Києвом, але й Смоленщини, Сіверщини, Чернігівської землі, Борогобужська і Стародуба.

Останнім запорозьким гетьманом, який мав можливість протистояти підступам Москви – повному знищенню незалежності козаків, був Іван Мазепа. Він намагався упиратися спробам обмежити незалежність Гетьманщини, а точніше її ліквідації, які робив цар Петро I. Гетьман розпочав перемовини зі Станіславом Лещинським і Карлом XII. У 1708 р. у своїй столиці Батурині він уклав союзний договір, гарантом якого був володар Швеції Карл XII. Росіяни, знаючи, що ставкою є першість в Європі, розпочали в Україні ефективну пропагандистську акцію зображуючи Івана Мазепу як зрадника. Водночас росіяни під командуванням князя Александра Даниловича Меншикова здобули Батурин – столицю Козацької України – Гетьманщини – змордували мешканців, українців, не пощадили ані жінок, ані дітей. Росіяни без жалю мордували навіть новонароджених немовлят. У нагороду за те звір'яче вбивство беззбройних українських людей Александр Меншиков у 1725 р. отримав у володіння Батурин від цариці Катерини I Алексеевни.

З поразкою запорозького гетьмана Івана Мазепи та смерті або змушеної емігрувати частини незалежної від Москви козацької старшини, почалась поступова ліквідація автономії Гетьманщини. Останній шанс на повалення свавілля Росії в Україні був втрачений за наступника Івана Мазепи – Пилипа Орлика. Запорозький гетьман Пилип Орлик опинився по поразці під Полтавою шведських військ Карла II в ситуації тріумфу царя Петра I. Єдиний шанс для України Орлик вбачав у підтримці козаків з боку Османської імперії. Отже, він підпорядкував всю Україну – і правобережну, яка входила до складу Речі Посполитої, і лівобережну, на яку не лише не мав права, але також і жодного впливу, ханові Девлет Гіресві II-му. Була то спроба запобігти політиці обмеження автономії Гетьманщини і початків утиску прав козаків та українського народу, що росіяни почали провадити по перемозі Священної Ліги над Османською імперією. Петро I ув'язався у Північну війну (III), у війну зі Швецією за доступ до Балтики, російські війська провадили битви на території на той час вже безвольної Речі Посполитої, а водночас росіяни щораз більше обмежували незалежність Гетьманщини – що, власне, і спричинило укладання гетьманом Іваном Мазепою союзу з Карлом XII та Станіславом Лещинським. Пилип Орлик єдиний шанс для незалежної України по Полтавській катастрофі вбачав у втягненні переможної Росії в окрему війну з Османською імперією. Для того українські козаки, що підтримували запорозького гетьмана Пилипа Орлика, разом з татарами з Кримської Орди виступили в 1711 р. на російську і польську Україну. У виправі взяли участь прихильники Станіслава Лещинського,

який опинився в Туреччині після Полтавської катастрофи. Поляки разом зі Станіславом Лещинським та Юзефом Потоцьким підтримали похід, тому що він мав політичне звучання. Володар татар калга султан Мегмед Гірей 20 січня 1711 р. видав маніфест, що Орда йде воювати за трон Станіслава Лещинському, захищати загроженою через окупацію російськими військами незалежність Речі Посполитої та за права та свободи козаків. Не маючи підтримки турецьких військ Орда була відтиснена за Дністер. Переможний Петро I після перемог над шведами вирішив вступити у війну з Османською імперією за панування над Наддунайськими князівствами. Петро I вважав, що одразу зі вступом його військ до наддунайських країн йому вдасться підняти повстання християнських народів проти османського панування. Перший крок йому вдалось виконати перед перетином турецького кордону. Таким чином молдавський господар Дмитро Кантемір визнав зверхність Петра I, розірвав з Османською імперією і оголосив їй війну. Певний перемоги цар Росії вступив до Молдови. Однак там його спіткало прикре розчарування. Відтак турки, вільні від війни на кілька фронтів, виставили армію, яка була здатна протистояти російській агресії. Петро I з 40-тисячною армією був оточений об'єднаними силами турків та Орди Девлет Гірея II. Над Прутом російському війську заступила дорогу армія великого візира Мегмеда Балтаджі. Ніколи не був настільки реальним шанс для ліквідації російської армії. Перед лицем небезпеки цар Петро I наказав розпочати перемовини з турками, і в разі потреби йти на значні поступки, аби тільки врятувати з таким трудом створену армію. Російські гроші, які потрапили до кишені великого візира Мегмеда Балтаджі, зробили чудо. Великий візир Мегмед Балтаджі зажадав відносно небагато. Повернення Азова, знищення Росією кількох фортець на прикордонні, невтручання царя Петра I у козацькі та польські справи, пропуск до Швеції Карла XII. Угоду підписано 12 липня 1711 р. Хан Девлет Герей II був обурений рішенням великого візира Мегмеда Балтаджі. Прагнув знищення російської армії, добре розуміючи, що найбільшу загрозу для Кримського Ханства являє Росія. Шанс на ослаблення Росії залишився остаточно втраченим. Незнищена російська армія повернулась до Росії стаючи інструментом переваги Росії в Центрально-Східній Європі. Хоча на кількадесят років Росію відтиснено від Чорного моря, а Гетьманщину утримано, однак та загроза лишилась. Остаточно Гетьманщина була знищена на кількадесят років пізніше в 1764 р. за цариці Катерини II³.

³ J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem i złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712–1715*, Warszawa 1953; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959; Z. Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczy-*

Катерина II по ліквідації в 1764 р. Гетьманщини, перетворила територію окупованої Росією України в Малоросійську губернію, в якій єдине, що зосталось по Гетьманщині, був її поділ. Губернія була поділена на десять полкових одиниць, що збереглись по Гетьманщині. Проте Катерина II їх ліквідувала в 1781 р., а її територію поділила на намісництва: Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське. Після її смерті відновив її Павло I. Малоросійська губернія була утворена зі зліквідованих намісництв: Новгород-Сіверського, Чернігівського і Київського. Столицею Малоросійської губернії став Чернігів. Після вбивства Павла I Малоросійська губернія була остаточно зліквідована. У 1803 р. цар Александр I її ліквідував поділивши на дві менші губернії: Полтавську і Чернігівську.

Для Росії надзвичайно важливою була Україна, а особливо її південна частина – Новоросія. Новоросією в царській Росії називалась південна Україна, території, захоплені у результаті воєн з Туреччиною, на північ під Чорного і Азовського морів і на південь від кордонів Речі Посполитої⁴.

pospolitiej, Warszawa 1960; A. W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław i in. 1977; W. A. Serczyk, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982; *Historia dyplomacji polskiej*, pod red. Z. Wójcika, t. 2, Warszawa 1982; Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983; W. A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław i in. 1983; L. Podhorodecki, *Chanał krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w.*, Warszawa 1987; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław i in. 1988; Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989; E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław i in. 1994; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych..*; W. A. Serczyk *Historia Ukrainy*, Wrocław i in. 2001; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa 2005; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość: uгода hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*, Warszawa 2008; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności..*, Ucraina magna, K. 2016, vol. I: Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі. До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського, за заг. ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та І. Каневська.

⁴ Новоросійська губернія утворена в 1764 р. В її склад включено території, що лежали в Україні Правобережній і Лівобережній. У 1775 р. до губернії увійшла частина земель ліквідованої Запорозької Січі. Губернія в 1765 р. поділялась на три провінції: Бахмуцька (столиця Бахмут), Єлисаветградська (Єлисаветград) і Катерининська (Білівськ). У 1783 р. по анексії Росією Кримського Ханату губернія була ліквідована, а її територія включена до складу новоутвореного Катеринославського намісництва. Павло I ліквідував намісництва як адміністративні одиниці. З Катеринославського намісництва, Вознесенського намісництва і округу татарського (Крим) утворено Новоросійську губернію зі столицею в Катеринославі (сучасний Дніпро), заснованому в 1778 р. (в роках 1797–1802 – Новоросійськ). Губернія функціонувала до 1802 р., коли була поділена на губернії Катеринославську (рос. Екатеринославская губернія), Миколаївську губернію (від 1803 р. – Херсонська губернія) і Таврійську губернію.

Україна для Росії була надзвичайно цінна з економічної точки зору. Господарська політика Петербурга, якою значною мірою керував фаворит Катерини II, князь Григорій Александрович Потьомкін, була пов'язана з розбудовою на півдні України важкої промисловості. Росія прагнула до створення свого центру важкої промисловості, який став би базою для розвитку військової промисловості і загалом виробничою базою для російської армії. Засадничо він мав унезалежити Росію від імпорту зброї і високотехнологічних продуктів, а також напівфабрикатів важкої промисловості із Західної Європи. То не був новий план, його вже намагався реалізувати цар Петро I. Його базою мав бути Урал. Однак, невдачі, пов'язані з розбудовою осередку важкої промисловості на Уралі, який мав перетворитись у російський арсенал, спричинили, що князь Георгій Александрович Потьомкін переконав Катерину II зацікавитись донецьким районом на півдні України. З ініціативи князя Григорія Александровича Потьомкіна проведено широкомасштабні дослідження тамтешніх районів. Їх виконали члени Петербурзької Академії Наук, геологи Гюльденштьодт, Паллас та Зуєв. За їх результатами був розроблений проєкт побудови фабрики з виплавки металу. Засновано виробничу мережу тієї мануфактури на схід від Дніпра, у басейні рік Інгулець та Саксагань. Транспортування мало відбуватись водними шляхами. Вже відпочатково ця концепція була помилковою, позаяк засновувалось будівництво мануфактури, яка мала бути спрямована винятково на переробку. Сировину до тієї урядової мануфактури, збудованої над Дніпром, довозили власне водними шляхами. Залізна руда доставлялась з-над ріки Інгулець та з району Уралу, а деревне вугілля – з північних губерній. Від початку та ідея була зовсім неефективною. Ніхто не підраховував вигоди, тим більше, що виробництво засновувалось на праці кріпосних селян. Також передбачалось, що готовий метал мав доставлятись на внутрішній російський ринок, до збройових фабрик – також водними шляхами. Та концепція, що спиралась на феодальну схему, окрім того, що Росія все ще перебувала в оковах феодалізму, закінчилась провалом. То було пов'язано з великими транспортними витратами. Побудова Луганської фабрики, в яку інвестовано значні державні фінансові ресурси, власне була таким прикладом. Смерть промоутера використання потенціалу південної України для Росії задля розбудови і модернізації її збройних сил князя Георгія Александровича Потьомкіна не припинила вливання російських інвестицій в Україну. Мануфактура була уведена в дію близько 1797 р.

Російська фінансова еліта добре розуміла потенціал України, незважаючи на первісні невдачі, пов'язані з будівництвом й інвестиціями тієї

першої мануфактури, вона не думала відмовлятися від планів розвитку на півдні України центру важкої промисловості і пов'язаної з нею – збройової промисловості. Щоб реалізувати ті плани було розпочато дальші пошуки сировини, яка зробила б ті інвестиції рентабельними. Однак зосереджено ті пошуки в Донецькому басейні. До району пошуків не було включено прилеглого регіону – Кривого Рогу. У Донецькому басейні зосередились на пошуках покладів руд кам'яного вугілля та залізної руди. Проте високоякісних залізних руд там виявлено не було. В результаті урядові інвестиції в тому районі: Луганська фабрика і по черзі збудовані Петровська (1862) та в Лисичанську над Донцем (1870) були збитковими інвестиціями⁵.

Інвестиції у важку промисловість в Україні стимулювали економічний розвиток цілого регіону, спричинили послідовний вплив приватного капіталу, який виявляв значне зацікавлення в інвестиціях у модерну важку промисловість. Однак вони не виходили поза прийняту для розвитку важкої промисловості в Україні територіальну схему. Вони розміщувались подібно до того, як державні в Донецькому басейні, відповідно, їх локалізація залежала від специфіки продукції тих фабрик. У результаті, у західній частині Донбасу, на використання місцевої залізної руди – бідних лімонітів, була збудована перша фабрика з англійським капіталом. То була фабрика “Новоросійського товариства”, названа згодом фабрикою Юзівка, у якій функціонування двох великих печей було на урядових дотаціях. У той же час, у східній частині, в місцевості Сулін була розташована фабрика Пастухова (пізніше “Товариство Сулінське”), яка окрім доступу до значних покладів залізної руди не розпочала виробництво продукції спираючись на ці руди, а займалась переробкою лому, що закуплявся у російського військового і морського міністерства. Технологічний процес переплавки руди на фабриці Пастухова був заснований на антрациті.

Висока вартість продукції в Україні, зумовлена помилковим вибором концепції розвитку того осередку промисловості, спричинила, що уральський осередок зберігся. У царській Росії співіснували два осередки важкої промисловості: український і уральський.

⁵ R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*, Acta Universitatis Lodzensis 2003, Folia Historica 77; R. Kowalczyk, *Rozwój komunikacji wodnych w Królestwie Polskim w latach 1815–1918*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 2, Łódź 2004; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 6, Łódź 2009; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму*, УІЖ 6 (2010).

Розвиток важкої промисловості в Україні, який змінив вигляд цього краю, перетворюючи Україну в найбільш індустріалізовану частину Російської імперії, поза Королівством Польським (Польща), яке аж до 1914 р. утримувало беззаперечну позицію лідера. Проте обидва краї стартували з різних рівнів. У Королівстві Польському традиція розвитку важкої промисловості була багатовіковою, окрім того в період автономії, економічна політика князя Ксаверія Друцького-Любецького, перетворила Королівство Польське в найбільш промислово розвинений район Російської імперії.

Розвиток України, як і загалом російської держави, в склад якої була включена Україна, визначався позицією російської влади. Інвестиції у важку промисловість були дуже капіталомісткими, але власне та важка промисловість була рушійною силою цілої економіки. В результаті інвестиційний район на півдні України був найбільше індустріалізованою частиною краю. Проте епоха Миколи I в Росії була періодом, у який держава царів була закрита щодо господарчих віянь, що йшли з Заходу. Росії не вдалось включитись у процес промислових змін у першій половині XIX століття, що було цілком неможливим за загального її – Росії ізоляціонізму. Росія була скансеном Європи. Не було на цілому континенті такої країни, як Росія – з такою сильною перевагою селянської праці в оковах феодалізму, що, з одного боку, робило російський ринок, попри його розмір, дрібним, а з другого – обмежувало ринок праці. Приватні підприємці усвідомлювали неефективність кріпацької праці і в нових мануфактурах, що вимагали обслуговування щораз складніших пристроїв, і брали на роботу кваліфікованих працівників, а майстрів чи керівництво запрошували з-за кордону. Вартість такої стратегії була нижчою, бо кріпосних селян не допускали до спеціалізованих і щораз дорожчих фабричних машин, у тому числі парових⁶.

Переломним моментом виявилась Кримська війна. Відсталість Росії виявилась підчас війни і призвела до політичного банкрутства системи терору царської держави Миколи I. Технологічна перевага західних держав, відсутність транспортних ресурсів спричинили нищівну поразку

⁶ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard 1962; M.E. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914*, London 1972; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; J. Szczepański, *Książę Ksawery Drucki-Lubecki (1778–1846)*, Warszawa 2008; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; P. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa 2013.

Росії. Кримська війна як жодна інша війна в історії Росії, і навіть її наслідки не змогли змінити краю. Головним бенефіціаром нової економічної епохи в рамках Російської імперії стала Україна. Для України настала нова економічна ера.

Нове керівництво Російської імперії зробило висновки з програмої війни і зважилося на виведення економіки Росії з технологічної, економічної і цивілізаційної відсталості. Її основним інструментом мав стати розвиток залізниці. Однак російська важка промисловість, як українська, так і польська (Королівства Польського) – галузі: металургійна і машинобудівна не були в стані доставляти велику кількість металу, сталі, шин, вагонів і локомотивів для нових залізничних інвестицій. Петербург не бажав чекати на місцеву продукцію. Прагнув негайного впровадження інвестицій. Тоді вийшла затримка через уряд Миколи I. Розбудова відповідної промислової інфраструктури в Україні, в Королівстві Польському потребувала кількох років. Тоді підприємства України і Королівства Польського не були спроможні задовольнити багатомільйонні залізничні замовлення уряду. В результаті Александр II наважився на зміну економічної політики, відмовляючись від тогочасної політики протекціонізму Миколи I. Визначальною щодо того стала подана йому міністром фінансів Михайлом фон Рейтерном (1862–1878) програма з індустріалізації. Її основним інструментом стала прогресивна лібералізація митних тарифів. Її застосування мало принести негайні зміни і дозволити Росії зробити цивілізаційний стрибок, який, як уважали, мав статись завдяки побудові залізниць. Застосування тієї програми привело до широкого відкриття російського ринку, що було результатом ліквідації заборонного мита на чавун і започаткувало ліберальну еру. У результаті Росія стала імпортером готових виробів, чи напівфабрикатів, машинобудівної промисловості, які дозволили розпочати негайну розбудову залізниці в Росії. Головними експортерами продукції до Росії були німецькі країни. Програма Михайла фон Рейтерна і ліберальна ера, що продовжувалась у Росії, були дуже не вигідні для економіки. Закордонний капітал не був зацікавлений розміщувати в Україні і Королівстві Польському інвестицій, споруджувати нові фабрики, оскільки міг без проблем і жодних митних обмежень експортувати готову продукцію з власних фабрик. У результаті ліберальна ера не сприяла економічному розвитку найбільш промислових частин Російської імперії – України і Королівства Польського. Невід’ємною частиною програми Михайла фон Рейтерна була відмова від фінансування підприємств, що були під безпосереднім контролем казни. Урядові фабрики на півдні України

залучали як приватний капітал, так і державний, а також закордонний капітал, що робив перші кроки на цьому ринку⁷.

Промислова програма міністра фінансів Михаїла фон Рейтерна була прикладом суперечливої економічної політики Росії. Александр II вирішив, що Росія має негайно розбудувати залізничну мережу і незважаючи на потреби російської економіки (при тому головних одержувачів замовлень по важкій промисловості – України і Королівства Польського), розпочато реалізовувати надзвичайно шкідливу програму, засновану на імпорті і знищенні державних фабрик. Наступним питанням був споживчий ринок і ліквідація кріпацтва. Александр II добре розумів економічні перетворення, які мали підняти Росію, щоби спробувати зменшити дистанцію, що віддаляла царську державу від країн Заходу, і утримати абсолютизм, цілком прийнятний для загалу росіян. Для того він і задумав реформи. Ліквідація кріпацтва, отже, не була обумовлена економічними причинами, а була рішенням політичним. Це мало перетворити державу, бо селяни, що до того часу викликали страх землевласників та владних еліт (страх перед *пугачовщиною*), були стовпом самодержавства у Росії, основою чинного тоді суспільного порядку. Направду важко собі уявити, щоб тодішні російські землевласники з економічних причин надумали ліквідувати панщину. По-перше, тому що для багатьох поміщиків селяни були основою доходу, від якого нізащо б не відмовились, по-друге, тому що, хоча кріпацька праця й була непродуктивна, але вона обходила землевласникам дешевше, ніж наймана робоча сила. Поміщики в Росії на середину XIX ст. не мали економічної свідомості. Їх менталітет засновувався на доході, який виробляли їх селяни, яких у рамках феодальної ренти вони експлуатували. Царська Росія мусила подбати про ту російську шляхту – опору монархії, без якої утримання царями влади було неможливим. Проведення в Росії визволення селян без наділення їх землею робилось з певною метою. Розчароване російське селянство могло звернутись до силового аргументу. В результаті мета Александра II, аби селяни перетворились у прошарок, що став би опорою уряду династії

⁷ A. Gerschenkron, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Soviet Economical Development since 1917*, New York 1967; M.E. Falkus, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; P. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, *Studia Historyczne*, t. LIV, z. 2(214) (2011); R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*.

Романових і наявного суспільного порядку, не була досягнена. Тому що селянам передано такі наділи землі, аби вони себе з них не могли утримувати, а з іншого боку, компенсувати поміщикам – тогочасному стовпу царської держави – грошові втрати через державні облігації, які гарантували б виплату сталих відсотків. Отже, землевласникам визнано державні облігації на висоті 80 % вартості землі, з розміром відсотків на рівні 5%, а селяни були зобов'язані сплатити той аванс за річної ставки в 6% протягом 49 років, а 20% викупити з погодженням умов з давнім власником – поміщиком. Створена російською державою система гарантувала, що поміщики нічого не втратять, а селяни не зможуть вільно існувати на здобутих наділах, зобов'язані виплатами, в умовах демографічного буму і погіршення умов життя на перенаселеній російській провінції⁸.

Отже, то було рішення політичне, аби зродити у селян відчуття, що цар дбає про них, селян. Александр II розраховував на консерватизм селян, на їх прив'язаність до традиційних цінностей, а також православної церкви, яка була опорою влади, як і до світської влади – царату. Залишається фактом, що звільнення спричинило до того, що в Росії прискорено промисловий розвиток. Селяни не були спроможні утриматись на селі. Наділи землі впали до рук найбільш підприємницької групи селян, що перетворились на заможне селянство, що провадило значно сучасніші способи господарювання, ніж російські поміщики. У той же час маса безземельного, позбавленого доходів, землі селянства залишилась без засобів до життя і змушена була мігрувати до міст. У результаті перетворилася в масу некваліфікованих робітників. Отже реформа прискорила упромисловлення краю і розвиток російського ринку. Таким чином колишні селяни перетворились у робочу силу в містах, одночасно стаючи споживачами промислової продукції.

Наступні економічні рішення Петербурга, спрямовані на цілу економіку, також демонструють цілковиту випадковість. Провал ліберальної ери, застій, економічна стагнація не змусили царя Александра II до відходу від тієї політики. Змусила його до того лише загроза банкрутства держави. Найбільша криза XIX століття, криза року 1873 досягла Росії, болісно задівши її. Паніка на віденській біржі перенеслася в швидкому темпі в Німеччину, охопивши цілу світову економіку, у тому числі і

⁸ J. Blum, *Lord and Peasant in Russia*, New York 1967; G.T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, New York 1963; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

Росію. Ситуація на європейських біржах нагадувала ефект доміно. На московській біржі наступила різка переоцінка нотованих там акцій. Крах ринку акцій перейшов на реальну економіку. Росію охопила хвиля банкрутств, яких найбільша кількість припадала на торгові центри. Втрутився Державний банк. У багатьох галузях спостерігався різкий спад промислового виробництва, а ціни виробів досягли кількарічного мінімуму. Підприємства втратили фінансову ліквідність, а платежі відбувались нерегулярно, що посилювало хвилю банкрутств. Різко впав споживчий ринок. Проблеми зі збутом продукції мала більшість місцевих – російських фірм. Дно кризи в Росії настало в 1876 р. Торкнулась криза і до того процвітаючу галузь – будівництво залізниць. У 1876 р. збудовано заледве 604 кілометри колій, на відміну від 2910 – в 1871 р. Криза спричинила значний спад попиту на сировину у всіх галузях промисловості, почавши від текстильної промисловості, а закінчивши у важкій промисловості. Спад був результатом застою на ринку індивідуальних споживачів. Потягнув він за собою різку переоцінку тогочасного споживчого кошику, поступово зростаючих протягом кількох років на кількасот річних відсотків цін на нерухомість у головних промислових і торгових центрах Росії. Грошовий баланс Росії погіршувався з кожною хвилиною, оскільки криза обмежила надходження із зануреної в неї промисловості. Одночасно лавиноподібно зростали фінансові зобов'язання Росії. Бюджет мусив регулювати виплати залізничним товариствам з фонду залізниць. Були то дуже дорогі зобов'язання Росії, які були взяті на початку з метою притягнення інвесторів до програми побудови залізниць, разом із запровадженням ліберальної ери в російській економіці по поразці у Кримській війні. Міністр фінансів Михаїл фон Рейтерн тоді розробив систему пільгових залізничних концесій на базі спеціально створеного залізничного фонду. Вимагало то від Росії значних капіталів, які генерував бюджет у вигляді доплат для закордонних залізничних товариств, які згодились будувати в Росії відповідно до правил Петербурга.

Окрім того звільнення потягнуло за собою необхідність відшукання в бюджеті наступних постійних ресурсів для покриття наступних виплат компенсації поміщикам. Хоч селяни мали її сплатити протягом 49 років, але вже незабаром почалися масові затримки з виплатами. Однак трагічна ситуація на фінансовому ринку Росії поглибила авантюрну імперську політику. Приготування до престижної для Росії війни з Туреччиною поглинули величезні ресурси. Росія стояла на краю фінансового краху. Знецінення рубля сягнуло небувалого до того рівня 60%. Російська

економіка при обмежених можливостях надходжень виявилась неспроможною до сплати боргів. Тому в 1877 р. російський уряд вирішив відійти від ліберальної політики. До того змушувала наявна ситуація. Росії загрожувало банкрутство. Вона була неспроможна реалізувати основні бюджетні цілі. У результаті ліберальна ера міністра фінансів Михаїла фон Рейтерна закінчилась. Було прийнято рішення про впровадження фіскальних стимулів, не економічних, митних тарифів, т. зв. “золотого мита”, яке зобов’язувало експортерів до сплати мита в золоті. Зростання мита на всю продукцію складало 30%⁹.

Отже, фіскальні проблеми Росії стали причиною докорінної зміни економічної політики. Було то випадкове рішення Росії, зумовлене точною ситуацією, що вимагала відходу від дорогої і деструктивної для економіки політики Михаїла фон Рейтерна. Петербург у жодному разі не розумів позитивних наслідків рішення 1877 р. для цілої російської економіки. Варто то підкреслити. Вирішивши про зміну політики, прагнув уберегти державу від банкрутства. На далі, вражений позитивним ефектом, почав ту політику розвивати, прагнучи, з одного боку, до зростання бюджетних надходжень, а з другого, до розвитку місцевої промисловості, поступово усуваючи імпорт з Західної Європи. Отже, найбільший успіх Росії був справою випадку, а не обдуманих економічних рішень. Західні інвестори не хотіли відмовлятися від російського ринку, що розвивався, прагнули бути присутніми на тому перспективному, периферійному ринку Європи. У результаті більшість з них дуже швидко змінила напрямки своєї стратегії, наважившись на зміну експорту товарів на експорт

⁹ П.И. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, т. 2, Москва 1952; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, т. 2, Warszawa 1960; A. Gerschenkron, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Op. cit.*; W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939)*, Warszawa 1970; M.E. Falkus, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994; W. Puś, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka), red. Edward Wiśniewski, Łódź 2001; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu cynkowego w Królestwie Polskim w latach 1815–1904*, Acta Universitatis Lodzianensis 2004, Folia Historica 78; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Україна–Польща–Росія початку XX wieku. На styku Zachodu i Wschodu*, Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки, матеріали міжнародної конференції, Тернопіль 2012; Р. Ковальчик, *Істоти процесу глобалізації капіталістическої економіки розвиваючихся стран перед першої мирової війною*, Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації, К. 2013; Р. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація?* Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів, К. 2013; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*.

капіталів. У результаті в Росії почали виникати нові фабрики, побудовані на інвестиційному іноземному капіталі. Російський уряд і наступні міністри фінансів, починаючи від Самуїла Грейга (від липня 1878 року) через відомого творця монетарної реформи, який запровадив у Росії “золотий стандарт” (1897), Сергія Вітте, і закінчуючи Володимиром Коковцевим, помітивши позитивні наслідки для економіки Росії, почали захист внутрішнього ринку перед конкуренцією з боку Західної Європи запроваджуючи щораз більш обмежувальну протекційно-заборонну систему. Керівники господарчих відомств Росії прагнули до розвитку промисловості спираючись на місцеві джерела сировини. Поступово від року 1877 та система охоплювала щораз більше секторів економіки Російської імперії.

Запроваджений митний протекціонізм загальмував вільний торговий обмін, що для таких відсталих держав, як Росія створило шанс для розвитку внутрішнього ринку, поширення сучасної техніки і технологій. Західні інвестори оцінили значення російського ринку, не хотіли позбавити себе зиску з того ринку, що динамічно розвивався. Експорт капіталу з високорозвинених країн приносив величезні доходи для інвесторів, держав, банків, фірм. У результаті в 1877 р. наступила кардинальна зміна, Росія перетворилась під впливом запровадженого “золотого мита” і послідовно реалізовуваної протекційно-заборонної системи з імпортера товарів, на імпортера капіталів¹⁰.

Розпочався період економічного зростання, якого найбільшим бенефіціаром стала Україна. Росія потребувала успіху, потребувала основ для розвитку, маховика для цілої економіки. Шанс на розвиток важкої промисловості в Україні з’явився по відкриттю багатих покладів залізної руди в Кривому Розі. Однак і в цьому випадку ця подія мала випадковий характер. У 1878 р. Кривим Рогом зацікавився Олександр Поль, приватний підприємець. Власне на його кошти були проведені дослідження покладів залізної руди в Кривому Розі. Вони дали найнесподіваніші результати. Олександр Поль передав їх до Гірничого Департаменту в Петербурзі. Після того як їх проаналізували, вони викликали величезний інтерес. Вони вважались перспективними. Таким чином у Петербурзі вирішили направити на південь України групу урядових геологів – інженерів Станіслава Кондратовича, Яковлева і проф. Романовського. Їх метою

¹⁰ А. Gerschenkron, *Op. cit.*; М.Н. Dobb, *Op. cit.*; М.Е. Falkus, *Op. cit.*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; Р. Ковальчик, *Істини процесу глобалізації капіталістической економіки...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

було проведення дослідження тамтешніх покладів залізної руди і підтвердження результатів досліджень Олександра Поля. Далі до Кривого Рогу була направлена група найкращих російських науковців – хіміків і геологів, у тому числі Дмитра Менделєєва.

Ті дослідження підтвердили, що поклади залізних руд у Кривому Розі були дуже багатими на метал (60–70%). Результати тих досліджень позначились не лише на дальшому розвитку півдня України: Кривого Рогу, Донбасу, але й цілої Росії. Професор Дмитро Менделєєв прийшов до висновку, що знайдені там найбагатші поклади залізної руди, з понад 60%-ою часткою чорних металів, були настільки великі, що їх експлуатація буде можливою протягом десятків років. Оптимістичний розрахунок підтвердив думку інженерів: Авдакова, Туннера і Буличева. На Гірничих з'їздах було розпочато рекламну акцію, яка мала зацікавити російський уряд тим багатим на сировинні ресурси для розвитку важкої промисловості регіоном.

Російська влада потребувала успіху, відтак спираючись на проведені розрахунки визнали цей регіон цілком перспективним. При затвердженні плану розбудови на півдні України сучасного осередку важкої промисловості виходили з позиції, що покладів по якості найкращих залізних руд вистачить щонайменше на кількадесят років. Припускалось, що буде то на 80–90 років. Проте реальність виявилась іншою і багаті на вміст чорного металу поклади виявились вичерпаними протягом кільканадцяти років.

Сталося так тому, що царська Росія, як відмічалось вище, потребувала успіху, тому від початку сприйняла такі дані, що вказували на виробничі можливості півдня України. Майже одразу приступили до вкладення величезних інвестицій у комунікації. На півдні України інвестовано значні ресурси, переважно в інфраструктуру. Без запуску значних інвестицій у залізничну інфраструктуру розбудова сучасного промислового центру була б неможлива¹¹.

Без залізничного транспорту не можна було розраховувати на західні інвестиції в Україні. Кривий Ріг, як район на той час позбавлений будь-яких шляхів сполучень, не мав ані залізничного сполучення з головними промисловими осередками Російської імперії, ані з копальнями кам'яного вугілля, знайденого в Донецькому басейні. Найближчі копальні кам'яного вугілля, які були виявлені на Донбасі, були віддалені від Кривого Рогу на 340 кілометрів.

¹¹ R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*

Російський уряд вже на початку 1880-их років затвердив побудову залізничної лінії, що мала сполучити Кривий Ріг з Донецьким басейном (*Криворізька*), а далі з цілою залізничною мережею Російської імперії. Масштаб урядових інвестицій у залізницю на півдні України був настільки великий, що вугілля з Донбасу на межі XIX і XX ст. на 98,9% перевозилося залізницею, і лише 1,1% – морськими шляхами¹².

У результаті перші інвестиції закордонного капіталу з'явилися у металургії півдня України, в Кривому Розі вже в 1880 р. Були то інвестиції французького капіталу. З метою експлуатації покладів залізної руди в Кривому Розі французький інвестор створив товариство п. н. "*Société anonyme des minerais de fer de Krivoi Rog*". Однак справжній інвестиційний бум настав лише наприкінці 80-тих років XIX ст. Було то пов'язано з розширенням протекційної системи, уведенням прибуткових концесій для інвесторів, які наважились на інвестиції у важку промисловість півдня України. Ця політика реалізовувалась за рахунок тогочасних осередків важкої промисловості в Російській імперії – Королівства Польського та Уралу. Одночасно остаточно припинено вкладення будь-яких інвестицій у видобуток залізної руди і металургію Донецького басейну. Російський уряд взяв стратегію, з якої вже не виходив аж до вибуху Першої світової війни – видобуток залізної руди в Кривому Розі і її переплавлення спираючись на кокс з Донбасу.

В Україні настало динамічне зростання виробництва чавуну і сталі. Якщо в 1900 році – виробництво було на рівні 78,5 млн. пудів¹³ (46,5% в масштабі цілої Російської імперії), то в 1913 році – 141, млн. пуд (57,2 %). То мало вплив на економіку цілої України¹⁴. Одночасно з металургією на півдні України розвивалась нова галузь – хімічна промисловість. У 1910 році на Донбасі вироблено 500 тон сульфату амонію, а в 1913 році – вже 14 тис. тон. До 1914 р. в Україні в масштабі загально-російському видобувалось 71 % вугілля, вироблялось 68 % чавуну й прокату, а сталі – 58 %. Динаміка розвитку цього осередку була настільки великою, що до 1914 р. він перетворився в найбільший осередок важкої промисловості в Російській імперії, і в другий за величиною осередок

¹² Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*

¹³ Пуд – російська одиниця ваги = 16,38 кг.

¹⁴ П.И. Лященко, *Op. cit.*; L. Mendelson, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*

важкої промисловості в Європі, одразу після північного округу на межі Франції і Бельгії¹⁵.

Роки 90-ті – успіх міністра фінансів Сергія Вітте. Він переконав західних інвесторів, що Російська імперія стабільна країна. В 1897 р. вдалося йому запровадити “золотий стандарт”. Монетарна реформа сприяла припливу інвестиційного капіталу. З Західної Європи, з Німеччини, Франції, Великобританії, Бельгії, чи з США до Росії поплив потік капіталу, який привів до перетворень російської економіки. Найбільше вкладено інвестицій в Україну, в південний осередок. Наплив інвестиційного капіталу мав рішучо позитивний вплив, позаяк помножив виробничий потенціал, а тим самим і багатство держави. Найбільшими інвесторами були політичні союзники Росії – Франція, яка мала 32,6% інвестицій, Велика Британія – 22,6% і Бельгія – 14,3%¹⁶.

Російська імперія була велетенським технологічно запізнілим периферійним краєм Європи. Іноземні інвестори були зацікавлені в розміщенні в Росії капіталу, позаяк вони приносили величезні прибутки. Вважалося, що Російська імперія, заселена величезною кількістю мешканців і володіючи невичерпними сировинними запасами, є країною великих можливостей. Вона потребувала лише капіталу, а також технічних знань, щоби перетворитись у країну, рівну США.

У роках 1890-их економіка Російської імперії розвивалась удвічі швидше ніж німецька і в три рази – ніж США. Однак Російська імперія стартувала з дуже низького рівня для того, щоб, незважаючи на таку динаміку росту, залишитись до 1914 р. державою з відсталою структурою, що поступалась фактично кожній державі Західної Європи. Російська імперія імпортувала готову продукцію переважно з Західної Європи, а експортувала неперероблену сировину, себто вугілля, ліс, нафтову ропу, хутра та збіжжя. Винятком була залізна руда, на яку накладено заборону експорту, щоб сприяти розвитку металургії в країні. Царська країна, в якій настав динамічний розвиток внутрішнього ринку й надалі страждала

¹⁵ A. Gerschenkron, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Op. cit.*; M.E. Falkus, *Op. cit.*; L. Mendelson, *Op. cit.*; W. Rusiński, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, nr 3–4, Warszawa 2010; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

від дефіциту товарів. Неправильний розвиток внутрішнього ринку, про що свідчить дохід на душу населення, дуже сприяв процесам монополізації, що настали по кризі на межі XIX і XX століть¹⁷.

Розвиток України від 70-их років XIX ст. був найбільш динамічний на обширі цілої Російської імперії. Осередок важкої промисловості на півдні України розширився саме в цей час. Окрім округів Донбасу і Кривого Рогу він охоплював райони узбережжя Азовського моря, Дніпровський низ і Керч. Крім традиційних підприємств, металургійних заводів у гірничій галузі, повстали там фабрики, тісно пов'язані з головними галузями виробництва: з області енергетики, машинобудівної промисловості, виробництва будівельних матеріалів, хімічної, а також легкої промисловості. Впродовж кільканадцяти років Україна перетворилась в один з найбільш промислово розвинених регіонів Російської імперії. Привабливість України – Кривого Рогу, Донбасу, пізніше Керчі привела до того, що Україна в цілій Російській імперії здобула панівну позицію у важкій промисловості. Однак Україна перетворилась на один з найбільш промислово розвинених регіонів Російської імперії, не лише з точки зору південного осередку – найбільшого осередку важкої промисловості Російської імперії, але також в інших галузях промисловості, насамперед пов'язаних з сільським господарством, що динамічно розвивалось. У результаті в Україні добрих результатів досягли такі галузі аграрно-промислового комплексу, як: цукрова, шкіряна, млинарство та олійна. То було пов'язано з розвитком українського села. Перед війною Україна виробляла близько половини пшениці в загальноросійському масштабі. Настало зростання значення української буржуазії, яка почала займати посади в міських думах та земствах. Розвиток промисловості спричинив динамічне зростання кількості промислових робітників. В Україні в 1914 р. було їх 645 000¹⁸.

Російському урядові залежало на розвитку південного промислового осередку навіть за рахунок вже наявних округів: дембровського в Королівстві чи уральського. В результаті підприємці з південного осередку виявились майже в усіх відношеннях упривілейованими. Південний осередок, і зокрема металургія були упривілейовані з боку російської влади

¹⁷ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; P. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-підніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Україна–Польща–Росія початку XX wieku*; P. Ковальчик, *Історию процесу глобалізації капіталістическої економіки...*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

¹⁸ A. Gerschenkron, *Op. cit.*; G.T. Robinson, *Op. cit.*; M.H. Dobb, *Op. cit.*; J. Blum, *Op. cit.*; M.E. Falkus, *Op. cit.*; T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa 1993; J. Hrycak, *Op. cit.*; W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; J.J. Bruski, A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa

через систему прибуткових, інституційних замовлень. Ціни, які виробники з півдня отримували від уряду ніяк не відносились до ринкових реалій. Були від кількох до кільканадцяти разів вищими, ніж ті ціни, які домінували на вільному ринку. У результаті це сприяло підприємцям з півдня отримувати величезні прибутки¹⁹. Входили вони в середньострокові зростання виробництва, масштаб яких був недосяжним для комбінатів з інших регіонів Російської імперії²⁰. Крім прибуткових урядових замовлень отримували вони тимчасові звільнення, полегшення щодо поставок до певних споживачів, насамперед тих, що працювали на потреби держави²¹.

Російська імперія завдяки визиску України в XIX ст., особливо у 70-их роках XIX ст. зробила величезний економічний та цивілізаційний стрибок, виходячи зі своєї відсталості. За той стрибок відповідала Україна, один з регіонів Європи, що найдинамічніше розвивався. Росія, окупувавши цю країну і знищуючи її тодішню національну еліту протягом XVII і XVIII ст., отримала шанс на розвиток, який отримала на порозі XX ст. Без України динамічний розвиток Росії був би неможливий. Кримська війна була переломним моментом, як для Росії, так і для України. В Росії тодішні еліти розуміли, що без швидкої, динамічної політики індустріалізації, утримання і влади, і міжнародних позицій рівного партнера з державами Заходу буде неможливим. Таким чином Кримська війна була найбільш переломною подією в історії Росії і України в XIX ст. Без ухвалення тоді рішення про реформу держави долі, історії України і Росії були би інакшими.

2006; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-прудніпровського району до 1914 р.*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*; R. Kowalczyk, *W cieniu walk, wojen i rewolucji. Trudna droga Ukrainy do wolności...*

¹⁹ Сталеві рейки, листові сталі і комерційна сталь стали основою державних закупівель.

²⁰ R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii "Przeglądu Technicznego"*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-прудніпровського району до 1914 р.*

²¹ Продукція з півдня Росії зростає у значенню не лише внаслідок систематичного і постійного зниження перевізних тарифів, але також у результаті тимчасових, які застосовувало Міністерство фінансів по розподілу концесії на доставку певних видів продукції для визначених одиниць адміністрації, царської армії або флоту. Часто то було пов'язано з розбудовою інфраструктури вище зазначених структур, або остаточного переходу на місцеву продукцію з одночасним обмеженням іноземної. Так було, наприклад, коли правління з будови військових кораблів вирішило змінити вугілля англійське на донецьке, що споживалося майстернями в Колпіні поблизу Петербурга і портовою гілкою залізниці Миколаївського військового флоту. У зв'язку з ситуацією, що виникла, Міністерство фінансів вирішило знизити тарифи на період з 1 травня до 1 вересня 1897 р. до 1\150 коп. від пуда і версти, на кількість 7 000 000 – 10 000 000 пудів вугілля донецького, при тому 6. 000. 000 – 8. 000. 0000 пудів зі станцій Руднічная і Алмазная, а також 1. 000. 000 – 2. 000. 000 пудів антрациту з Грушенки. Див.: *Wprowadzenie węgla krajowego na potrzeby marynarki wojennej*, *Przegląd Techniczny*, nr. 26, t. XXXV, r. XXIII (1897) 427.

Георгій Папакін

**КРИМСЬКА (СХІДНА) ВІЙНА 1853–1856 рр.
НА СТОРІНКАХ ІТВАК:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ**

Таврійська вчена архівна комісія була створена 1887 р. у Сімферополі – центрі тогочасної Таврійської губернії Російської імперії з метою описування архівних документів, пам'яток та іншого роду джерел з історії Криму, вжиття заходів до їх збереження, впорядкування архівної справи, заснування Історичного архіву, а також дослідження кримських старожитностей. Практично одночасно був заснований і друкований орган згаданої комісії під назвою “Известия Таврической ученой архивной комиссии” для публікації протоколів самої комісії та повідомлень її членів про свої наукові дослідження¹. Перші томи ІТВАК дійсно здебільшого містили протоколи засідань вченої архівної комісії, але вже скоро такий бюлетень перетворився на повноцінний науковий журнал археографічно-джерелознавчої тематики з відповідними жанровими і тематичними розділами. У ньому вміщувалися наукові статті, добірки документів, їхні описи, інформація про інші пам'ятки, археологічні знахідки тощо.

Від часу ганебної для Російської імперії Кримської (Східної) війни 1853–1856 років, основні військові дії другого етапу якої точилися саме на півострові, минуло кілька десятиліть. Здавалося б, такі недавні події не могли притягнути до себе значну увагу вчених, які зібралися в комісії. Адже історія Кримського півострову та його мешканців, враховуючи античну добу, була довгою і різноманітною, надзвичайно цікавою для дослідників попередніх століть. Ці віддалені події закономірно посіли основне місце на сторінках “Известий Таврической ученой архивной комиссии”. Натомість враження від нищівної поразки російської армії, втрати морської фортеці – Севастополя, Чорноморського флоту були надто гіркими й свіжими, щоб привернути увагу місцевих дослідників. До того ж відомо, що процес “героїзації” Кримської війни розпочався лише на початку ХХ ст. Саме тоді на тлі чергової військової поразки Російської імперії, цього разу у війні з Японією, надумали героїзувати минуле. Відбулися бучні святкування 300-річчя звільнення Москви від поляків, 200-річчя Полтавської битви, 100-річчя Бородини та ін. Найближчим таким ювілеєм стало 50-річчя оборони Севастополя.

¹ Див.: *ИТВАК* 1 (2-ое изд., Симферополь 1897) 19.

Незважаючи на це, проблеми Кримської поразки все ж таки знайшли своє відображення на сторінках ІТВАК. Метою цієї статті є виявити і проаналізувати такі публікації, назвати їх авторів, розкрити зміст, з'ясувати джерельну чи археографічну цінність. Це тим більш важливо, що в єдиній на сьогодні спеціальній праці про ІТВАК, підготовленої Л. Шаріповою (передмові до відповідного бібліографічного покажчика), така тематика навіть не згадана².

Одразу слід підкреслити жанрове розмаїття згаданих матеріалів, присвячених Кримській війні. Їхній перелік відкривається невеликою добіркою листів з приватного архіву, уміщеною у 22-му томі ІТВАК (1895), а найбільшою є повноформатне документальне дослідження А. Маркевича про Таврійську губернію під час війни, видана як 37-й том “Известий” 1905 року. Втім, не варто думати, що лише чергові ювілеї привертали увагу авторів ІТВАК, адже і між 40-ю та 50-ю річницями від початку Кримської війни, і після них ця тематика також з'являлася на сторінках “Известий”.

Найпершою публікацією (до 40-ї річниці початку облоги Севастополя) стала подана землевласником П. Давидовим добірка 15 листів та фрагментів з них, отриманих батьками упорядника від управителя його родинного маєтку Сабли поблизу Сімферополя Я. Дахнова восени 1854 – навесні 1856 років, що походили з фамільного архіву упорядника³. Зміст їх напрочуд цікавий і подає загалом незвичайну картину подій тієї доби. Автор листів у передмові названий “человеком простым, необразованным”, який походив з міщан. Разом з тим зазначено, що він “обладал большим умом, даром слова, наблюдательностью, находчивостью и распорядительностью”. Я. Дахнов не був обізнаним у військовій справі, хід бойових дій викладав за чутками, здебільше неточно, що стало приводом для вилучення таких сюжетів з публікації. Натомість його спостережливе око помічало багато побутових фактів і непарадних подій, які можна назвати знаковими для тієї війни.

Насамперед слід зазначити, що автор листів відчував себе російським патріотом і з гордістю писав уже в першому листі: “Полки каждый день переходят чрез Симферополь; умильительно смотришь, что они идут с такими веселыми физиогномиями, как будто не на брань, а на пир!”.

² [Л. Шаріпова] *Передмова*, Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931). Бібліогр. покажчик, укл. Л. Шаріпова, К. 1994, с. 5–28.

³ *Письма управляющего именем Сабли Симферопольского уезда Якова Дахнова, писанные во время Восточной войны 1854–1856 г.*, ИТУАК 22 (1895) 118–125.

Це не завадило йому помітити інші факти, зокрема, чисельну і якісну перевагу неприятеля (повідомляє про це з чуток), зростання антиросійських настроїв серед корінного кримськотатарського населення: "...татар на сторону неприятелей перешло до 2-х тысяч; один мурзак, два с волостей головы, и один чиновник из греков". 12 вересня він повідомляє: "Теперь мы в крайней опасности; татары волнуются и смеются над русскими". Ще за кілька днів: "... татары более и более волнуются, весь Евпаторийский и часть Перекопского уезда отложились на сторону неприятелей; помещиков грабят, скот отгоняют в Евпаторию (которую занял паша со своим войском) для продовольствия неприятелей, с Тарханкутской экономии князя Воронцова татары отбили более 10 тыс. овец, множество рогатого скота, и все отогнали неприятелям; везде находят разное самодельное холодное оружие..." (очевидно, саморобні списи, виготовлені зі сільськогосподарського реманенту). Серед містян так саме відзначалися антиурядові настрої: втеча губернатора В. Пестеля зі Сімферополя "ознаменована с некоторых домов ругательствами и в насмешку криком ура!".

Загалом ця паніка, що охопила губернський центр 10 вересня 1854 р. після висадки десанту військ антиросійської коаліції, описана в яскравих тонах: "Тут было зрелище ужасное; народ в замешательстве бегал, искал подвод, состоятельные выезжали, бедные поднимали руки к небу и горько плакали. В 6 часов губернатор с отрядом солдат выехал по дороге на Чонгарский мост (Перекопская в опасности). Не доезжая Чуюнчи, я выходил на курган и смотрел: на 18-верстном продолжении вся дорога была покрыта в две и три линии экипажами, подводами конными, воловыми, и пешими. Губернатор тащился вместе с обозом и его окружала прекрасная полиция". Згодом, коли з'ясувалося, що жодних підстав для такої поспішної евакуації не було, всі повернулися до губернського центру.

Я. Дахнов зафіксував багато інших картин Кримської війни: тяжкий стан і надзвичайну кількість поранених, високу смертність серед них; зростання дорожнечі й разом з тим труднощі в реалізації врожаю; вимушене послаблення панщини (до одного дня на тиждень), мобілізацію селян на транспортні роботи тощо. Проте найяскравіші у своїй наївності і фотографічній точності були його спостереження під час поїздки "за границю" – на окуповану військами альянтів територію навколо Севастополя. Це сталося вже після підписання капітуляції Росії в березні 1856 р.: "Проехавши мост, мы ехали по прекрасному шоссе, по обе стороны коего лагери, украшенные посаженными соснами, и палисадник с клумбами, засеянными уже цветами. Приехавши в Кады-Кой, в первый

раз увидел я сухопутные пароходы и удивился мудрости человеческой! Железные дороги от Балаклавы устроены: в Камышевую бухту, и Байдарскую долину, по которым летают ряды вагонов; с Кады-Коя к вечеру доехали в Георгиевский монастырь, там с душевной радостью увидел все в полном порядке (только буря, бывшая 2 ноября, оставила разрушительные следы на некоторых строениях). Богослужению не делалось ни малейшего препятствия, молились так же как у нас о победе врагов России, поставлен охранный караул, монахам выдается достаточное содержание, и все они здоровы”. Так само широко, як і відсутністю переслідувань монахів чи технічним новинкам Європи, автор заскочений великою кількістю трактирів, магазинів та яток, які торгували дешевою рибою, овочами, зеленню, а найбільше станом ворожого війська: “солдаты всех наций чисты, здоровы; на лицах изображается довольство и свобода (одни турки представляются в жалком положении). Наши солдаты по сравнению их мученики”. У цілому згадана добірка була підготовлена непрофесійно, без дотримання найелементарніших норм археографії (вилучені на розсуд упорядника місця навіть не позначено), не наводилися відомості про загальну кількість листів такого змісту і яку частину подано для публікації. Проте зі змістовного боку вона стала певним явищем, що документально засвідчувало не парадно-офіційну, а соціально-побутову історію Кримської війни.

Саме в такому непарадному контексті відбувалося висвітлення перебігу Кримської війни на півострові також практично у всіх наступних публікаціях на сторінках ІТВАК. Найбільшою за обсягом стала розвідка А. Маркевича про Таврійську губернію у війні, побудована повністю на документах канцелярії Таврійського цивільного губернатора, яка існувала раніше, а також спеціально створеної в 1854–1856 роках Тимчасової канцелярії військового губернатора м. Севастополя і Таврійського цивільного губернатора. Всього було опрацьовано більш як тисяча справ за ці роки, які в комплексі малюють стан Криму під час війни⁴.

На відміну від попередньої згадана публікація, здійснена управителем справ, згодом головою ТВАК, відомим істориком-краєзнавцем, підготовлена професійно, на високому камерально-едиційному рівні. Незважаючи на описовий характер викладу матеріалу, це розвідка стала справжньою і повноформатною джерелознавчою працею. Всі згадувані документи були ранжовані за визначеною тематикою, в середині цих тематичних

⁴ А. Маркевич, *Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам*, ИТУАК 37 (1905) 260 с.

груп – за хронологією. Вони склали 16 розділів: від передісторії військових дій у Криму (створення загрози десанту, висадка супротивника в Євпаторії) до ліквідації наслідків війни (відновлення адміністрації в зоні, що перебувала в окупації, виплата компенсацій, покарання винних у зловживаннях). Головне місце зі зрозумілих причин зайняло висвітлення проблем запілля: постачання продовольства, фуражу, товарів, збереження казенного майна, комунікацій, вивезення та лікування поранених і хворих, добровільної допомоги з боку населення, настроїв населення і боротьби з ворожим впливом тощо. Разом з тим, оскільки основу публікації склали документи губернської канцелярії, спеціально було відбито і питання долі діловодних архівів під час військових дій (переміщення, евакуація, втрати тощо). А. Маркевич у короткій передмові наголошував на новизні порушеної ним теми: “Состояние Тавриды в течение Крымской войны, деятельность местных правительственных и общественных учреждений и частных лиц в это тяжелое время представляют большой интерес и мало еще обследованы в сочинениях, посвященных изложению событий Крымской войны”.

За свідченням джерел губернської канцелярії, спроби висадки десанту антиросійської коаліції здійснювалися 15 квітня 1854 р. в Євпаторії, 1 червня – у Тедрі (пограбовано бременське торгове судно, що сиділо на міліні з 1853 р.), 3 червня – знову в Євпаторії (захоплене цивільне судно) та ін. Усі ці події викликали паніку серед місцевого населення та адміністраторів, примусили останніх до вивезення архівів, цінних паперів та грошей. Губернатор В. Пестель порушив перед головнокомандувачем князем А. Меншиковим проблему відсутності в губернському центрі гарнізонних військ, окрім одного батальйону піхоти.

Висадка військ антиросійської коаліції на півострів у паперах губернської канцелярії відбилася досить ґрунтовно. Наведені свідчення про появу ворожого флоту під Євпаторією 1 вересня, висадку 3 вересня парламентарів, які “подали заявление на имя коменданта, заведывавшего слабосильной командой, что так как г. Евпатория беззащитен, то они объявляют жителям, что не причинят ему какого-либо вреда, и за все будут уплачивать звонкой монетой, но имеют вступить в город и занять для квартирования своими войсками”. Наявна поліцейська та цивільна адміністрація терміново залишили місто, того ж дня зайнятого військами альянтів без бою. Зафіксовані й подальші висадки супротивника вздовж узбережжя восени-взимку 1854/1855 років, які мали здебільшого розвідувально-постачальницький зміст. Факти нищення майна, пограбування

казенних складів, великих маєтків та окремих мешканців солдатами коаліції, що згадувалися в донесеннях місцевих урядовців, потребують верифікації: чи не списували вони на противника власні крадіжки.

Оскільки впродовж 70 років російського панування на півострові імперська влада здійснювала активну колонізаційну політику, населення Криму стало ще більш строкатим і поліконфесійним, ніж раніше. Крім татар, ногайців, вірменів, греків, караїмів, євреїв, там оселилися православні росіяни, українці та болгары, цілі окремі релігійні групи: меноніти (голландські та німецькі колоністи), молокани (російські сектанти). Більшість з них перебувала в напружених стосунках з царською адміністрацією, зокрема, з проблем несення військової служби. Опрацьовані А. Маркевичем документи губернської канцелярії засвідчили наявність певних остраху адміністрації й бажання продемонструвати позірну єдність усього населення перед військовою загрозою. 12 травня 1854 р. губернатор Пестель писав головнокомандувачу: “Считаю приятнейшим для себя долгом донести до сведения Вашей Светлости, что жители всех мест, через которые проходили войска, забыв различное свое происхождение, слились в единую русскую семью для встречи, провода и угощения. Дворянство, купечество, граждане, государственные крестьяне, русские, ногайцы, колонисты-немцы побеждали друг друга избытком радушия и готовности содействовать к удобнейшему следованию войск. Смею думать, что Таврическая губерния, несмотря на свою разноплеменность, и в этом случае, как во всех других, где дело идет о любви и преданности к престолу и Отечеству, не отстала от чисто-русских губерний России”. Така заспокійлива заява була далека від справжніх поглядів і реальної ситуації на півострові.

Усвідомлюючи свою невелику популярність у корінного населення, царська адміністрація ще до початку військових дій запланувала превентивні заходи щодо ненадійних жителів. Найпідозрілиших татар та ногайців хотіли виселити до Курської губернії. Згодом так і робилося, причому губернатор Пестель писав курському колезі в супровідному листі: “Многосложность и поспешность правительственных распоряжений не позволяют вникать в подробности тех обвинений, за которые иные татары берутся под арест, а потому я распорядился, чтоб все подвергающиеся аресту татары были пересылаемы с первым этапом через Херсон в Курск для употребления – татары простолюдины на казенных работах, а лица духовного и дворянского происхождения содержались бы на гауптвахтах”. Іншими словами, губернатор санкціонував висилання абсолютно

невинних людей лише за національною ознакою, тільки за підозрою, не вникаючи в суть звинувачень. Навіть біженці-татари не були в небезпеці. Так, коли 500–800 мешканців Євпаторійського повіту прибули до Бахчисараю, російський головнокомандувач А. Меншиков наказав виселити їх подалі від зони військових дій, вважаючи, що там зібралось до 50 тис. небезпечних татар. Практикувалися превентивні арешти представників татарської еліти: Султана Гірей Чолбашева, Нада Джан-Гірея, Осман-Гірея, Османа бєя Кекутського, Мурзи Темирші Бараганського, Сеїта Смаїл Еффенді та ін. Усього до Курська було вислано більше 100 осіб, у Катеринославській в'язниці утримувалося 80 виселених з Криму, причому 29 – взагалі без пояснення причин висилки. Вводилася звична для імперської практики система заручництва: “Почетнейшие люди каждой деревни давали поручительства за свои общества и подписки в том, что будут иметь бдительный и строгий надзор за своими единоверцами, чтобы в их деревнях спокойствие не было нарушаемо, с тем, чтобы если кого-либо заметят в дурном поведении, то тотчас же обязываются донести об этом до сведения полицейской власти”. Після ворожого десанту за наказами російських командувачів було застосовано і переселення татар Євпаторійського та Феодосійського повітів, підозрілих осіб, іноземців з узбережжя вглиб півострова. Туди ж відганяли худобу, що належала татарам; у них проводилися обшуки, реквізиції зброї. Характерно, що всі відібрані 142 рушниць, 26 рушничних стволів, 7 пістолетів, за результатами повоєнного обслідування, було визнано несправними.

Така репресивна політика місцевої адміністрації викликала відповідну реакцію. Вже з перших днів вересня 1854 р. було зафіксовано хвилювання серед татар, які, за відомостями губернської канцелярії, допомагали неприятелию як провідники, забезпечували його продовольством і фуражем, чинили спротив російській адміністрації. Причому виступи проти російської адміністрації розпочалися ще до висадки десанту антиросійської коаліції. Дворянський засідатель Комаровський доносив, що 2 вересня 1854 р. в с. Карачорамола Євпаторійського повіту його затримав загін озброєних татар, які “говорили, что поступили на службу своему султану...”. Виступи євпаторійських татар (які здебільшого мали статус “державних селян”) набули масового характеру. Вони грабували маєтки росіян, забирали худобу, продовольчі запаси як для власного споживання, так і для неприятеля. До них приєдналися мешканці сусідніх повітів (Ялтинського, Сімферопольського).

Значна інформація з губернських архівів наводилася також з багатьох інших проблем, зокрема, розміщення поранених під час військових

дій, відведення для цих цілей приміщень у приватних і казенних будинках, утримання їх за рахунок громадських коштів, дотримання санітарного порядку, організація збирання пожертвувань на військові потреби та ін. Докладно описувалося виконання гужової повинності, що за відсутності залізничних шляхів сполучення лягла важким тягарем на все місцеве населення – від селян до дворян, купців і міщан. Зокрема, 1854 р. було використано для всіляких перевезень 347,5 тис. возів, 1855 – 349,45 тис. возів, 1856 – 124,8 тис. Не менш обтяжливими для місцевого населення стали військовий постій, нестача товарів повсякденного попиту тощо. Безліч проблем, відбитих у документах губернської канцелярії, було пов'язано навіть з наведенням по війні порядку на півострові, санітарним прибиранням місць постою військ, розташування шпиталів.

А. Маркевич подав також точні відомості щодо втрачених архівів: Євпаторійського поліцейського управління, євпаторійського повітового суду (загинув під час перевезення до Перекопу), Керч-Єнікальського градоначальництва, керченських “присутственных мест”. Особливих утрат від військових дій зазнали севастопольські архіви: севастопольського військового губернатора, магістрату, міського військового шпиталю. Інші архіви внаслідок багатьох перевезень теж утрачалися, приходили у безлад, потрапляли до непристосованих приміщень.

У цілому згадану працю можна вважати найдокладнішим і найповнішим дослідженням губернських архівів з історії Криму 1854–1856 років, здійснену 50 років по війні. Така камерально-археографічна розвідка всебічно висвітлила проблеми запілля Кримської війни, все те, чим жив півострів впродовж двох років військових дій. І сьогодні працю А. Маркевича можна вважати основним камеральним джерелом з означеної теми. Сучасні довідники, на жаль, подають дуже стислу інформацію про відповідні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим та їхній зміст, а таку установу, як Тимчасову канцелярію військового губернатора м. Севастополя і Таврійського цивільного губернатора не згадано взагалі⁵.

Інші матеріали стосовно Кримської війни на сторінках ІТУАК були значно менші за обсягом і вузькими за тематикою. Можна відзначити публікацію “Отчета о деятельности Высочайше учрежденного под председательством Великого князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны” – офіційного звіту про відновлення пам'яток Севастополя, пов'язаних з 11-місячною

⁵ Див.: *Державний архів в Автономній Республіці Крим. Анотований реєстр описів*, т. 1: *Фонди дорадянського періоду*, Сімферополь 2007, 388 с.

обороною міста, що проводилося в рамках підготовки до 50-річчя Кримської війни (1904–1905). Матеріал був передрукований з “Правительственного вестника”⁶. Підсумком діяльності комітету стало завершення створення музею-панорами “Оборона Севастополя”, відновлення “наглядных очертаний оборонительной линии”, будівництво і відкриття морського кадетського корпусу. Все це будувалося на професійному підході до заснування комеморативних місць: “При посещении таких исторических мест, каждый, хоть сколько-нибудь знакомый с самим событием, старается на месте возобновить в своей памяти то, что здесь происходило, и с жадностью ищет следов исторического прошлого; теоретическое изучение самого события не дает такого ясного представления, как наглядный рассказ о нем на месте действий при указании каждого пункта борьбы. Такое знакомство представляет посетителю верную картину бывшего и позволяет сделать полную оценку увековечиваемому событию”. Згадаємо, що початком гучних святкувань знакових для Російської імперії історичних подій стало відзначення піввікового ювілею оборони Севастополя. Адже, на думку організаторів, мета їх полягала в тому, щоб “увековечить в памяти потомства событие, хотя и тяжелое по существу своему, но выказавшее перед всем светом ту мощь, нравственную силу и единство России, в которых заключается ее величие”. Нагадаємо, що перший повнометражний художній фільм у Росії був присвячений саме обороні Севастополя (1911). Тому абсолютно слушним видається думка відомого історика С. Плохія, що таким чином розпочалося творення історичного міфу про “город русской славы” – першого подібного імперського міфу, базованого на подіях, прив’язаних до неросійських етнічних земель, лише нещодавно завойованих Росією⁷.

До 50-річчя від початку Кримської (Східної) війни в 1904 році було випущено спеціальне число ІТВАК (№ 36), що містило три тематичні матеріали: спогади В. Ракова про Євпаторію, огляди джерел про жертви державних селян Криму, а також про навчальні заклади Таврійської губернії під час війни.

Перша публікація являла собою спогади тодішнього столоначальника Євпаторійського міського магістрату, місцевого землевласника В. Ракова⁸.

⁶ *Памяти Севастопольской обороны. Отчет о деятельности Высочайше учрежденного под председательством Великого князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны*, ИТУАК 32–33 (1902) 129–138.

⁷ S. Plokhly, *The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology*, *Journal of Contemporary History*, vol. 35, № 3 (July 2000) 377.

⁸ В. Раков, *Мои воспоминания о Евпатории в эпоху Крымской войны*, ИТУАК 36 (1904) 1–36.

Сучасник та активний учасник подій у найближчому тилу окупованої Євпаторії описував як суспільні настрої, так і перебіг подій: прибуття ворожих кораблів, висадку десанту, поведінку татар, які склали переважну більшість населення повіту. В його очах кримські татари, за деяким винятком, були потенційними зрадниками. Але зрештою він мав зізнатися, що “наши татари во весь период Крымской войны не заслужили ни одного справедливого упрека”. Мемуарист позначив і соціальний аспект конфлікту: росіяни-кріпаки поміщика Стулли не підтримали його під час нападу татар, зберігаючи нейтралітет. З іншого боку, в мемуарах згадуються і каральні акції російської влади, коли донські казаки палили татарські села, нагаями карали їх мешканців. Від них дісталось і кріпакам пана Стулли, після чого “крестьяне стали очень послушны и беспрекословно угождали помещику”. Характерно, що автор спогадів найбільшим тогочасним ворогом уважав не турків чи татар, а місцевого урядника, хабарника, грабіжника і злодія, “таланти” якого яскраво розгорнулися в період війни. Згадувалися також інші місцеві мешканці (у тому числі поміщики), які не гребували захоплювати чуже майно, що залишалося без нагляду. Загалом спогади відкрили багато сторінок непарадної історії Кримської війни (мародерства, здирництва, протизаконних ревізій, боягузтва). На думку їх автора, Східна війна від початку не мала сенсу, бо розпочалася далеко від кордонів Росії й велася за незрозумілі цілі. Ситуація змінилася лише з перенесенням бойових дій на територію Російської імперії: “Ясно стало всем, что надо делать, что надо защищать отечество, отстаивать свою землю, прогнать врага. Необходимость обороны стала всем понятна, и все, что мыслило и могло действовать в России, сосредоточилось на этой цели”. Підсумок ганебної війни став невтішним: “По окончании войны многим хозяевам пришлось начинать почти сызнова, обзаводиться скотом, сеном, зерном и прочим другим. Правда, война была на руку тем, кто ловил рыбу в мутной воде, но ведь это только усиливает темный фон картины общих тяжелых последствий войны”.

Як історичне джерело згадані спогади мають невелике значення, але в цілому подають правдиву картину життя повіту в період перебування іноземних військ в Євпаторії. Знаковими є ті сторінки мемуарів, що розповідають про національні і соціальні відносини, зловживання російських урядовців, страждання цивільних мешканців.

Наступна публікація ювілейного випуску ІТВАК була тематичним оглядом архіву Управління державними маєтностями Таврійської та Катеринославської губерній стосовно тих заходів, у яких віддзеркалилася участь державних селян у Кримській війні, зокрема, шляхова, подвірна, квартирна повинності, що впали на плечі цієї соціальної верстви. Основу

публікації, підготовленої активним членом ТВАК О. Романюком, склали відповіді на запитальник новоросійського та бессарабського генерал-губернатора А. Строганова, розісланого 10 квітня 1856 р.⁹ Статистичні відомості з цього запитальника подають відомості про загальну чисельність державних селян губернії (426 тис. осіб), з них перейшло на сторону ворога майже 30 тис. Загальна чисельність військ, які проходили через Крим, становила 450 тис. Для їх перевезення було задіяно в 1853 р. 115,2 тис. возів, 1854 – 357,52 тис., 1855– 405,7 тис. Кількісні показники наводилися за багатьма іншими параметрами, серед яких, зокрема, фігурували добровільні пожертви татарського і ногайського населення худобою, хлібом та іншими продуктами. На підставі всіх цих показників управитель Таврійської палати державного майна просив для державних селян певних послаблень (скасування невикладених податків, рекрутської повинності тощо). Але результати цього подання невідомі.

Останній огляд базувався на документах Сімферопольської гімназії¹⁰. За зізнанням автора, цей архів, “не особливо багатий содержанием”, завдяки тому, що директор губернської гімназії водночас був директором усіх середніх навчальних закладів Криму, має загальне значення. Висадка ворожого десанту в Криму призвела до згорання навчального процесу в гімназії, її евакуацію на материк. Навчання припинилося також у татарському відділенні гімназії. Її споруди було використано для розміщення поранених, а обслуга стала опікуватися ними. Аналогічна ситуація склалася також по інших навчальних закладах Бахчисарая, Керчі, Феодосії, Ялти, які всі припинили навчання. Його відновлення стало можливим лише 1856 р. Крім такого суто статистичного матеріалу, огляд фактично не подає інших відомостей. Його можна визнати малоінформаційним.

Завершує цикл документальних публікацій з історії Кримської війни на сторінках ІТВАК підготовлена А. Маркевичем добірка з чотирьох листів Л. Толстого з Криму, датованих 1854–1855 роками¹¹. Джерелом добірки став збірник листів письменника за 1848–1910 роки, підготовлений П. Сергієнком. Учасник оборони Севастополя, артилерійський підпоручник, майбутній великий російський письменник залишив значну творчу спадщину, пов’язану з Кримською війною. Крім прозового циклу “Севастопольские рассказы”, це два сатиричних вірша, стилізовані під солдатські пісні. Через

⁹ А. Романюк, *Жертвы государственных крестьян Таврической губернии во время Крымской войны*, ИТУАК 36 (1904) 43–47.

¹⁰ Ф. Шпигель, *Учебные заведения Таврической губернии во время Крымской войны*, ИТУАК 36 (1904) 48–56.

¹¹ А. Маркевич, *Письма графа Л.Н. Толстого из Крыма 1854–1855 годов*, ИТУАК 45 (1911) 90–98.

них Л. Толстого позбавили заслуженої нагороди за участь в обороні Севастополя. Зрештою він змушений був залишити і військову службу.

Опубліковані в ІТВАК листи були адресовані брату Сергію (2), тітці Т. Єрголіній, редактору журналу “Отечественные записки” Н. Некрасову. У них йшлося, крім побутових і родинних сюжетів, насамперед про захоплення автора героїзмом російських солдатів. Цікавим стало порівняння французьких та англійських вояків (“молодец к молодцу”) з таким собі “маленьким, вшивым, сморщенным” російським піхотинцем, який, тим не менше, здатний на героїчні вчинки в нелюдських умовах. Активно обговорювалася ідея заснування спеціального військового журналу “с целью поддержать хороший дух в войске”. Основою публікацій такого журналу мали стати “подвиги храбрости, биографии и некрологи хороших людей и преимущественно из темненьких; военные рассказы, солдатские песни, популярные статьи об инженерном и артиллерийском искусстве и т. д.”. На жаль, такий журнал через різні причини не побачив світу, так як і більшість статей, обіцяних Н. Некрасову для публікації в “Отечественных записках”.

Оприлюднення добірки листів Л. Толстого слід уважати певним джерелознавчим явищем, яке не тільки свідчить про участь письменника в Кримській війні, але також презентує його погляди і плани того періоду, що певною мірою доповнюють іншу писемну спадщину митця.

Публікації про Крим у роки Східної війни 1853–1856 років займають відносно невелике місце у тематиці розвідок, оприлюднених на сторінках “Известий Таврической губернской архивной комиссии”. Але вони різноманітні за видами, охоплюють широкий спектр писемних пам’яток (від офіційних документів губернських архівів до джерел особового походження: спогади, листи). Якщо ж згадати офіційний звіт “Высочайшего комитета” з відновлення пам’ятників Севастопольської оборони, то йшлося також про речові пам’ятки, пам’ятники і комеморативні місця. Так само широким є коло авторів документів: губернатор, урядовці магістрату, військові, сільські господарі та ін. У цих публікаціях розкритий інформаційний потенціал значного пласту джерел з кримського життя згаданого періоду, пов’язаних у першу чергу з непарадною стороною війни, діяльністю цивільної адміністрації, тилових інституцій. Найбільше значення має, безперечно, праця А. Маркевича, яка і досі залишається найкращим камерально-археографічним дослідженням цієї тематики. Інші добірки й огляди, менші за обсягом і різні за фаховим рівнем оприлюднення джерел, так саме містять цінну джерельну інформацію про події на території півострову впродовж 1853–1856 років.

Дмитро Гордієнко

КРИМСЬКА ВІЙНА У РЕЦЕПЦІІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В історії Європи та Російської імперії XIX ст. Східна (Кримська) війна стала одним з найтрагічніших і переломних моментів. Особливо її наслідки були відчутні в Україні. Саме на її території – в Криму, знаходився основний театр бойових дій, тож Україна стала базою для постачання людських і продовольчих ресурсів, а міста південної України прийняли у свої шпиталі найбільшу кількість поранених учасників війни. Таким чином, саме Україна зазнала найбільших людських і матеріальних втрат у результаті воєнних дій. З іншого боку, саме в Україні ганебна поразка Росії у війні мала найбільший вплив на соціальні трансформації. Поразка змусила Петербург до лібералізації політичного режиму, ліквідації кріпацтва, що особливо було нестерпним для українського населення, а також до інших зрушень в економіці й суспільстві загалом.

Природно, що у своїй творчості Шевченко не міг пройти повз такий катаклізм, як Кримська війна. Однак, попри обширну шевченкіану, тема Кримської війни у творчості Тараса Шевченка ще не була предметом окремого дослідження, хоча у контексті інших тем дослідники торкалися і теми Кримської війни¹. Шевченко – творець українського історичного міту, насамперед міту козаччини, однак важливим аспектом його творчості було й критичне осмислення проблем сьогодення, насамперед кріпацчини та солдатчини, тим більше, що обидві ці теми безпосередньо стосувались долі самого поета. На час воєнної кампанії Шевченко перебував у солдатах і лише, ймовірно, неймовірний страх перед поетом імперської влади тримав його далеко від України, а, отже, й від зони бойових дій. З іншого боку, саме ганебна капітуляція Росії у Кримській війні і загадкова смерть “ката України” царя Миколи I стали першим етапом до звільнення поета. Немаловажним є й суто людський фактор, адже технічна, культурна й, узагалі, цивілізаційна відсталість Росії від країн Заходу, призвели до величезних втрат особового складу, “солдатського брата”, споріднених Шевченкові своєю долею.

¹ Це матеріали енциклопедичного характеру: *Тарас Шевченко і Крим, Енциклопедичний довідник*, упоряд. Г.А. Рудницький, Сімферополь 2001; В. Кравченко, *Шевченківський словник Севастополя*, Кур’єр Кривбасу 49/50–57/58 (1996).

Війна викликала й активний літературний рух, як правило, епігонський і низькопробний, покликаний лише “підняти войовничий дух” російського суспільства та прославити “непереможне” російське воїнство та його проводиря – царя Миколу. Натомість, “Тарас Шевченко стояв на великій відстані від тих літературних кіл, де рафіноване естетичне “піднебіння” пригнічувало совість. Він творив поезію безстрашної правди і йшов далеко попереду навіть найсміливішої “громадської думки”².

Очевидно, Кримська війна привернула увагу Шевченка одразу по її розгортанні, тим більше, що азійський театр бойових дій розташовувався недалеко від місця служби поета. Крим і Севастополь згадуються уже в перших щоденникових записах, здійснених одразу по звільненні з неволі. Прагнувши повернутись до України, але змушений їхати в Петербург, Шевченко під 13 червня 1857 р. так визначав свій бажаний маршрут:

“Через Кизляр и Ставрополь проехать в Екатеринодар прямо к Кухаренку. Насмотревшись досыта на его благородное выразительное лицо, я думал проехать через Крым, Харьков, Полтаву, Киев и Минск, Несвиж и, наконец, в село *Чирковичи* и, обняв своего друга и товарища по заключению Бронислава Залецкого, через Вильно проехать в Петербург...”³.

Прагнення побувати в Севастополі, очевидно, було викликано саме бажанням ознайомлення на місці з подіями Кримської війни, адже такий гак по дорозі до Кухаренка був абсолютно нелогічним, лише особлива мета могла змусити Шевченка спеціально заїхати в Крим. Однак поет отримав наказ рухатись прямо до Петербургу, так і не змігши безпосередньо побути в Криму.

Попри те, Кримська війна знайшла відображення у двох поезіях та стала основою для повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали”.

Роботу над “Прогулкою” Шевченко розпочав, очевидно, наприкінці 1855 – на початку 1856 р., а закінчив наприкінці листопада 1856 р., хоча остаточна редакція твору тривала до кінця лютого 1858 р.⁴ Відтак, писати цю повість він розпочав ще перебуваючи в Новопетровському укріпленні, а продовжив у Нижньому Новгороді, де перебував протягом 20 вересня 1857 р. – 6 березня 1858 р.⁵ Первісна назва, як то впливає з листа

² І. Дзюба, *Поет супроти імперії*, Слово і час 3 (2004) 6.

³ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 5: *Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”*. *Записи народної творчості*, с. 13–14.

⁴ *Коментарі*, [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 4: *Повісті*, с. 554.

⁵ *Ibid.*

до М. Лазаревського від 8.12.1856 р., якому Шевченко надіслав першу частину твору, була “Матрос, или Старая погудка на новый лад (рассказ), – а не этюд”⁶. Вперше уривки з повісті були опубліковані В. Горленком у газеті “Труд” за грудень 1881 р., повністю ж повість вперше була опублікована в часописі “Киевская Старина” за 1887 р. (№ 6–9)⁷.

Безпосереднім поштовхом до написання “Прогулки” стала стаття в рубриці “Официальные статьи и известия” часопису “Морской сборник” (№ 1, 1855), де йшлося про хід Кримської війни:

“Детальні відомості про поранених нижніх чинах дають такі результати: в числі 653 нижніх чинів було поранених: осколками бомб – 416; ядрами – 63; штуцерними кулями – 110; картечю – 9; опіками – 9; прикладами гвинтівок – 1; вибухами – 40; не відомо чим – 5. На питання, в чому є їх потреби, чого бажають для себе чи для рідних, вони майже всі одногосно відповідають: “Батюшка цар не залишить нас, а ми бажаємо, якщо Господь допоможе одужати, то якнайшвидше явитись до товаришів на bastiони, відплатити ворогам”. За наполегливої ж вимоги до них щодо указання способів допомоги, висловили бажання: відправитись на батьківщину – 31; отримати грошову допомогу для родин – 3; звільнити дітей з кантоністів – 8; викупити сестру з кріпацького стану – 1; не в змозі були говорити – 5; виявили взагалі уповання на милість начальства – 228. Решта 377 чоловік просили однієї милості – дозволити їм вернутись на bastiони і в команди”⁸.

Прикметно, що на цю ж статтю звернув увагу і М. Чернишевський, який у своїй рецензії на “Морской сборник”⁹ відмітив самопожертву російського воїнства на благо самодержавія. Натомість Шевченко відкидає всякі патріотичні інтенції і ставить у центр оповіді шляхетний вчинок простого собрата – солдата.

Про те, що саме ця публікація стала безпосереднім приводом до написання повісті, пише сам Шевченку у своєму творі:

“Перелистывая машинально книгу, я начал было дремать и поднял уже руку за щипцами, чтобы погасить свечу и заснуть, а случилось не так. Я нечаянно взглянул на реестр увечных, выздоровевших, но неспособных продолжать службу нижних чинов; я стал читать, и что же я прочитал? Прочитал я то, чего не прочитывал ни в одной печатной книге, а я их так немало прочитал.

Дело вот в чем. В присутствии комитета раненых были спрошены эти увечные бедняки, какую кто из них пожелает себе награду за верную

⁶ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 6: *Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю*, с. 115.

⁷ *Коментарі*, [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 4, с. 560–561.

⁸ *Морской сборник* 1 (1855) 108–109.

⁹ *Современник* 10 (1855) 31.

службу престолу и отечеству. Бедняки сначала отказались от всякой награды, только чтобы их отпустили на родину. Комитет настаивал, чтобы они, кроме этого, требовали себе всякий, что ему нужно. Иные попросили денежной награды, другие — чтобы освободить детей их из кантонистов. А последний из них, молодой матрос, со слезами на глазах просил, чтобы освободили сестру его родную от крепостного звания. Великодушная просьба этого простого человека меня поразила, я дальше не мог читать, закрыл книгу и погасил свечу.

Мне, однако ж, не спалось. Матрос расшевелил мое воображение и отогнал услужливого Морфея. Простое и самое естественное дело простого человека рисовалось в моей душе яркими, лучезарными красками.”¹⁰

Над жодним зі своїх прозових творів Шевченко не працював так довго і так ретельно, і жодного з них не намагався надрукувати з такою енергією, як “Прогулку”¹¹. Ця повість не має чіткого сюжету. Ця “стара пісня на новий лад” – “один із проявів його невпинної ідейної боротьби проти кріпацтва”, в якій автор свідомо приносить форму в жертву дорогій йому ідеї¹².

У центрі повісті людський, героїчний вчинок простого матроса – захисника Севастополя, який на тлі “егоїзму та морального убожества освіченої верстви” російського суспільства спромігся на високо шляхетний учинок. Матрос “отдал все сестре, а себе ничего не оставил, кроме сумы и костыля”. Цей сюжет Шевченко планував розкрити в кількох основних сюжетних лініях: оборона четвертого бастиону у Севастополі; перебування матроса у шпиталі та зустріч вільної сестри з визволителем братом у рідному селі героя.

Вперше севастопольський сюжет з’являється в єврейському трактірі, в якому автор-постоялець просить жидка дістати англійський портер “Браунстут Берклей Перкенс и компания”, якого “и в самой столице не достанешь, не только в Белой Церкви”. І, як виявилось, портер у Білій Церкві тримали для полонених під Севастополем англійських лордів, яких возили, очевидно, в Петербург, через місто¹³. Сюжети, пов’язані з війною, розкидані по твору безсистемно. Вони складають немов би задній фон, що має слугувати посиленню заслуг героя перед державою, проти соціального ладу якої йому доводиться вести боротьбу. Для матроса на війні були не

¹⁰ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2003, т. 4: *Повісті*, с. 215–216.

¹¹ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Повість “Мандрівка з присмністю та й не без моралі”*, Т. Шевченко, *Твори*, т. IX: *Повісті “Близнята”*, “Мандрівка з присмністю та й не без моралі”, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава 1936, с. 368.

¹² [П. Зайцев, *Передмова*], Т. Шевченко, *Твори*, т. IX: *Повісті “Близнята”*, “Мандрівка з присмністю та й не без моралі”, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава 1936, с. 3.

¹³ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 4, с. 212.

так тяжкими тяготи армійського, воєнного життя, як згадки про недолу сестри-кріпачки. Таким чином чи не головним героєм повісті Шевченка стає сестра матроса, життєва доля якої – селянки-кріпачки особливо близько і болісно сприймалась Шевченком. Очевидно, у задумі автора планувалось більше розкрити Севастопольські сюжети з центральною постаттю матроса, на що вказує й первісна назва повісті “Матрос”¹⁴. Як наголошують дослідники, у своїй прозовій творчості, “Шевченко переважно все змальовує з натури. В його прозі майже нема елементу фантазії, вимислу”¹⁵. Кримська війна була йому відома з літератури та, ймовірно, розповідей її безпосередніх учасників¹⁶. Натомість кріпацька, як і солдатська, долі були йому добре знайомими та близькими. Власне, на відміну від поетичної, вся прозова творчість Шевченка має автобіографічний характер. Читати його прозу “треба передовсім, як цінні документи, що дають пребагатий і яскравий матеріал для характеристики поетових переживань та філософічних, мистецьких і соціально-політичних його поглядів”¹⁷. Очевидними є автобіографічні деталі і в “Прогулянці”¹⁸.

Таким чином, основною ідеєю повісті Шевченка стало не осмислення чи розкриття подій Кримської війни, а ідея ліквідації кріпацтва, воєнний підтекст надзвичайно кровопролитної і трагічної для імперії війни лише загострює соціальну несправедливість соціального ладу Російської імперії. Адже, цей “захисник Севастополя”, як його послідовно називає Шевченко, походив з кріпаків, не мав жодних політичних прав, однак був змушений проливати кров за чужі – монархічні інтереси. Як і в інших своїх творах, у “Прогулці” Шевченко показував шлях до покращення соціальної справедливості через ліквідацію російського рабства, показуючи моральну велич простого матроса – до визнання за простими людьми права на краще життя. Як наголошував П. Зайцев: “Ідейний зміст повістей Шевченка: пропаганда

¹⁴ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 375.

¹⁵ П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, Т. Шевченко, *Твори*, т. VII: Повісті й оповідання: Художник – Наймичка – Варнак, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава 1934, с. 308.

¹⁶ За даними Г. Рудницького, після звільнення із заслання Тарас Шевченко зустрічався з такими учасниками Кримської війни: флотськими лікарями Т. Зброжеком, Г. Муравським, С. Незабитовським, К. Новицьким, Ф. Чельцовим, генералом С. Хрульовим, художниками Л. Жемчужниковим, М. Осиповим, літераторами М. Бергом, Л. Толстим та іншими: Г. Рудницький, *[Передмова]*, Тарас Шевченко і Крим, Енциклопедичний довідник, упоряд. Г.А. Рудницький, Сімферополь 2001, с. 5.

¹⁷ [П. Зайцев, *Передмова*], Т. Шевченко, *Твори*, т. VII: Повісті й оповідання: Художник – Наймичка – Варнак, за ред. П. Зайцева, Л.; Варшава (Український науковий інститут) 1934, с. 3; П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 309.

¹⁸ Пор.: Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 376.

альтруїзму, як антитеза панському себелюбству, протест проти кріпацтва, проти рекрутчини, проти упривілейованої “воєнщини”¹⁹.

На основі аналізу твору, Д. Дорошенко та П. Зайцев дійшли висновку, що Шевченко мав намір написати й поему на тему цього шляхетного подвигу матроса – захисника Севастополя²⁰. Однак такої поеми поет не створив, проте саме в поезії Шевченко дав більш глибинне, символічне осмислення подій Кримської війни та її наслідків для російського самодержавства. Йдеться насамперед про вірш “Слава”, написаний 9 лютого 1858 р., одразу по звільненню з солдатчини, під час свого перебування у Нижньому Новгороді.

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля.
Горнись лишень ти до мене,
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося,
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую.
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі, –
Та мені про те байдуже.
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути²¹.

¹⁹ Пор.: П. Зайцев, *Прозова творчість Шевченка*, с. 300.

²⁰ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 371.

²¹ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів: У 12 т.*, редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін., К. 2001, т. 2: *Поезія 1847–1861*, с. 264.

Вірш є заключною частиною триптиха, що складається з віршів “Доля”, “Муза” і власне “Слава”, як висловився Т. Шевченко, “одно в трьох лицах... новорожденное чадо”²². Ці три вірші є підсумковими: “зміст триптиха – поетичне осмислення пройденого шляху, свого призначення як митця, мети життя”²³. Триптих є цілісним у своєму внутрішньому тематичному наповненні, в усіх поезіях якого осмислюється власне слава, як добра слава – поетова, так і “шинкарська” – царя Миколи. Так, у першому вірші кількома штрихами Шевченко осмислює свою долю, що “другом, братом і сестрою / Сіромі стала”, і з якою “нема / Зерна неправди за собою”. Перемігши правдою життя свого ката – царя Миколу, Шевченко звертається до долі:

Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава – заповідь моя²⁴.

Вся творчість Шевченка, як відмітив Д. Чижевський, обертається навколо “Слова”, “Правди” і “Слави”²⁵. Тут йдеться, як наголошував М. Рильський²⁶, про добру славу, яка прийшла до поета незважаючи на всі царські заборони й покарання. Ця слава прийшла до Шевченка завдяки його музі, яка є “пречистая, святая”, що йому “всюди помагала”, “всюди доглядала”. І поет оптимістично дивиться вперед і залишається вірним собі у служінні правді і звертається до своєї чистої й святої музи:

Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможі
Молитву діяти до краю²⁷.

Цій славі Шевченка поет протиставляє славу свого ката – царя Миколи – задрипанку, шинкарку, перекупку п’яну.

²² Лист до Аксакова від 16 лютого 1858 р.: Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 6, с. 162.

²³ Коментар [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 699. Див. також: Л. Новиченко, *Дві епохи в ліриці Шевченка (“Думи мої, думи мої...” і триптих “Доля. Муза. Слава”)*, Літературна панорама 1990 (1990) 244.

²⁴ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 261.

²⁵ Д. Чижевський, *Історія української літератури. Від початків до доби реалізму*, Нью-Йорк 1956, с. 441.

²⁶ М.Т. Рильський, *Зібрання творів: У 20-ти т. Наука. Критика. Публіцистика, т. 12–18*, редкол.: Л.М. Новиченко (голова) та ін., К. 1986, т. 12: *Літературно-критичні статті*, упоряд. та приміт. В.В. Громової, В.Ю. Келембетової; ред. О.І. Дей, с. 469.

²⁷ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 262–263.

Основний зміст триптиха, як слушно відзначив Л. Новиченко, “це почуття моральної гідності людини, яка чесно і благородно пройшла свій тернистий шлях”²⁸. Таким чином, як і в повісті “Прогулка”, ці поезії мають автобіографічний характер, однак, якщо повість подає штрихи до реальної біографії поета, то поезія – до її символічної авторефлексії.

Шевченко став особистим ворогом царя Миколи, очевидно, й останній так само сприймався поетом. Саме за Миколи I самодержавний, репресивний режим Російської імперії досяг свого апогею, окрім того Росія стала правдивим жандармом Європи. Саме за його правління були жорстоко придушені Листопадове польське повстання, серед учасників якого було багато Шевченкових друзів, та Угорська революція 1848 р. Цей контекст розуміла і російська цензура, яка вилучила з першої публікації в часописі “Основа” (№ 5, 1862) рядки, де згадувався цар Микола та Севастополь. Однак саме ці рядки є квінтесенцією всієї поезії, Шевченко експресивно підбирає епітети до “продажної слави” царя Миколи, що “По шинках хиялялась, / А надто з тим Миколою / У Севастополі”, чи та, що “По шинках таскалась / По шинках шаталась / І курвила з Миколою / Під Севастополем... / У Севастополі...”, або ж більш загально “І з п’яними королями / По шинках шаталась, / І курвила з Миколою”²⁹.

Незалежний Шевченкові цар Микола помер 18 лютого (2 березня) 1855 р. у розпал ганебної для Росії Кримської кампанії. В суспільстві ширились плітки про зв’язок цієї смерті з катастрофою російської армії під Севастополем. Такого приниження Росія не переживала з часу прутського походу царя Петра. Відтак, вже одне нагадування про цей зв’язок було дошкульним для російської пихи. У візії Шевченка Севастополь став не містом слави, а містом приниження європейського жандарма, не слави й ганьби “лютого Нерона” – царя Миколи.

І в дальшій своїй творчості Шевченко звертався до теми Кримської війни, про що свідчить, очевидно незакінчений, вірш “Мій Боже милий, знову лихо!..”:

Мій Боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! Кати вінчані,

²⁸ Л. Новиченко, *Op. cit.*, с. 244.

²⁹ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 264, 496–497.

Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову³⁰.

Дослідники відносять створення вірша орієнтовно на квітень–травень 1859 р.³¹ Безпосередньо у вірші не вказується конфлікт, про який йдеться. Дослідники припускають як віднесення описаних подій до Кримської війни, так і до Австро-італо-французької (квітень 1859 р.), коли знову постала загроза втягнення Росії у європейський військовий конфлікт³². На думку ж Д. Дорошенка та П. Зайцева, це міг бути пролог до “розпочатої, але не скінченої поеми “Матрос”³³.

Таким чином, Кримська війна, що застала Шевченка в солдатській шинелі, і в його душі залишила глибокий слід. Будучи засадничо опозиційно налаштованим до російського самодержавства Шевченко з усією глибиною збагнув трагізм подій і ницість російської пропаганди з її возвеличенням і прославлянням царя. На прикладі матроса – героя повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” через призму однієї солдатської долі Шевченко показав трагізм ситуації, коли прості солдати, героїчно захищаючи Севастополь, гинули за імперські інтереси петербурзького сатрапа. Відтак в образі матроса, подібно до інших творів Шевченка, зосереджена доля цілого народу. Як відмічала О. Забужно, “подібне розв’язання проблеми людини в історії не має і не може мати аналогів у філософській рефлексії тих народів, чия етнічна самосвідомість ґрунтується на реаліях не культурних, а політичних”³⁴.

Шевченко – співець поневоленого народу чує силу правди свого слова, і ця правда є його славою, на противагу фальшивій славі царя Миколи. Севастополь, у візії поета, став місцем російської ганьби і неслави, місцем втрати “задрипаної” кривавої слави царів московських.

³⁰ Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 303.

³¹ Коментар [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 712. Хоча Б. Кравців відносив вірш до 1853–1854 рр., відносячи безпосередньо до початку Кримської війни: Б. Кравців, *Нові текстологічні дослідження і текст Шевченкових поезій 1857–1861* [в:] Т. Шевченко, *Твори*, т. IV: *Поезії 1857–1861 рр. з додатком поезій і поем та інших редакцій 1845–1860 рр.*, за ред. Б. Кравцева, Чикаго 1962, с. 322.

³² Коментар [в:] Т.Г. Шевченко, *Повне зібрання творів*, т. 2, с. 713, 715.

³³ Д. Дорошенко, П. Зайцев, *Op. cit.*, с. 371, прим. 4.

³⁴ О. Забужко, *Деміфологізація історії*, Слово і час 3 (1990) 39.

Лукаш Бартосік

ПОЛЯКИ І КРИМСЬКА ВІЙНА 1853–1856 рр.

Кримська війна, яку також називають Східною війною, вважається істориками однією з найважливіших подій XIX ст. Вона вибухнула після кількадесятилітнього періоду рівноваги, що настала завдяки постановам Віденського конгресу. Конфлікт розпочався в 1853 р. Цар Микола I використав як привід більш ранні російсько-турецькі трактати, які надавали йому повне право опіки над православними християнами на території Туреччини. Вже в 1854 р. на боці Туреччини утворилася коаліція, що складалася із Франції та Великобританії, а з 1855 р. до неї приєдналося також королівство Сардинії, якому сприяли Австрія та Пруссія. Потрібно поставити питання, наскільки особи, що відповідали за долю окремих країн, розуміли труднощі, пов'язані із наступною війною? На мою думку, ніхто з тогочасних лідерів не був у стані передбачити тривалості, територіальних розмірів та кількості жертв війни. Всі очікували скоріше на блискавичне закінчення кампанії. Пізніший розвиток подій показав, що сталося зовсім по іншому. Воєнні дії точилися як на берегах Чорного, Білого і Балтійського морів, так і на теренах Кавказу, Закавказзя і Камчатки. Потрібно також задуматися над питанням очікуваних результатів. Беззаперечно, безпосереднім ініціатором війни був російський монарх, однак і Туреччина очікувала територіальних здобутків від війни. Уряд країни не приховував своїх планів та амбіцій, наприклад, на повернення північного побережжя Чорного моря, Кубані та Криму. Свої інтереси у війни переслідували також Англія та Франція. Тому офіційна версія конфлікту, за якою західні країни брали участь у війні виключно з метою оборони Туреччини, є маловірогідною.

Найважливішим пунктом мого дослідження є позиція і дії польських політиків під час подій у Криму. Моєю метою є відповідь на питання, чи були в той час використані усі можливості для визволення польських земель від російської окупації.

У цій статті я намагатимусь також висвітлити обставини, в яких діячі польської еміграції творили військові загоны у Туреччині, а також оцінку цієї діяльності (буду намагатися дати відповідь на питання, якою мірою оплатилася праця, здійснена поляками).

Першою засадничою метою союзників було не допустити Росію до Середземного моря, взяти участь у майбутньому розподілі військових трофеїв, а також наблизитися до південноазійських теренів. Ще однією вигодою був контроль над турецькою економікою та фінансами.

Вже під час війни (а також довгий час після її закінчення) поміж Англією і Францією точилося суперництво в напрямку систематичного грабунку турецької держави¹. Поки західні сили вирішили приступити до військових дій, минуло досить часу. Англіїці довго вагалися зі здійсненням агресивних кроків, оскільки бажали упадку турецькій монархії. Пасивна поведінка західних держав зробила можливим легке захоплення Росією Молдавії і Волощини у відповідь на відкинення турецьким султаном Абдулмесідом I умов ультиматуму. Австрія також не хотіла втручатися в події, викликані пізніше російським наступом. Імперія Габсбургів сама вторглася на територію Боснії та Герцеговини, яка належала Туреччині. Тільки обраний у Франції президент Луї Наполеон активно запротестував проти російської близькосхідної політики. Насамкінець, Великобританія оголосила війну Російській імперії 28 березня 1854 року. Це сталося, однак, тільки тоді, коли турецький чорноморський флот був повністю розгромлений у битві під Синопом і не був у змозі продовжувати воєнні дії.

У середині XIX ст. Росія володіла значними військовими силами, що складалася із регулярних і нерегулярних військ. На початку 1853 року до складу царської армії входило загалом 1,4 млн. воїнів, з них 891 генерал та 30492 офіцерів. Армія була поділена на чотирнадцять корпусів. Росія володіла 128 полками піхоти, до якої входило близько 893 тис. військових². Військовий потенціал Росії був додатково зміцнений різними фортецями, військовими портами і морськими фортифікаціями, а також оборонними спорудами на Далекому Сході. Попри поганий стан інженерних сил і брак офіцерських шкіл, було зрозуміло, що Росія має достатньо війська, щоб перемогти турецьку державу. Тоді втручання західних держав стало неминучим. Одну із провідних ролей під час цілого конфлікту відіграв князь Адам Єжи Чарторийський. Діяльність цього діяча консервативної орієнтації мала, згідно його плану, привести як до перемоги над Російською імперією, так і до відновлення Польської держави внаслідок цього.

Певною програмою закордонної політики, яку провадив Захід, були слова Луї Наполеона в розмові з Чарторийським. Битва у Криму мала стати так званою війною обмежених цілей, обмежитися тільки демонстрацією

¹ E. Tarle, *Wojna Krymska*, t. I, Warszawa 1953, s. 4.

² M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Bellona 2006, s. 57.

сили. В Європі на той час не робили надто поспішних кроків, щоб не дражнити Росію і не утруднити примирення з нею. У зв'язку з цими умовами легшим для розуміння має бути ставлення західних держав до польської справи. Початком діяльності польської дипломатії можна вважати червень 1853 р. Владислав Замойський у кореспонденції до князя Чарторийського описував свої спостереження після розмови із французьким міністром закордонних справ Друїном де Лгуйсем таким чином: *“Вражаючим є і може нам полестити активне намагання усіх, скероване на те, щоб наше ім'я не вплутувалося у східні справи. Вони знають, що це зброя потужна і навіть надто потужна для них. Не знають також, як її використати. Вони впевнені, що матимуть її, коли захочуть, тому до останньої хвилини намагаються не скомпрометуватися нею. Не маємо права нарікати. Безсумнівно, вони нас мають не за неживих, а занадто живих як для наших потреб”*³. Загалом, на думку Зигмунта Красінського, в середовищі західних держав панувало переконання, що завдяки мінімальним зусиллям можна дійти до миру. На жаль, можна ствердити, що польська справа не викликала достатнього зацікавлення серед відповідальних політиків західноєвропейських держав.

22 червня 1853 року Чарторийський виїхав до Лондона для представлення меморіалу, що був його особистим політично-військовим планом. Його погляди були заздалегідь відомі турецькому міністру закордонних справ Решиду Паші. Князь закликав Порту до пришвидшення процесу зрівняння у правах християн. На жаль, Чарторийський не викликав на той час надто позитивного враження в Англії і там його трактували як колишнього міністра закордонних справ Росії, конфлікту особу, яка, водночас, боялася царату. Однак, варто звернути увагу на погляди Владислава Замойського, згідно яких єдиною запорукою перемоги західних держав і Туреччини були військові дії супроти Росії з боку Австрії. Замойський пропонував віддати Габсбургам Молдавію та Волощину. То мало б привести до зміцнення позицій Австрії серед німецьких держав, принести політичну, військову і економічну користь, а також підняти її престиж на міжнародній арені. Замойський вважав, що румунський народ з радістю об'єднається зі своїми співбратами з теренів Семиграддя і Банату. Ця концепція, однак, мала одну ваду. Діяльність як австрійської влади, так і румунів була скерована проти політики угорського уряду, який не визнавав за румунами права на незалежність. Важливішим був спосіб, в який належало схилити австрійців до розриву стосунків з російським престолом.

³ M. Kukiel, *Polityka i strategia wojny krymskiej, a sprawa polska*, Londyn 1952, s. 2.

Також взамін за подарунок наддунайських князівств від Австрії очікували повернення Галичини. Тоді основний зв'язок між Росією та Австрією, що полягав би в спільному володінні польськими землями, був би розірваний. На жаль, Замойський не бачив одного негативного з польського погляду наслідку. Він опирався виключно на досвід 1811 року. В тих часах Австрія пропонувала Наполеону повернення галицьких земель в замін за іллірійські провінції. Але тоді Австрія була завойована і вповні залежна від французів. Натомість у 1853 р. ситуація була цілком іншою. Австрійці охоче прийняли б нові землі, але не віддали б Галичини⁴. Іншою вадою цього плану було те, що забули про план відшкодування втрачених територій для Туреччини. Османська імперія не була проінформована про ці пропозиції, а отже могло дійти до погіршення стосунків європейських держав з Портою. В липні 1853 р. збоку Замойського з'явився проект утворення в Туреччині військових формувань для охорони тамтешніх християн і досягнення їх рівноправ'я з мусульманами. Турецькі слов'яни не мали в цей час відповідно підготованих офіцерських кадрів, тому Замойський запропонував, щоб цими батальйонами керували поляки.

Також варто звернути увагу на позицію Польського Демократичного Товариства щодо участі поляків у Кримській війні. Діячі цієї, однієї з найважливіших фракцій польської політичної еміграції, через довгий час досить скептично підходили до цієї справи. Основною причиною такого стану слід вважати досвід центрального управління, винесений з періоду Весни Народів і повстанських поразок, понесених в Італії, Бадені та в Угорщині. Ще у вересні 1853 року Станіслав Ворцель так писав до Вільяма Дж. Лінтона: *“Деякі з моїх співвітчизників будують великі надії на ускладненнях на Сході [...]; якщо є щось обнадійливе для мене в усьому тому, то це перспектива французького вторгнення в Бельгію, оскільки це може викликати загальну пожежу”*⁵. Також можна припустити, що побоювання Ворцеля були пов'язані з тим, що у конфлікті європейських держав з Росією найбільше постраждали б прості люди. У відповіді щодо позиції лондонської Централі, інша група демократичних діячів створила в Парижі т. зв. Польське Коло під головуванням Юзефа Висоцького та Людвіка Мерославського. Члени групи висловлювали свою повну підтримку планам створення польських відділів у Туреччині, але вони не дійшли згоди в цьому питанні з Готелем Лямберт. Лише восени 1853 року

⁴ J. Nowak, *W. Zamoyski. O sprawę polską w Europie*, Poznań 2002, s. 161.

⁵ K. Marchlewicz, *Wielość obrazów wojny krymskiej w oczach Wielkiej Emigracji*, [w:] *Polacy i ziemia polskie w dobie wojny krymskiej*, J.W. Borejsza, G.P. Bąbiak (red.), Warszawa 2008, s. 67.

було зроблено спробу досягнути компромісу. На квартирі Адама Міцкевича (в Парижі) відбулась зустріч Владислава Замоїського (як представника табору Готелю Лямберт) і згаданого Висоцького. Надію на співпрацю давав факт, що Висоцький і Замоїський змогли співпрацювати в Угорщині та в Туреччині в 1849 р. – незважаючи на явно протилежні політичні погляди. На цій зустрічі граф Владислав Замоїський мав запропонувати визнати князя Адама Єжи Чарторийського провідником народу. Взамін представники Готелю Лямберт погоджувались би надати Висоцькому пропозицію обійняти посаду командувача польського легіону, що мав у майбутньому виникнути в Туреччині. Однак ця пропозиція паризьким Колом була відкинена. Від того моменту настало безпричинне і зовсім непотрібне суперництво між обома фракціями⁶. Означений поділ був дуже помітний у діяльності польської еміграції в Константинополі. Одним з лідерів т. зв. демократичної Партії був Зигмунт Мілковський, що перебував у постійному контакті з лондонською Централєю. Готель Лямберт мав постійного агента в Константинополі, а формальним керівником призначив Станіслава Дроздовського. Проте вже в той час найважливішу роль відігравав Міхал Чайковський⁷.

Партія т. зв. польських демократів, що перебували в Туреччині, повністю підтримувала політику паризького Кола. Окрім Мерославського та Висоцького, до найважливіших постатей згаданого угруповання належали між іншим Теофіл Янушевич, Северин Ельзановський, Александр Фіялковський, Вінцент Мазуркевич, Станіслав Понінський і Юзеф Ордега. Натомість заслуговує на увагу діяльність капітана Францішка Сокульського, що діяв узгоджено з керівництвом паризького Кола. Завдяки чотирирічному

⁶ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 168.

⁷ Міхал Чайковський, борець за незалежність, письменник і поет, що зараховується до української школи польського романтизму. Народився в 1804 році, в селі Гальчині Житомирського повіту Волинської губернії. У молодості одним з його вчителів був чоловік на ім'я Антонович. Власне Антонович вплинув на зацікавлення Чайковським дотичною до козаків тематикою (погляд, що козаки є лише знаряддям у руках царя і такий стан речей варто було б змінити). Учасник Листопадового повстання. Протягом багатьох років своєї діяльності співпрацював з Готелем Лямберт та Адамом Єжи Чарторийським. У Туреччині перебував протягом 1841–1872 років. Його місія мала на меті протистояти впливам Росії в Османській імперії. У 1850 році перейшов на турецьку службу і прийняв іслам разом з іменем Садик Паша. Організував і командував козацьким загоном підчас Кримської війни. По 1870 році повернувся в Україну. У 1886 р. наклав на себе руки. Залишив по собі праці, між іншим: “Козацькі повісті”, “Спогади Садика Паши Міхала Чайковського”, “Козаччина в Туреччині” та “Україна”: Z. Miłkowski (T. T. Jeż), *Mehmed Sadyk Pasza* [w:] *Tenże, Sylwety emigracyjne*, Lwów 1904, s. 84–85, M. Czajkowski, *Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego*, Lwów 1898.

проживанню в Стамбулі, Сокульський зав'язав багато цікавих знайомств. У момент розірвання дипломатичних відносин між Туреччиною і Росією, саме Сокульський енергійно намагався переконати турецьке міністерство, що воно може розраховувати на допомогу з боку поляків⁸.

Переходячи до розкриття обставин постанови польських відділів у Туреччині, варто зазначити, що Міхал Чайковський потребував підтримки Чарторийського, не лише з метою сприяння польській справі, але так само, щоби спростувати стереотип про його надмірну прив'язаність до Туреччини. Так само Чарторийському залежало на добрих відносинах з Садикою Пашою (Чайковським), позаяк, з його погляду, був потрібний офіцер, відомий у турецьких урядових сферах. Згідно Павлу Вержбицькому, думка лідера Готелю Лямберт про Чайковського знайшла підтвердження на початку східного конфлікту, по окупації Росією наддунайських князівств. Чайковський став посередником у контактах між владою Порти та табором Готелю Лямберт. Завдяки тому, вже в серпні 1853 року, перебуваючи в Парижі, турецький посол Вели Паша мав можливість звернутися з проханням (до князя Чарторийського) послати вишколених офіцерів на службу в турецькій армії. Насамперед завдяки старанням Чайковського Войцех Хжановський, Кароль Ружицький та Людвік Бистжоновський отримали генеральські ранги і призначення до служби на східному фронті⁹.

Польським офіцерам були визначені такі завдання:

Сераскер, на той час Мегмед Алі Паша, шурун султана, визначив використати тих польських офіцерів таким чином:

Генералові Чайковському мали надати головнокомандування над сорокатисячним корпусом, зібраним у Батумі, який мав діяти в Мегрелії, Імеріку і над Кавказом. У тому корпусі мав бути відділ черкесів і всі іноземні формування, які хотіли б служити в Туреччині. Генерал Замойський мав бути відправлений до штабу Омера Паші до Румелії. Генерал Бистжоновський до штабу Абди Паші до Анатолії. Каролеві Ружицькому хотіли доручити організацію і командування над козаками, а з ними і командуванням всім авангардом над Дунаєм¹⁰.

16 вересня 1853 р. Садик Паша (Міхал Чайковський) проголошує фіктивний патріотичний комітет України і Бессарабії, віддає його під патронат

⁸ W. Knapowska, *Kandydaci do tronu polskiego w czasie wojny krymskiej*, Poznań 1927, s. 16.

⁹ P. Wierzbiński, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej na tle jego relacji z obozem Czartoryjskich*, [w:] *Polacy i ziemia polskie w dobie wojny krymskiej*, J.W. Borejsza, G.P. Bąbiak (red.), Warszawa 2008, s. 106.

¹⁰ M. Czajkowski, *Kozaczyzna w Turcyi. Dzieło w trzech częściach przez X. K. (ozaka) O. (tomańskiego)*, ozdobione portretem na stali (Sadyka Paszy), czterema rycinami kolorowanymi i czterema zwyczajnemu, Paryż 1857, s. 106.

султана, одночасно просячи про організацію козацтва¹¹. Врешті, у листопаді був утворений у Туреччині козацький полк, що складався з т. зв. козаків-некрасовців (нащадків донських козаків, які емігрували до Туреччини в першій половині XVIII ст.), а його командиром було призначено Мегмеда Садик Пашу. У той час, значно зріс як престиж, так і прибутки командира. Місячна винагорода Садика була збільшена в два рази і досягла близько десяти тисяч пістрів.

Для зростання орієнтації на прибуток одного з головних героїв подій, що розгортались у Туреччині, варто підкреслити, що подібну зарплату отримував, наприклад, бригадний або дивізійний генерал. Однак на практиці отриманий Садик Пашою ранг *мірімрана* вважався рівним з рангом бригадного генерала¹². Проте, щодо нього, цей ранг мав більше характер політичний, ніж військовий. Добровольців, що мали б увійти до складу відділу Садика Паші, вербували в Стамбулі, Тульчі, Адріанополі та Шумлі. У перші два місяці укомплектовано три сотні, а надалі ще п'ять. У цілому в них служило близько 600 осіб. Під кінець року турецький султан надав їм структуру 1 козацького полку¹³. Проте Чарторийський, а також Замойський, підходили з великою обережністю до наступних кроків Чайковського. Позаяк бракувало грошей, виникали значні організаційні труднощі (що було пов'язано з різним станом здоров'я добровольців, їх походженням чи релігією).

У той же час серед польської громадськості надалі панувало переконання, що Польща має використати розвиток подій у Криму для власних цілей. Також Зигмунд Красінський належав до осіб, які підтримували думку, що вибух великої загальної війни в Європі (незважаючи на те, що вона призвела б до величезних втрат), принесло б визволення Польщі. З таким поглядом цілком погоджувався і Владислав Замойський. У листі до Красінського (в грудні 1853 р.) виражав свою думку таким чином: *“Якщо є у Божих планах, щоб ми ожили, то суперечка та з Москвою мусить тривати довго. В тому наша надія; довге тривання війни дало б можливість Польщі – але не в краї, тільки в бою, що ведеться за кордоном, – заслужити собі повагу, розпустою втрачену і довести, що ми є сила, з якою потрібно і можна рахуватись. Така буде моя мета на Сході, лише б нас Польща зрозуміла і підтримала своїм духом, і, не дай Боже, не поспішала кидатись до зброї”*¹⁴.

¹¹ M. Kukiel, *Op. cit.*, s. 9.

¹² C. Badem, *Sadyk Pasha in the Light of the Ottoman Archives*, [w:] *The Crimean War 1853–1856*, J.W Borejsza (red.), Warszawa 2011, s. 95.

¹³ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej...*, s. 109.

¹⁴ *Jeneral Zamoyski 1803–1868*, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1930, t. VI, s. 16–17.

Поза сумнівом, з моменту свого прибуття до Туреччини (26 січня 1854 року) – графові Владиславові Замойському надано багато свободи у прийнятті рішень. Окрім того, що й надалі князь Адам Чарторийський уважався за неоспорюваного главу і провідника політики Готелю Лямберт, то саме на Замойського були покладені різноманітні завдання, що стосувались організації польських військових формувань на території Туреччини. Однак польські політики були одностайні у питанні планів утворення на теренах Османської імперії відділів польського війська. З метою ефективного виконання завдання, потрібно було окреслити позицію, яку мав зайняти Замойський щодо т. зв. стамбульської агентури. Сфера компетенції щодо осіб, які безпосередньо підпорядковувались графові Замойському, також була уточнена у спеціальній депеші польських властей, направленої до Станіслава Дроздовського, директора колонії в Адамполі і польського агента в Стамбулі. *“Пан Замойський займе посаду Його уповноваженого (А.Є. Чарторийського) на Сході. Тому у всіх питаннях ти будеш контактувати з ним і відповідно до наданих від нього завдань і доручень будеш поступати”*¹⁵. Таким чином Дроздовський мусів одночасно підтримувати постійний зв’язок зі Садиком Пашою і своєчасно передавати всю інформацію польському графу.

Однак незабаром різко змінилась ситуація на воєнному фронті. Після того, як Росія офіційно оголосила війну Англії і Франції, стало зрозумілим, що битва, яка точилась на Кримському півострові, з локальної війни перетворюється у довготривалий міжнародний конфлікт.

***Воєнні зусилля відділів Чайковського і Замойського
(події, що мають зв’язок зі вступом у кампанію Англії і Франції)***

Співпраця між згаданими особами не була простою. Замойський, будучи ревним католиком, не приховував свого обурення тим фактом, що Чайковський наважився на зміну віри. Садик Паша почувався дуже ображеним через критику графа, висловленою на його адресу, але в кінцевому результаті між конфліктними сторонами дійшло до порозуміння зважаючи на спільність мети діяльності. Всю справу Садик намагався вияснити в листі до Замойського (від 5 жовтня 1853 р.) таким чином. *“Пане полковнику [...] дозволю собі тут ще кілька слів додати – що гр. Замойський намісник пана Князя, знайде в Мегмеді Садиці ту саму людину, яку знаходив у Міхалі Чайці Чайковському – і що те, що сьогодні стало, це покликання польських офіцерів з руки пана Князя, [...] с*

¹⁵ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 170.

найкращим доказом, що моя поведінка мала велику мету і була сперта і є на правді”. У дальшій частині листа Паша мав перекопати, що йому не залежить на грошах і золоті, як і на наступних відзнаках. Також висловлював надію на співпрацю в спільній політичній діяльності для Польщі, заразом запропонувавши вірну дружбу і вірну службу¹⁶.

Певні сумніви щодо намірів Замоїського, з погляду Садика Паші, могли бути викликані відсутністю у графа зацікавлення організацією козацького відділу. Однак то виникало більше з тієї причини, що поляки покладали надії на створення польського війська в Туреччині. Замоїський також прагнув скористатися з обставин, через які Англія і Франція вступили у війну, щоби знову зацікавити європейську суспільну думку польською справою. Проект власних заходів представив Високій Порті ще в лютому 1854 року. Граф у підготовленому власному документі представив концепцію, яка проголошувала потребу розвитку козацького корпусу через поповнення офіцерськими кадрами і розташування козаків на лінії фронту. Все це мало привести до здобуття ефекту появи дезертирів з-поміж поляків, що залишалися на службі в російській армії. Також планувалось формування окремого польського корпусу¹⁷. Пропозиція Замоїського не була підтримана з боку османської влади. Щодо позиції поляків, що воювали на царському боці, йтиметься в дальшій частині статті.

Повертаюсь до оцінки постаті Садика Паші, негативну думку на його адрес виразив також Антоні Язоранський. Офіцер, що брав участь у Кримській війні у відділі Владислава Замоїського, ставився до поведінки Садика таким чином: *“На завершення Міхал Чайковський (Садик Паша) зовсім не думав про вигоди, які зі Східної війни можна було б використати для Польщі. Йому вистачало зробити своє ім’я відомим, задовольнити свої амбіції. Запропонував формування козацьких полків. Особисті матеріальні користи, які здобув при тому формуванні, були для нього стимулом докласти зусиль у цій справі”*¹⁸.

Отже, ця думка різко суперечить наведеному мною дещо раніше фрагменту змісту листа Садика Паші до графа Замоїського. Таким чином, складно з цілковитою відповідальністю ствердити, чи Язоранський виробив власний погляд щодо особи Паші на основі докладного за ним спостереження, чи керувала ним тільки особиста заздрість, або лояльність щодо Замоїського (або ж просто бажання сподобатися своєму командирові).

¹⁶ Sadyk Pasza, *List do Zamoyskiego z 5 października 1853*, BK 2552, k. 3.

¹⁷ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej.*, s. 112.

¹⁸ A. Jeziorański, *Pamiętniki generała Antoniego Jeziorańskiego: od roku 1848 do roku 1863*, Lwów 1880, s. 222.

Дозволю собі на деякий час відійти від моїх роздумів щодо найважливіших постатей серед польських командувачів, що воювали в Криму. Тут варто коротко згадати про обставини вторгнення британських військ у Крим. Англія оголосила війну Росії 28 березня 1854 року. На війну вислала між іншим 13 полків легких драгунів, 17 уланських полків і 8 полків гусарів. Сукупно змобілізована британська армія нараховувала близько 27 тисяч людей (піхота і артилерія). Французи мали зібрати 30 тисяч, натомість турки – в межах семи тисяч придатних до війни осіб. Окрім того, керівництво Великої Британії сподівалось на швидку і легку перемогу. Ніхто тоді не припускав, що вирішальний тріумф буде коштувати союзникам виставлення значно чисельніших відділів і понесення величезної кількості людських втрат. Вторгнення на Кримський півострів не принесло об'єднаним силам союзників великих клопотів. Однак справжні проблеми розпочались у процесі просування в напрямку Севастополя. Армія продовжувала свій марш у південному напрямку наближаючись до межі міста. 20 вересня дійшло до кривавої битви, що відбулась над річкою Альма. Британський капітан з королівської кінної артилерії – Джордж Мод припустив, що в тому місці росіяни запланували стати на постій. На можливий відступ армії було вже занадто пізно.

“Пройшовши близько 10 кілометрів ми натрапили на дуже сильну позицію, де росіяни окопались на берегах річки Альма, і південний край позиції виходив на обрив близько 90 метрів. На вершині стрімкої височини противник окопав батарею з дуже сильними гарматами. Коли зблизились на якись 1800 метрів, розпочалась потужна канонада”¹⁹.

Перебіг битви над Альмою одразу виявив слабкі сторони російської армії. Однією з них була відсутність навиків нових правил піхотного бою. Відсутність узгодженості в діях, як при проведенні атаки у т. зв. кампаніях окремих частин, так само й батальйонів. Така оцінка впливає зі здійснюваних російськими офіцерами помилок – під час вишколу солдат, а також з тогочасного занедбання створення офіцерських шкіл у Росії. То призвело до значного зростання російських воєнних втрат. 20 вересня 1854 р. загинуло чи було поранено близько 5,5 тисяч російських солдат, у тому числі три генерали і 192 офіцери. Також значними були втрати у допоміжних відділах. Їх втрати оцінюються в близько 4300 убитих і поранених осіб²⁰. Проте битва на річці Альма і її наслідки були лише вступом до незвично кривавих і довготривалих змагань, що точилися під час

¹⁹ T. Brighton, *Szarża lekkiej brygady*, Wydawnictwo Amber 2006, s. 61.

²⁰ M. Klimecki, *Op. cit.*, s. 128.

облоги севастопольської твердині. Воєнні дії, що тривали 350 днів, закінчились тріумфом союзних військ 11 вересня 1856 року. Ціною, яку довелось заплатити в боротьбі за місто, були надзвичайно високі втрати, особливо в кількості вбитих і поранених людей – обрахованих на близько 230 тисяч вбитих і поранених солдатів з обох конфлікуючих сторін.

Серед польських властей натомість повставали різні концепції щодо того, хто посяде польський трон по закінченні Кримської війни (враховуючи, що її перебіг пішов би в сприятливому для польських планів напрямку). З боку польських влад – Адам Єжи Чарторийський був найбільш знаною особою, яка розглядала можливість віддання польського трону в посідання іноземному володарю.

Найчастіше виникали кандидатури з представників роду Габсбургів, але й висувалась ідея запропонувати польську корону принцу Наполеону, двоюрідному брату імператора. Принц Наполеон, що також називався Плон-Плоном, був сином Жерома Бонапарта (брата імператора Наполеона I). Згадана постать також неодноразово брала участь у розмовах, що стосувались діяльності польських еміграційних влад у Константинополі, а також щодо можливості формування окремих військових підрозділів. Іншим прикладом зусиль, яких докладав принц Наполеон, була співпраця з Чарторийський, початок якої припадає на кінець березня 1854 року. Польський князь (у листі до сина Владислава від 30 березня 1854 р.) так висловився щодо власних спостережень стосовно принца: *“Принц Наполеон висловився тоді, що потрібно оголосити Польщі, що як тільки Москва буде переможена, то він буде її підтримувати. Думкою принца Наполеона є незалежна Польща, що складалась би з усіх московських провінцій; німецькі радив залишити до дальшого часу”*²¹.

Натомість, з погляду британських політиків, однією з причин того, що переважала думка про доцільність обрання іноземця (на польський престол), було те, що король польського походження викликав би заздрість своїх співвітчизників. Тому можливе обрання князя Чарторийського, в значній мірі, могло б сплутати плани країнам Заходу щодо Польщі.

Тим часом, ситуація на воєнному фронті змінювалася дуже швидко. Завдання Садика Паші на початковому етапі війни (так званого плану Силістрійського) полягало між іншим у забезпеченні продовольством населення осадженої фортеці Силістрія. Надзвичайно героїчний опір турків призвів до відступу російських військ за Дунай. Поразка російських військ, очолюваних Іваном Паскевичем, була незаперечною.

²¹ W. Knapowska, *Op. cit.*, s. 25.

У серпні 1854 року Садик Паші вдається прорватися з своїм загоном козаків до Бухаресту. Місто було на той час окуповане турками, у зв'язку з евакуацією росіян з території наддунайських князівств. Садик увійшов до міста першим і за наказом Омера Паші був призначений його губернатором. Вигляд його війська був оцінений на високому рівні через велику їх кількість:

“У цілоденній битві на полях між Слободзією, Гюргівем та Фратешті так добре відзначилися, що англійський полковник Сименс, не добрий приятель ані козаків, ані їх командирів, рапортуючи головнокомандувачу про те, що бачив, написав: щоб оцінювати козаків, треба їх бачити на полі битви. Там вони показують, чого вони варті. Протягом дня кільканадцять ескадронів російських гусарів, шість сотень Донських козаків були атаковані і були утримувані чотирма сотнями козаків регулярних і трьома нерегулярних. Верховний головнокомандувач був дуже задоволений козаками, що відразу подав рапорт до Сераскера з вимогою до Султанської Ради на створення другого полку регулярних козаків”²².

Не менший ентузіазм викликав вступ козацького полку до Бухаресту. Протягом п'ятнадцяти днів зазначений загін займався підтриманням порядку у місті та його обороною перед можливим наступом російських військ, що знаходилися під командуванням генерала Жозефа Карла вон Анрепа. Князі та бояри Валахії і мешканці Бухаресту обдаровували козацькі загони різними подарунками. Беззаперечним фактом було те, що загін Садика Паші поповнювався багатьма молодими румунськими добровольцями, охочими вступити в ряди його полку. Записано навіть прибуття до його лав численних дезертирів з російського війська, а також поляків, литовців і москалів, найбільше з районів Київської губернії. До служби у полку Садика приєднався також доброволець з Польщі, виходець зі старого козацького роду, Генрік Виговський²³.

Іншим місцем змагань, вартим уваги, є анатолійська фортеця з назвою Карс, що знаходилася на вірмено-турецькому кордоні. У цій місцевості розташовувався головний штаб англійської армії. До штабу маршала Ахмеда Курда Паші потрапили польські офіцери Фелікс Бреанський і Людвіг Бистжоновський. Початковим наміром зазначених осіб було утворення християнських формувань, так званих Кракусів Кавказьких. План не спрацював і офіцери були вислані до північно-східної Анатолії. Отже, з'явилася нагода, щоб польські генерали відіграли важливу роль

²² M. Czajkowski, *Kozaczyzna w Turcyi...*, s. 113–114.

²³ *Ibid.*, s. 115.

у російсько-турецькій війні. На жаль, турки перебували у жахливому стані після поразки під Синопом і Баш Кадик Ларом. Крім того, на той час Англія і Франція ще не вступили у війну. З самого початку експедиції не було досягнуто повного порозуміння між окремими командирами, що у результаті відбилосся у вигляді негативної оцінки положення поляків.

Людвік Бистжоновський поінформував Чарторийського про загальну ситуацію в Карсі, використовуючи тимчасову зупинку в Трапезунді:

“Здається, що генерал Гійон взяв перевагу в армії Ежерума. Насправді ця новина походить від англійців, які далі повідомляють, що той генерал є самовладним керівником штабу того війська. Генерал Гійон, наскільки нам відомо, – є заздрісником і хто знає, чи не буде він робити перешкоди нам, полякам, як агент Л. Редкліфа, вже як гордий супротивник з Угорщини [...]. Тут, у Трапезунді, говорять, що гарантовано можна зібрати 15000 добровольців стрільців, які навіть без платні пішли б на війну. При цьому їх легко можна перекинути на береги Кавказу”²⁴.

Конфлікт Бистжоновського з британським генералом Гійоном почався ще під час присутності обох офіцерів в Угорщині (Весна Народів). Однак попри різницю поглядів обох командирів, негативний вплив на дії турецької армії мала епідемія тифу. Зі спогадів Бистжоновського довідуємося, що кожного дня помирало від цієї хвороби близько 50 солдатів²⁵. На жаль, ситуація для поляків, які проживали в Карсі, погіршувалася. Битва, програна під Кірук Даара 5 серпня 1854 р., практично визначила провал польських планів у цій частині країни. У результаті початої через Росію дипломатичної інтервенції дії Бреанського засудив уряд П'ємонту. Поведінку офіцера визнано за компрометацію, оскільки Бреанський, як більш ранній підданий царя (з 1848 по 1851 р. служив в армії Королівства Сардинія) з початком військових змагань у Туреччині, діяв на шкоду Росії²⁶.

Преса у Парижі та Лондоні дуже уважно описувала сучасні події в Анатолії. Бреанський і Бистжоновський були відкликані з місця суперництва. Проте, це не привело до покращення становища турецьких військ і оточена фортеця була захоплена російськими військами 28 листопада 1855 року. Перемога російської армії, отримана після багатомісячної облоги фортеці, була однією з найважливіших моментів Кримської війни. Хибною є нав'язана думка, що винними у цій ситуації були польські командувачі (хоча вони могли поводитися і більш дипломатично).

²⁴ BK, rkps 2552, *Ludwik Bystrzonowski do Władysława Zamoyskiego, Trebizonda, 25 stycznia 1854*, k. 14.

²⁵ H. Chudzio, *Generalowie polscy w obronie twierdzy Kars podczas wojny krymskiej*, *Studia z historii społeczno-gospodarczej*, t. IX (2011) 158.

²⁶ *Ibid.*, s. 162.

Несподівані проблеми почали з'являтися у зв'язку з діяльністю Садика Паші. Після захоплення Бухаресту його загонами, здавалося, що позиція командира є надзвичайно сильною. На жаль, Садик був позбавлений командування над військами і отримав наказ залишити Добруджу. Набагато гіршими, однак, були наслідки рішення для керівництва першого полку. Багато солдатів вирішило дезертирувати, також велику проблему становив спротив місцевого населення щодо спроб Садика вербувати нових добровольців. Також добровольці-поляки не бажали вступати у ряди відділів Садика, бо переважну більшість з них збирав Владислав Замойський у місцевості Рушук²⁷.

Певним парадоксом було те, що в момент найвищих успіхів Садика Паші влітку 1854 р. з'явився задум розбудови козацьких формувань. З відповідним листом до турецького уряду щодо цієї справи звернувся османський маршал Омер Паша. На початку листопада 1854 р. Султанська Рада урочисто оголосила про створення нового формування. Насправді, головним зачинателем створення II полку султанських козаків був імператора Франції Наполеон III, підтвердженням чого був виступ султана Абдулмечіда I: *“Цей новий полк, за волею імператора Франції, має бути організований під керівництвом графа Замойського, але цей II-гий полк з графом Замойським, як і I-й полк, мають бути під головним командуванням Мехмеда Садика Паші”*²⁸.

З моменту створення нового відділу з'явилась взаємна неприязнь між Замойським і Садиком. Паша відчув себе приниженим тим більше, що про це рішення дізнався останнім. Не горів бажанням, щоб йому підпорядковувався полк, який відрізняється ідеологічно і становить певну противагу I полку султанських козаків. Здійснювалися спроби залагодження конфлікту, зокрема, був запрошений князь Вітольд Чарторийський на посаду командира новоствореної формації. Син князя Адама Чарторийського не був впевнений у доцільності такого рішення. З упевненістю можна стверджувати, що створення II полку призвело до остаточного провалу дій Садика Паші.

На цьому місці хотів би охарактеризувати частину Владислава Замойського. Згідно рапорту з Шумлі від 13 травня 1855 р., загальна чисельність осібового складу II-го полку султанських козаків становила 448 чоловік. У цю кількість входило 376 чоловік зі служби дійсної, з них 248 – солдатів (решта офіцери, лікарі, унтерофіцери, ремісники тощо) і

²⁷ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej.*, s. 117.

²⁸ *Jeneral Zamoyski 1803–1868*, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1930, t. VI, s. 111.

151 кінь²⁹. Проте в жовтні кількість задіяних до служби осіб становила 940 чоловік (з них 2 – підполковники, 5 – майорів, 13 – капітанів, 17 – поручників, 16 – підпоручників) і 686 коней³⁰.

Незабаром ця кількість з різних причин зменшилась. Головна відмінність по відношенню до відділу Садика Паші була в тому, що II-й полк був однорідним за національністю і складався з поляків, які були направлені Готелем Лямберт. Його обмундируванням і озброєнням займалася Франція, турки ж платили грошову винагороду. Перша зустріч двох полків відбулася 2 червня 1855 р. у селі Мараш над Камчикем. Тоді стало зрозуміло, що конфлікт між командирами буде мати негативний вплив на функціонування військових частин. Замоїський почав формувати власний полк і відходити з-під командування Садика. Наприкінці червня Замоїський вирушив до Лондона. Крім розмов щодо створення нового полку, метою графа було досягнення стану, в якому польська справа стала однією з головних цілей діяльності у часі Кримської війни. На жаль, черговий раз Замоїський переконався, що англійці не цікавились долею Польщі. Не переконав їх представлений раніше документ, що отримання незалежності Польщею може допомогти в остаточній перемозі над Росією. Серед британських урядовців панувала думка, що відродження давньої Речі Посполитої призведе до повного розриву стосунків з Росією, що суперечило їх державним інтересам. Лорд Джон Рассел стверджував, що польська справа безнадійна. Проте міністр закордонних справ Англії лорд Георг Віллерс Кларендон був зацікавлений тільки використанням польських солдатів, що перебували на службі в Османській державі. У результаті дипломатичних дій Замоїському вдалося досягти тільки своїх власних інтересів. Задумом британських політиків був розвиток султанських козацьких формувань у Туреччині. Отримано згоду на пропоновану Замоїським незалежність і державні польські кольори. На жаль, виключено інші форми діяльності полку, крім перебування його під султанськими прапорами. Аргумент, що англійці використовують польських солдатів як “гарматне м’ясо” для досягнення власних цілей, був відкинутий як прояв манії величчя поляків³¹.

Садик Паша, користуючись відсутністю Замоїського в Туреччині, спробував захопити контроль над II-м полком. На думку Адама Левака, найбільш правдоподібно і виключно з метою повного перекреслення

²⁹ *Raport dzienny 2 pułku Kozaków Sułtańskich, Szumla, 13 maja 1855 r.*, BK 2554, k. 23.

³⁰ *Raport dzienny 2 pułku Kozaków Sułtańskich, 8 październik 1855 r.*, BK 2554, k. 56.

³¹ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 208.

планів графа на засіданні військової ради Садик оголосив пропозицію використання козаків у битвах на теренах Азії³². Вже 2 серпня 1855 р. I і II полки козаків отримали наказ вирушати під Карс. Омер Паша почав вимагати ударного війська для визволення турків, які перебували в оточеній росіянами фортеці. Про проблеми Фелікса Бреанського і Бистжоновського в Анатолії було згадано раніше. Проте рішення про відправлення козацьких полків до Азії виявилось повним непорозумінням. Підполковник Вінцент Слубіцький, який тимчасово командував II-м полком скаржився: *“Наші люди, по правді кажучи, бідні. Майже ніхто не має штанів, велика кількість французьких чобіт повністю подерлися, через це загальне незадоволення”*³³.

Попри пануючий голод і бунт серед козацьких рядів, було прийнято рішення про вирушення у бік місцевості Бургас. Впевнено можна ствердити, що рішення, прийняті Садиком Пашею, були залежні від його особистих амбіцій і зачепленої гордості. Навіть князь Адам Єжи Чарторийський і діячі Готелю Лямберт не змогли вплинути на поведінку офіцера. Почалися дезертирство і вихід у відставку сержантів полку. Садик наказав ловити і карати винних. Паша зі своїм відділком дійшов до Бургаса 17 серпня, проте Слубіцький, який заміщав Замойського, на декілька днів пізніше. Потім було заплановано організувати переправу на кораблях у напрямку Криму або іншої частини Азії.

Вінцент Слубіцький розраховував на втручання графа у дії Садика: *“Якщо Всевишній хотів би нас перевірити, то, без сумніву, це від моменту вирушення з Шумлі аж сюди. Не хочу згадувати фізичні і моральні терпіння, які були дуже болісні”*. У подальшій частині листа офіцер вважає, що дії Садика Паші призводять до знищення цілої праці, виконаної солдатами, коли він змішує з багном все, що гідне. Слубіцький скаржився, що за найбільшого бажання і послуху був неодноразово висварений головнокомандувачем³⁴.

На жаль, Замойський, не бажаючи загострювати власного конфлікту із Садиком, наказав Слубіцькому в усьому слухатись свого командира. Згідно такої реакції Замойського, постановлено звернутися з проханням про допомогу до Адама Чарторийського. У зв'язку з конфліктом, пов'язаним з відрядженням полків до Азії, потрібно було вжити дипломатичних заходів. У таборі Готелю Лямберт боялися повного розірвання стосунків з Пашею.

³² A. Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji, 1831–1878*, Nakł. Instytutu Wschodniego; skł. gł.: Gebethner & Wolff, 1935, s. 132, P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej..*, s. 119.

³³ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej..*, s. 120.

³⁴ ВК, к. 201–202, Шубіцький до Замойського, з озону спод Бургас, 20 X 1855.

З дипломатичною місією до Туреччини були відправлені князь Владислав Чарторийський та Адам Міцкевич. Приїзд одного з найвідоміших польських поетів дав Садику Паші шанс на поліпшення власної репутації. Міцкевич з розумінням говорив про дії Садика, в той час як критикував Замойського за спробу переходу на англійську платню. На думку польського національного поета, вчинки графа Владислава Замойського призводили до цілковитого знищення єдності поляків. У таборі під Бургасом Міцкевич у товаристві князя Владислава з'явився 8 жовтня 1855 р. Свої позитивні спостереження щодо Садика Паші Міцкевич не завагався представити у своїй кореспонденції до князя Чарторийського: *“Віднайшов Садика Пашу у тих же самих почуттях до Польщі і до особи В[ашої] В[исокої] Милості прихильність, яку знав у ньому давно. Додам, що з ним ми виїхали до Бургасу, наслухалися тут найдивовижніших казок про Садика Пашу і його табір. Нас застерегли, що там голод; запаслися сухарями і копченим м'ясом – шептали нам, що ризикуємо і можемо зазнати напад, – сміялися з того і справедливо. У таборі Садика панує порядок, а також бадьорість і веселість – солдати дуже прихильні до командира [...]. Таке формування, якби переросло у більшу кількість полків, стало б потужним інструментом для польської справи. Воно має стихію у самій Туреччині козацькій, має співчуття у Болгарії, у Валахії, не говорячи про Україну”*³⁵.

За словами Міцкевича, граф Замойський відповідав за розподіл полків. А дії його були шкідливими для Польщі, попри запевнення про співпрацю як з Чарторийським, так і з Садиком. Пізніше дії Міцкевича (розпочаті під впливом його власного секретаря Арманда Лев'єго) були спрямовані до утворення жидівського легіону. Поет прагнув, щоб Садик-Чайковський надав відповідну допомогу та козацький командир не підтримав ініціативи Міцкевича.

*“Адам Міцкевич був натхненником порозуміння поляків з ізраїльтянами, припускав навіть державне об'єднання в Польщі останніх, познайомився з молодим Ротшильдом, що прибув до Константинополя [...] Визнаю, що хоч я досконало розумів важливість тої організації і для Туреччини, і для польської справи, дивним мені видавалося – шляхтич польський і то з роду козаків на чолі гусарів ізраїльтян, хоч би навіть вони оживлені були духом Махабеушув”*³⁶.

Міцкевич стверджував свою концепцію на засадах споглядання подій, з яких випливало, що поляки не розуміють власного національного

³⁵ М. Czajkowski, *Kozaczyzna w Turcyi...*, s. 262.

³⁶ М. Czajkowski, *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa 1962, s. 249–250.

інтересу. Тому потрібно замінити їх ізраїльтянами, які могли б створити приклад, гідний наслідуванню. Міцкевичу вдалося переконати Садика Пашу до участі у створенні нового полку.

Проте хвороба великого поета та смерть (за незрозумілих обставин, у Константинополі – 26 листопада 1855 р.) перекреслили його зусилля.

Тим часом, внаслідок багатомісячних старань 16 листопада граф Владислав Замойський отримав урядовий акт, який підтверджував створення дивізії султанських козаків. Про цю справу Замойський оголосив під час промови в Лондоні на зібранні поляків з нагоди річниці смерті Лорда Дадлея Стюарта.

“То ж бо, панове, теперішній день, який є для нас таким болісним нагадуванням, буде завжди в пам’яті в Польщі, як перший день нової епохи, в історії нашої праці для звільнення вітчизни. Тепер, панове, отримали урядове повідомлення, що уряд Великої Британії уповноважив мене до утворення окремого польського корпусу, що має назву “Дивізія султанських козаків”. Не припиняючи бути у складі армії султана, який перший посмів подивитися в очі Москві і нас покликати, – залишаємося у складі турецького контингенту і переходимо під командування і на утримання Англії. На початку наша дивізія має складатися з двох полків піхоти, батальйону стрільців і двох полків кінноти”³⁷.

Це формування Замойського мало нараховувати 4 тисячі чоловік (2 полки піхоти по 1000 чоловік кожний, 1 батальйон стрільців – 1000 чоловік, два кінні полки – по 500 чоловік кожний). Нові відділи мають бути приєднані до британського контингенту під головкомандуванням генерала Роберта Джона Гуссея Вівіана³⁸.

З моменту утворення нового відділу стало очевидним, що співпраця Садика Паші і Владислава Замойського (а також упередженість Чарторийського і табору Готелю Лямберт) закінчилася поразкою. Садик хотів нібито використати Туреччину для польської справи, тим часом у протистоянні до Замойського був вороже налаштований щодо країн Західної Європи. Паша був зацікавлений у подальшому розвитку козацьких формувань і отриманні підтримки з боку князя Адама. Граф Замойський трактував відділи козацькі як початковий етап у діях до утворення національного війська.

На початку 1856 р. політична ситуація в Європі змінюється. Після поразки у Севастополі, росіяни були готові до укладання миру. Владислав

³⁷ W. Zamoyski, *Raport do J. X. M. Xięcia Czartoryskiego i dwie przemowy Jła Zamoyskiego dotyczące formacji dywizji polskiej kozaków sultanskich*, Paryż 1856, s. 3–4.

³⁸ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 218.

Замойський постав перед важкою дилемою. Важко було стверджувати, чи варто продовжувати подальші дії щодо організації підрозділів, дії яких закінчаться у разі укладання миру. Скоро прийнято було рішення про продовження діяльності, тому що Англії були потрібні польські військові формування як вагомий аргумент у часі майбутніх перемовин з Росією.

Не бракувало також поляків, які були на службі царату. Найвідомішою постаттю був польський генерал і пізніший диктатор Січневого Повстання – Ромуальд Траугутт. Згадана особа брала участь у Кримській війні. До Криму він прибув зі своїм підрозділом у квітні 1853 р. Траугутт брав участь у бойових діях під час облоги Севастополя. Участь Траугутта відзначив цар Александр II, коли у листопаді 1855 року об'їжджав війська на північній стороні, а також на інших ділянках Кримського фронту. Крім попередніх нагород цар запровадив спеціальну медаль на стрічці в чорножовтих кольорах, подібно до стрічки хреста святого Георгія. Траугутт отримав бронзову медаль за кампанію в Силістрії, і Севастопольську срібну медаль. Заплановано також призначення офіцера старшим ад'ютантом і штабскапітаном.

*“За відзначення у бою”, – написано у відповідному документі, відправленому до Петербурга за рішенням самого генерала Хрульова. Офіцер працювятий, сумлінний і відповідальний, на якого можна цілковито покластися”, – написав йому в урядовому листі служби шеф штабу генерал Котзебує. Лояльний – оцінили росіяни. Стриманий – відзначили поляки*³⁹.

Про участь Едмунда Ружицького у боротьбі проти Туреччини згадує Тадеуш Бобровський у своїх записках. У 1851 р. Ружицький виїхав до Петербургу і був прийнятий до військової академії у чині поручника. *“Закінчив військову академію з відзнакою, служив на Кавказі, був підполковником генерального штабу, перебував у Бердичеві, де після повстання і залишився”*⁴⁰. Ружицький боровся проти турків на Кавказі 4 роки. Потім, після виходу з царського війська, був одною з найголовніших постатей Січневого повстання в Україні.

Відомо також про участь у рядах царської армії генерала Адама Жевуського, який підчас Кримської війни керував Євпаторійським підрозділом, а також виконував за Леона Героніма Радзівілла функції командувача під містом Саки.

Веслава Шлівовська надала інформацію про учасників Кримської війни, які засуджені російською владою на заслання після невдалого

³⁹ S. Strumph Wojtkiewicz, *Traugutt*, Warszawa 1964, s. 323.

⁴⁰ T. Bobrowski, *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego*, t. I, Lwów 1900, s. 33.

повстання. Одним з прикладів є особа Петра Купішевського, який брав участь у війні в Криму, служив у Казанському і Естляндському полку піхоти. Купішевський був нагороджений двома відзнаками за бездоганну службу, срібним орденом за “Оборону Севастополя” і бронзовою медаллю за участь у Кримській війні. Заарештований під час розбиття повстанського підрозділу Юзефа Янковського (псевдо – Шидловський) і засуджений на 15 років важких робіт у копальнях (вирок відбував у Красноярську, Олександрівську, Бадайську), загинув у результаті сутички з домашнім оленем у 1873 р.⁴¹ Потрібно погодитись з Шлівовською, що служба у царській армії завжди означала денационалізацію і підпорядкування, і навіть співпрацю з владою окупанта. Російська влада кожному людину, яка відмовлялася підпорядковуватися керівництву і закінчувала військову службу, вважала зрадником, достойним смертної кари.

На початку 1856 р. Владислав Замойський розраховував на допомогу з боку Фелікса Бреанського в організації своєї дивізії. Офіцер однак однозначно відмовив. Тільки Адамові Чарторийському вдалося переконати Бреанського до виконання прохання Замойського. З наказу від 26 січня 1856 р. (Париж) дізнаємось, що Бреанський був призначений командиром першої бригади піхоти. Миколай Корвін Каменський (полковник п’ємонтських військ) прийняв командування полку кавалерії, у той час як командиром першого полку польської піхоти став підполковник Вінцент Слубицький. Капеланом дивізії султанських козаків було призначено ксьондза Кароля Качановського⁴².

Завданням Бреанського було командування бригадою піхоти, сформованою в Скутарі над Босфором. До складу бригади Бреанського входили: I полк піхоти лінійної, III полк піхоти і IV полк стрільців піших. На мою думку, граф Замойський високо оцінив старання Бреанського, призначивши офіцера тимчасовим командувачем дивізії (31 травня 1856 р.)⁴³.

На жаль, також у той час не забракло конфліктів серед окремих польських керівників. Однією з причин було поширення плітки, що кожного члена дивізії примусять вступити до турецького війська в індивідуальному порядку. Привертає увагу рішення Миколая Каменського, який закликав солдатів не підпорядковуватися і виходити з лав дивізії. Рішенням Замойського

⁴¹ W. Śliwowska, *Uczestnicy wojny krymskiej – zesłańcy postyczniowi*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, J.W. Borejsza, G. P. Bąbiak (red.), Warszawa 2008, s. 143.

⁴² Z. Miłkowski, *Udział Polaków w wojnie wschodniej 1853–56*, Paryż 1858, s. 185.

⁴³ P. Wierzbicki, *Dziennik generała F. Breanńskiego, dowódcy brygady piechoty w Dywizji Kozaków Sułtańskich. Część I. Rozkazy*, Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, t. V, Warszawa 2000, s. 19.

Каменського відкликали з посади через непояснення цієї ситуації. Внаслідок того був організований бунт за участю декількох офіцерів, з метою оборони командира полку кавалерії. Доходило до ситуації, що масово подавали у відставку військові, які несли службу у бригаді кінноти і піхоти. Ситуація була опанована завдяки рішучим діям Фелікса Бреанського.

“Завтра залишаться тільки два ескадрони – по одному з кожного полку, решта розішлемо по селах – все спокійно, заарештованих офіцерів ми випускали, бо треба було половину бригади арештувати [...], є в ескадронах молоді і щасливі люди, їм все набридло і беруться до служби. Впевнений, що ксьондз Подольський запевнював людей в опіці Англії, щоб тільки не йшли на турецьку службу”⁴⁴.

Бреанський підозрював, що головним ініціатором бунту був ксьондз Станіслав Подольський, а також згадуваний раніше капелан Качановський. Після виїзду зі Стамбула генерал Каменський однозначно засуджував дії графа Замойського. Готель Лямберт повністю підтримував вчинки графа.

5 липня 1856 р. турецький уряд вирішив відкинути спробу щодо приєднання дивізії Замойського до складу турецької армії. З погляду Туреччини, після укладання Паризького миру (30 березня 1856 р.) утримання підрозділу було недоцільним, через його склад із закордонних солдатів. Противниками такого рішення були влада Австрії і Росії. Західні країни намагалися залагодити свої справи з погляду царату. У самій Туреччині було чимало противників утримання християнської армії. Велике небажання подальшої служби на султанському утриманні висловлювала частина польських офіцерів і солдатів. У зв'язку з обставинами, що склалися, дивізія султанських козаків була розпущена. 30 липня Замойський видав наказ, що стосувався нагород для його підлеглих. Звання підполковника отримав майор Антоній Веруський, у той час, як звання майора отримали Владислав Енглерт, Юзеф Ягмін, Теофіл Вапінський та Ігнатій Яцковський⁴⁵. Пізніше формування графа Владислава Замойського було ліквідовано. Частина солдатів перейшла до війська Садика Паші. У січні 1857 р. рішенням сераскира Ризи Паші створено при формції Чайковського II-й полк драгунів.

Незважаючи на багато конфліктів, які виникали між керівниками, – саму ідею утворення відділів Замойського і Чайковського можна визнати як добрий задум. Князь Чарторийський зробив багато для відродження

⁴⁴ BK, 2553, *Raport gen. Breańskiego do W. Zamoyskiego*, k. 37, 20 VI 1856.

⁴⁵ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 233.

Польської держави. Головною причиною поразки польської дипломатії у період Кримської війни можна визнати відсутність зацікавленості Польщею з боку західних країн. Англія і Франція, а також Австрія, не знайшли приводу, щоб відбудова незалежної Польської держава була для них корисною. Західні держави не цікавилися також виконанням царських обіцянок (з Паризької конференції), які надавали Конгресовому Королівству автономію, релігійну свободу тощо. Після поразки Січневого повстання Польща змушена була чекати півстоліття, щоб відновити свою незалежність.

**ПРЕДСТАВНИК ПОЛЬСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ
МІХАЛ ЧАЙКОВСЬКИЙ ЯК УЧАСНИК КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ
(До реконструкції історичної перспективи проблеми)**

Коли ми говоримо про консерватизм, то маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістичній індивідуалістичній філософії просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції і індустріальній революції в Англії¹. Одне з визначень консерватизму було запропоноване польським вченим Анджеєм Валіцьким у своїй відповіді Самуелю Гантінгтону, який подав три дефініції консерватизму:

1. Консерватизм як феодальна і аристократична ідеологія.
2. “Автономна” дефініція, згідно якої консерватизм є повністю автономною і універсальною системою ідей та цінностей.
3. Ситуаційний консерватизм. А. Валіцький наполягає на істотній відмінності між неісторичним та історичним визначенням консерватизму². Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної та аристократичної ідеології є саме історичне за змістом визначення, тоді як “автономне” визначення збігається з тим, що А. Валіцький називає неісторичною за змістом дефініцією.

Відомо, що домагання будь-якого історичного консерватизму характеризує вимога “реставрації”, яка визначається як “зміна існуючого стану справ на подібні або еквівалентні попереднім”³. Ми погоджуємося з Єжі Топольським у тому, що в передреволюційний період революційна свідомість, яка знаходиться в процесі формування, інспірується ідеями, відношенням і активністю саме дворянського класу, який водночас прагне до реформістського розв'язання проблем⁴. Більше того, саме дворянство

¹ Див.: Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Knowledge*, Oxford; New York 1952, p. 38.

² Andrzej Walicki, *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth – Century Russian Thought*, Oxford 1975, p. 8.

³ K. Griewank, *The Emergence of the Concept of Revolution*, *Revolution: A Reader*, ed. B. Mazlish, A. Kaledin and D. Ralston, New York 1971, p. 14; H. Arendt, *On Revolution*, New York 1963, p. 34–40.

⁴ Jerzy Topolski, *Revolutionary Consciousness in America and Europa from the Mid-Eighteenth to the Early Nineteenth Century as a Methodological and Historical Problem*, *The American*

в спробі реставрувати королівську владу починає говорити в ім'я "нації" та "народу", але насправді навіть і не думає поділитися владою з третім станом⁵.

Розкриваючи проблему, винесену у назву теми цієї статті, слід, на думку автора, виходячи з методологічних позицій, вказаних вище, послідовно дати відповідь на три питання: а) якими були цілі і завдання польського консерватизму у міжчасі між листопадним повстанням 1831 р. і Кримською війною?; б) що собою являла ідентичність Міхала Чайковського як феномен у цей відрізок часу? в) яке місце займала Кримська війна у досягненні політичних цілей тогочасного польського консерватизму взагалі, і Міхала Чайковського, зокрема? Спробуємо послідовно дати відповіді на ці питання.

Перед тим, як перейти безпосередньо до висвітлення проблеми, слід зазначити, що історіографія цієї теми доволі широка. Окрім праць самого Міхала Чайковського (*Kozaczyzna w Turcyi*, Paris 1857; *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, red. Jozef Fijalek, Warszawa 1962; *Турецькі анекдоти. Из 30-летних воспоминаний*, Москва 1883), постать Міхала Чайковського широко досліджувалась у польській⁶, російській⁷; українській⁸ та американо-канадській історіографії⁹.

1. Польський традиційний консерватизм у 1831–1856 роках та його цілі.

Польську консервативну еміграцію очолював князь Адам Чарторийський (1770–1861), колишній міністр іноземних справ Російської імперії, посол Росії в Сардинії, друг імператора Олександра I та впливовий магнат. Чарторийський мав чимало друзів у британському та французькому

and European Revolutions, 1776–1848. Sociopolitical and Ideological Aspects, ed. by Jaroslaw Pelenski, Jowa 1980, p. 83.

⁵ V.R. Gruder, *The Royal Provincial Intendants: A Governing Elite in Eighteenth – Century France*, Ithaca, New York 1968; J. Egret, *La Pre-Revolution Francaise 1787–1788*, Paris 1962.

⁶ Jadwiga Chudzikowska, *Dziwne zycie Sadyka Paszy*, Warszawa 1971; El. Chapska, *Ludwika Sniadecka*, Warszawa 1938; Marceli Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 1–3, red. Stefan Kieniewicz, Warszawa 1948–1950; Marceli Handelsman, *Mickiewicz w latach 1853–1855*, Warszawa 1933; J. Kijas, *Michal Czajkowski pod urokiem Mickiewicza*, Krakow (Uniwersytet Jagiellonski. Rozprawy I Studia 12) 1959.

⁷ Е.В. Тарле, *Крымская война*, Москва 1942–1943, т. 1–2 (2-е изд.: Москва; Ленинград 1950).

⁸ В.А. Потульницький, *Український консерватизм в ХІХ – на початку ХХ ст.*, Український археографічний щорічник. Вип. 5/6, К. 2001, с. 80–112; В.А. Потульницький, *Український консерватизм як ідеологічна та соціально-політична передумова становлення 2-го Українського гетьманату: основні напрямки та концепції (1789–1914)*, Вісник Київського державного лінгвістичного університету 1 (2000) 68–118.

⁹ Ivan L. Rudnytsky, *Michal Czajkowski's Cossack Project During the Crimean War: An Analysis of Ideas*, Essays in Modern Ukrainian History, Edmonton 1987, p. 173–187.

істеблiшментах, впливові зв'язки у Туреччині, Бельгії, Сардинії і Папській державі, і намагався використати будь-яку зовнішньополітичну ситуацію для вирішення “польського питання” – відновлення польської держави у її кордонах перед 1772 роком. Прихильники Чарторійського намагалися співпрацювати синхронно з Парижем, Лондоном та Константинополем. Його табір був відомий у політичних колах цих країн як “Отель Ламбер” (Hotel Lambert) – назва Паризької резиденції князя, яку він займав з 1843 року. Ця резиденція князя стала центром консервативно-монархічної польської еміграції, а сам він був проголошений у 1834 р. своїми прихильниками “королем де факто”.

Табір князя Чарторійського розпочав свою політичну діяльність відразу після поразки листопадового повстання 1830/1831 років. Його останньою великою потугою став період Кримської війни. Конфлікт на Сході між Росією та Туреччиною, який інтенсифікувався після 1849 року, дав надії польським емігрантам, які, на відміну від більшості європейських країн, що намагалися вирішити російсько-турецький конфлікт мирними засобами, прагнули великої війни. У післявоєнній польській історіографії проводиться думка, що Чарторійський був переконаний у можливості реставрації Польщі завдяки сприятливим міжнародним умовам, великій війні, і що він вірив аж занадто у силу дипломатії. Як і кожен добрий політик, князь Чарторійський, на кшталт Кавура чи Бісмарка, шукав ці сприятливі міжнародні обставини перед тим як зробити кожен важливий крок у великій політиці. Вони сподівались, що лише така війна задовільнить їхні очікування, і що Туреччина відіграє головну роль у звільненні Польщі.

Князь Чарторійський спромігся завдяки своїм старим зв'язкам і повазі, яку він здобув за межами Польщі, створити цілу сітку тимчасових і постійних агентів у Римі, Турині, Стокгольмі, і навіть у Берліні. Після 1831 року він звернув свою увагу на схід – великий регіон від Алжиру до кордонів з Індією. Слід зазначити, що князь Чарторійський вів листування з багатьма великими урядовцями Порту, і навіть з самим султаном. Паралельно Отель Ламбер всіляко сприяв франко-британському порозумінню у різні епохи французької історії ХІХ ст.: і під час липневої монархії, і в часи другої Республіки, і у період Другої імперії.

2. Міхал Чайковський як особистість: штрихи до політичного портрета.

Міхал Чайковський (1804–1886) був надісланий Отелем Ламбер до Константинополя у 1841 році і незабаром спромігся стати там найбільш

довірочним агентом князя Чарторийського. Він був головним координатором у налагодженні відносин між князем, з одного боку, і мережею польських агентів, які перебували на тимчасовій або постійній основі в Порті, Боснії, Кавказі, Сербії, Добруджі. Агенти звітували безпосередньо Чайковському, якому Отель Ламбер надсилав, у свою чергу, безпосередньо інструкції, накази та пропозиції. Відомий російський історик академік Тарле писав про Чайковського таке: “Дивним був цей чоловік Міхал Чайковський. Фантазер, дилетант у політиці і у біллетристичній літературі, де він також виявив себе, часами захоплений польський патріот, часами зовсім особливого, оригінального типу українофіл, що мріяв про якусь фантастичну польсько-українську козацьку республіку, людина з поривами шляхетності, і разом з тим здатний іноді на несподівані і дуже негарні вчинки, – Михайло Іларіонович Чайковський давно вже став предметом нескінчених пліток у середовищі польської еміграції”¹⁰.

Прибувши у 1841 році до Константинополя, Чайковський швидко опанував мистецтво дипломатії, був надісланий з короткочасною місією до Риму, і згодом до близького Сходу. Після свого повернення до Порті він розпочав вчити турецьку і швидко зрозумів сутність турецької політичної системи. За перші десять років перебування у Порті він спромігся налагодити контакти з важливими турецькими урядовцями і навіть зустрівся з султаном Абдул-Меджидом (1839–1861) особисто.

Політичний світогляд Чайковського характеризувався, насамперед, тим, що, як пише його біограф, історик польської літератури З. Швейковський:

“Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі і характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої – *В. П.*). Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, і тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією “святою”, за цією “божественною” Україною Чайковський тужив усе своє життя. Ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов’язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України”¹¹.

¹⁰ Е. В. Тарле, *Крымская война*, Москва; Ленинград 1950, с. 14–15.

¹¹ Z. Szwejkowski, *Wstęp* [в:] Michał Czajkowski, *Owrucczanin. Biblioteka Ossolineum*, L’viv, t. 67, s. III–XIV.

Відповідно, Чайковський узгляднював Русь (Україну) як автономну одиницю в складі майбутньої реставрованої Речі Посполитої (на зразок відомої Гадяцької угоди, висунутої в середині XVII-го ст. гетьманом Іваном Виговським по перетворенню Речі Посполитої з двочленної структури на тричленну). У світогляді Чайковського як монархіста, традиційний консерватизм був поєднаний з козацькою ідеєю, згідно з яким він бачив автономну козацьку Україну під владою спадкового короля з династії Ягеллонів, який буде визнаний і шанований всіма, але не втручатиметься у справи автономного козацького війська¹².

Щодо українофільства Чайковського, яке він виявив і у своїй політичній діяльності, і у своїй літературній творчості, слід зазначити наступне. Це українофільство не виникло на порожньому ґрунті, оскільки Чайковський був родом з українського Поділля і неодноразово підкреслював, що по материнській лінії він не лише український шляхтич, але і нащадок гетьмана Брюховецького. Новели Чайковського, базовані на українському фольклорі, були дуже популярні у Франції та Польщі. Деякі з них, такі як “Вернигора”, “Гетьман України” та низку інших він присвятив українській історії, зокрема розвиткові ідеї про єдність українців і поляків. У цьому його літературному трактуванні українці становлять органічну частину Речі Посполитої, що опирається традиційному ворогові – Московщині. Той же академік Тарле щодо українофільських настроїв Чайковського пише:

“Чайковський дуже любив згадувати, що якщо по-батькові він польський шляхтич з західноруського краю, то по матері – прямиий нащадок гетьмана Івана Брюховецького... У нього була ідея: утворити з козаків-розкольників, що повтікали від переслідувань із Росії, особливий козацький загін, – а згодом і слов’янське особливе військо, яке, залишаючись у межах Туреччини і визнаючи верховну владу султана, стало б оплотом широкої автономії усіх слов’янських народів”¹³.

Як утопічний мрійник Чайковський прагнув реставрувати старі козацькі вольності, беручи до уваги той факт, що Туреччина надала притулок козацьким військовим підрозділам запорожців та задунайців. Чайковський відразу встановив контакт з козаками і сподівався використати їх у майбутній боротьбі проти Росії.

3. Чайковський у Кримській війні.

Напередодні Кримської війни у грудні 1850 р. Чайковський прийняв мусульманство і вступив на турецьку службу під іменем Садик-паші. Російський історик Тарле пояснює цей вчинок Чайковського досить просто:

¹² І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, К. 1994, т. 1, с. 255–256.

¹³ Е.В. Тарле, *Op. cit.*, с. 15.

під впливом драгівливих листів щодо діяльності Чайковського у Порті імператора Миколи I-го до султана Абдул-Меджида, турецький уряд у 1849 р. вилучив у польського емігранта французький паспорт і тим самим змусив його стати турецьким підданим. Однак джерела свідчать, що не лише ця причина спонукала Чайковського змінити віросповідання, і, відповідно, підданство. Чарторийський дізнався про перехід Чайковського в іслам наприкінці грудня 1850 року. Попри свою толерантність до особи письменника, він не міг не враховувати того факту, що більшість поляків були ревними католиками. Беручи до уваги, що думка поляків щодо конверсії Чайковського розділилась, князь розумів, що Садик-ефенді, як мусульманин, не зможе надалі очолювати польську агентуру у Константинополі.

Сам Чайковський пояснював свій перехід у листі до графа Замойського від 5 грудня 1850 р. таким чином: “На мою думку, свідомий поляк, який мислить практично, а не у теоретичних рамках, може чи пов’язати себе з мусульманською Туреччиною, чи кинути себе під ноги слов’янської Росії, як у сучасних умовах; жоден інший шлях не є можливим”¹⁴. У іншому своєму листі вже від 24 грудня цього ж року Чайковський давав аналогічне пояснення іншому емігрантові – поляку Янушу Воронічу, де, зокрема, повідомляв: “Як ренегат і мусульманин, я пишу до Вас не з жалем або соромом, але з гордістю, що я виконав свій обов’язок; зараз час і для Вас вчинити аналогічно, якщо Ви як і ми збираєтеся незабаром відвідати Білого Царя з вогнем і мечем”¹⁵.

Разом з тим Садик-ефенді усвідомлював, що його власна позиція в Порті буде сильнішою, якщо він збереже певні зв’язки з Отелем Ламбер і буде служити як посередник між останнім і Портою і надалі. Питання також стояло і щодо контролю над сумою в 60 тисяч дукатів, які Порто витрачала на формування головних польських агентів в Константинополі¹⁶. Зі своєї сторони Чарторийський усвідомлював важливість десятилітнього наробку новонаверненого мусульманина в Порті, і той факт, що нічого не може бути завершеним до пуття на турецькому напрямі його політики без підтримки певний час стосунків з Чайковським. Тому він попросив свого колишнього агента докладно вказати умови, на яких останній погодиться співпрацювати з Отелем Ламбер¹⁷.

Саме в такому становищі, з елементами трійної ідентичності: а) друг Чарторийського, який продовжував зноситися з Отелем Ламбер, хоча вже

¹⁴ Fr. Rawita-Gawronski, *Materiały do historii polskiej XIX wieku*, Cracow 1909, s. 161.

¹⁵ *Ibid.*, s. 163–164.

¹⁶ Marceli Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. 3, s. 60.

¹⁷ *Ibid.*, s. 62–63.

і не виконував функції агента; б) претендент на ватажка і провідника інтересів українських козаків, що проживали на території Порти; в) турецький підданий і командир окремого підрозділу турецького командувача у Кримській війні Омера-паші, Чайковський бере участь у Кримській війні на стороні союзників у бойових діях проти Росії.

Вже у 1853 р. з дозволу двору Великого візиря Чайковський розпочинає з добруджійських козаків (нащадків козаків Задунайської Січі), дезертирів з російської армії, болгар, а також звільнених в'язнів формувати підрозділи¹⁸. Службовою мовою серед цих підрозділів протягом всього періоду їх існування була українська, а офіцерами були переважно поляки, ветерани повстання 1831 року, вихідці з України, земляки Чайковського, які з дитинства володіли і українською мовою¹⁹. Взагалі Чайковським було сформовано два полки: перший у 1853 році, який складався з 600 чоловік; другий у 1854 році – 450 чоловік і 350 коней²⁰.

Султан Абдул-Меджид ставив своєю метою повернути протекторат над греками, румунами, сербами і болгарами, і пропозиція Чайковського долучити до цього протекторату звільнену від Росії Україну була сприйнята позитивно. Головна ідея Чайковського полягала у відновленні Гетьманщини під турецьким протекторатом, наслідуючи традиції козацьких гетьманів Петра Дорошенка (1666–1676) та Пилипа Орлика (1710–1742), а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування в 1775 році Запорозької Січі. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого підрозділу, що мало, на його думку, викликати антиросійське повстання в Україні²¹. Полки Чайковського брали участь у військовій кампанії 1854 року, зокрема в оволодінні фортецею Сілістрія на Дунаї. Зокрема, при облозі цієї фортеці турками козаки Садик-паші несли сторожову службу, супроводжували обози з провіантом і боєприпасами, які надсилались до обложеної фортеці Омер-пашою²². Після зняття облоги з Сілістрії Чайковський йшов у авангарді армії Омер-паші при її рухові на Бухарест, і, вступивши до Бухареста після залишення його російськими підрозділами, був призначений навіть військовим губернатором Бухареста – тодішньої столиці васального Османам Волоського князівства.

За свідченнями польської дослідниці Павлічової, побудованих на використанні матеріалів архіву Чарторийських у Кракові, загін Чайковського

¹⁸ Maria Pawlicowa, *O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej*, *Kwartalnik historyczny* 50 (1936) 3–50; 622–624.

¹⁹ І. Лисяк-Рудницький, *Op. cit.*, т. 1, с. 258.

²⁰ М. Pawlicowa, *Op. cit.*, s. 20, 45.

²¹ І. Лисяк-Рудницький, *Op. cit.*, т. 1, с. 259.

²² Е.В. Тарле, *Op. cit.*, т. 2, с. 18.

настільки справно ніс розвідувальну службу, що справляв (за оцінкою англійського комісара Саймондса) враження, що ці козаки – найкраща частина турецької кавалерії (*najlepsza jazda turecka*)²³. Після завершення війни, результати якої задовольнили до деякої міри переможців – союзників, але аж ніяк не справдили мрії польського консервативного табору, з одного боку, і Міхала Чайковського, з другого, останньому було запропоновано дислокуватись зі своїм підрозділом у Трапезунді і продовжувати там службу Османській імперії і надалі, що викликало незгоду розчарованого Садик-паші²⁴.

Висновки.

1. Період між 1831 і 1856 роками став для польського традиційного консерватизму певною ерою. Величезним сподіванням, які багато польських патріотів поєднували з Кримською війною, був покладений край. Трагедія польського консерватизму полягала в тому, що вони прагнули бути особливими союзниками Заходу у справі захисту західної цивілізації проти східного варварства, на кшталт того, як вони нещодавно виступали проти Туреччини. Ця концепція Польщі як буферу, що має право на існування для захисту Заходу, тепер пристосовувалась під Росію. Період Кримської війни засвідчив останні зусилля польської після-листопадової еміграції відновити *status quo* у Європі. Польські емігранти і багато поляків-монархістів у краю чекали більше 20 років на великий конфлікт, і коли вони подумали, що останній нарешті має місце, вони стали свідками і учасниками “фонованої” війни, яка була позбавлена стратегічного змісту. Поляки мали чимало талановитих військових лідерів, які, однак, невдовзі зрозуміли, що Кримська війна була не великою війною, а лише війною, що зондувала сили для майбутніх конфліктів, війною, під час якої противника продовжували торгувати і водночас боялися окреслити свої претензії занадто чітко, аби не завадити протягнути їх у майбутнє. Таким чином, усі великі сподівання поляків розвіялися, мов дим. Покоління польських консерваторів, яке змагалось у період 1831–1856 рр., зійшло з історичної арени і було замінено молодшою генерацією, яка кинула виклик Росії вже у 1863 році.

2. У період з 1841 до 1856 року Міхал Чайковський був носієм нової, турецької ідентичності зі збереженням певних елементів старої польської ідентичності – польського традиційного консерватизму. Цей консерватизм у нього напрямую був поєднаний з вирішенням українського

²³ M. Pawlicowa, *Op. cit.*, s. 20.

²⁴ E.V. Tarle, *Op. cit.*, т. 2, с. 525.

питання на кшталт аналога Гадяцької унії. Провідну роль у цьому вирішенні мала відіграти Туреччина, як серйозний та могутній супротивник Російської імперії, здатний зі своїми західними союзниками звільнити від російського панування Польщу і Україну. Вбачаючи себе майбутнім козацьким гетьманом під турецьким протекторатом, Чайковський попрощався з польською ідентичністю, і прийняв мусульманську віру і турецьке підданство як певний і єдино можливий компроміс у вирішенні його політичних планів. До прийняття турецької ідентичності його спонукала, з одного боку, безвихідь (позбавлення французького громадянства), а, з другого, бажання якнайкраще посприяти здійсненню його задумів, які до певної межі не суперечили стратегічним цілям польського консерватизму щодо Кримської війни.

3. Поставивши на турецьку карту, Міхал Чайковський віддано воював на її боці проти Росії, виявив себе і як командир військового підрозділу, і як комендант фортеці, і як організатор війська. Проте його власна, так звана лімітована війна, завершилась певними військовими успіхами, але політичною поразкою, оскільки ані польське питання, ані тим більше українське в результаті Кримської війни не отримало і не могло отримати розв'язки. В рамках Османської імперії рішенням Паризького мирного конгресу 1856 р. гарантувалась автономія Дунайських князівств і Сербії з ліквідацією російського протекторату над Дунайськими князівствами. До того ж клався край зазіханням царизму на опіку над християнськими підданими Порти, тобто і над українськими козаками. Якщо єдиним союзником поляків був Наполеон III, козаки взагалі не мали союзників, і в кращому випадку могли сподіватись на вирішення їхнього питання в контексті польського. Турки ж, натомість, продемонстрували своєму підданому, що по завершенню війни вони розглядають його або військовим губернатором Бухареста, або командиром сформованого ним підрозділу на турецькій військовій службі з дислокацією у Трапезунді. Можна зробити висновок, що якби польське та українське питання таки було поставлене на конгресі і отримало своє вирішення згідно планів Чайковського (васальна Туреччині гетьманська держава), компромісна турецька ідентичність Чайковського зі збереженням певних елементів колишньої польської ідентичності, переросла би в українську гетьманську ідентичність, як це сталося через півстоліття з Вацлавом (В'ячеславом) Липинським, коли останній перетворився з польського консерватора на українського монархіста та навіть чільного гетьманського ідеолога.

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У РОЗБУДОВІ ВІЙСЬКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ПОСТАЧАННІ ПРОДОВОЛЬ- ЧИХ І МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ДО КРИМУ (1799–1855 рр.)

Після другого поділу Польщі 1793 р. досить велика територія Правобережної України опинилася під повним контролем нових господарів. Крім багатих на сільськогосподарську продукцію земель Київщини й Поділля, нових хазяїв приваблювали величезні й різноманітні лісові запаси північної частини регіону¹. Для обрахунку кількості придатних дерев та шляхів їх вивезення у повітах з'явилися перші заготовачі з числа чиновників Морського і Артилерійського відомств уже у червні 1799 року². Протягом наступних років місцеві мешканці й поміщики-власники змушені були чинити пасивний спротив роботі таких комісіонерів, що руйнували десятиліттями налагоджену систему взаємовідносин користування лісовими багатствами. Насамперед, волинян драгував дозвіл влади наймати “робочих людей і підряджати селян для доставки матеріалів”, більша частина з них не були місцевими. Зі свого боку Волинське губернське правління зобов'язало повітові земські суди та поліцію сприяти роботі чужинців³. У наступні десятиріччя періодичні візити представників Департаменту корабельних лісів супроводжувалися не тільки наказами губернського начальства повітовій владі, поміщикам і селянам про всебічну підтримку й сприяння, а й розміщенням оголошень у вигляді офіційної інформації у “Відомостях”, що не підлягала обговоренню⁴.

Заготовка і транспортування деревини з Волині на південь стали на початку XIX ст. відправною точкою у справі створення потужного російського Чорноморського флоту як базису військової присутності на кримському півострові. Якість матеріалу цілком влаштувала морських інженерів-корабелів, і відповідно обсяги потреб зростали з кожним роком. Якщо через наполеонівські війни головна увага російського самодержавства

¹ А. Братчиков, *Материалы для исследования Волинской губернии, в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Выпуск первый. Статья V-я.*, Житомир 1868, с. 117.

² ДАРО, ф. 370, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

³ ДАВолО, ф. 363, оп. 1, спр. 64, арк. 7–7зв.

⁴ *О выполнении законных требований капитан-лейтенанта Шаренберга*, ВГВ 9 (1 марта 1841) 2.

була направлена на європейський театр воєнних дій, то прихід на трон царя Миколи I дав потужний поштовх для подальшої розбудови військово-морських сил на Чорному морі.

На думку російських істориків початку ХХ ст., на той час Чорноморський флот користувався особливою увагою російського імператора, “...він швидко зміцнювався, і змінювався у кращий бік, завдяки немалим державним фінансовим вливанням”⁵. Головна мета – зміцнення могутності флоту й інфраструктури портів у контексті загальної геополітичної ситуації в чорноморському регіоні⁶. Це зумовило різке збільшення потреб у різноманітних ресурсах, вдовольнити які можна було лише шляхом інтенсивної комерціалізації взаємовідносин з місцевими виробниками через оголошення торгів і укладення контрактів на території майже усіх західних і південно-західних губерній.

У травні 1826 року були введені нові правила визначення підрядів по Чорноморському департаменту. Головна відмінність від попередніх полягала в тому, що підрядники особисто не брали участі у торгах, вони відбувалися заочно⁷. Через великі обсяги поставок морські інтенданти прагнули мати справу з надійними постачальниками⁸. Мовилось не про тисячні угоди, а про десятки тисяч державних коштів на побудову нових кораблів і прибережної інфраструктури. Тому вони висували низку умов і зобов’язань: вимагали, щоб губернська влада публікувала їх оголошення у газетах за шість місяців до початку контрактів; щоб губернські правління видавали і засвідчувати в спеціальних “дорученнях” надійність і солідність кандидата та завіряли лист із запропонованими цінами на певний товар. Зі свого боку, комісія департаменту розглядала пропозиції та рекомендації, і тільки після цього роздавала підряди⁹. З метою недопущення монополізації чи узурпації підрядів в одних руках та неспроможності більшої частини постачальників брати на себе великі обсяги товарів присутствію Чорноморського інтендантства було наказано затверджувати підряди на суму не більше, ніж 7500 рублів сріблом на одного учасника¹⁰.

Ще однією причиною цих масштабних закупівель упродовж наступних десятиріч стали плани, пов’язані з підготовкою цілої низки загарбницьких експедицій збройних сил імперії до боспорських проливів. Тому кількість придбаного казною різноманітного майна і матеріалів на їх забезпечення

⁵ Е.А. Мязговский, *История Черноморского флота 1696–1912*, Санкт-Петербург 1914, с. 78.

⁶ Е.И. Аренс, *Русский флот. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 1904, с. 48–49.

⁷ *СВП – II*, Санкт-Петербург 1907, ч. V, кн. XVIII, разд. 1, гл. 2, отд. 1, ст. 26, с. 10.

⁸ *ПСЗ*, собр. 2, Санкт-Петербург 1830, т. I, № 372, с. 501–507.

⁹ *Объявления и извещения*, КГВ 5 (4 февраля 1838) 3.

¹⁰ *ПСЗ*, собр. 2, Санкт-Петербург 1845, т. XIX, отд. 1, № 18457, с. 783–784.

приголомшує своїм розмахом, послідовністю та ґрунтовністю. Ці приготування можна поділити на декілька етапів, коли роботи з оснащення кораблів і військ до десантної операції посилювалися на один–два місяці, а потім стихали на тривалий термін. Загалом таких піднесенень було три: серпень 1838 р.; червень–вересень 1839 р. та серпень–жовтень 1840 р. За цей час тривало інтенсивне створення стратегічних запасів продовольства і різноманітних матеріалів. У серпні 1838 року командувач Чорноморським флотом адмірал М. Лазарев отримав лист від Миколи I, за яким міністерство фінансів виділяло на заготівлю шестимісячного запасу провізії для флоту і десантного загону, кількість якого нараховувала 20–24 тисячі вояків, 1 000 000 рублів, із яких половина була видана Лазареву одразу ж. Ці кошти мали бути витрачені на озброєння флоту, продовольство для моряків і двох піхотних дивізій та сплату закордонного жалування особовому складу¹¹. Купці, які брали участь у торгах і поставках, звичайно, не знали цих цифр, але, судячи з оголошень у губернських газетах, відчували, що на цьому можна непогано заробити. Тому докладали значні зусилля, щоб потрапити до списку включених у контракти.

Починаючи з другої половини 40-х рр. XIX ст., поряд з вигідними контрактами на поставки продовольства і матеріалів, набувають актуальності підряди на інженерні роботи в межах військових об'єктів у Царстві Польському, Київському генерал-губернаторстві та Криму¹². З метою збільшення числа учасників аукціонів, а відповідно й досягнення максимального зниження цін, Військова рада допустила до торгів на інженерні роботи у Києві і Севастополі євреїв-підрядників. Як наслідок, вони здобули майже усі вигідні контракти, що стало причиною отримання у майбутньому чималих прибутків. Однак незабаром з'ясувалося, що причиною таких надходжень до кишень купців стала економія коштів шляхом винаймання дешевої робочої сили. Вони активно набирали на роботу некваліфікованих робітників за мізерну платню, тому якість виконання була досить низькою, що зовсім не влаштовувало військових. За рапортом інженер-генерала Дена, Військова рада заборонила брати участь у будівельних роботах у фортецях і портах чорноморського узбережжя купцям єврейського віросповідання¹³.

Проте, жага наживи штовхала їх до створення більш складних схем отримання підрядів, обминаючи встановлені норми і правила. У цей самий

¹¹ Д.Н. Иванов, *Черноморский флот и турецко-египетский конфликт во второй половине 1830-х годов*, Русский Сборник: Исследования по истории России, том VII: Военная политика императора Николая I, [ред.-сост. О.Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М.А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти], Москва 2009, с. 135–136.

¹² ПСЗ, собр. 2. Санкт-Петербург 1852, т. XXVI, отд. 1, № 26066, с. 156–157.

¹³ *О не допущении к подрядам*, КГВ 6 (9 сентября 1838) 2.

час на генерал-губернаторському рівні помітили, що виробилася певна стратегія щодо здобуття вигідних військових замовлень шляхом колективної змови декількох осіб. Справа набула певного регіонального характеру. Це могли бути люди з різних міст, різних губерній та прошарків суспільства, яких об'єднувала спільна мета – виграти торги і отримати прибуток. Дворяни, міщани, купці, іноді селяни стали домовлятися про спільні оборудки, в яких кожний виконував певну функцію чи частину справи: один закупляв, другий транспортував, третій брав участь у торгах, четвертий давав хабарі тощо. Прибутки ділили від ступеня участі й суми грошових вкладень. На такі зміни й тенденції звертав увагу підлеглих губернаторів та Казенних палат київський генерал-губернатор Д. Бібіков наприкінці 1849 року¹⁴. Випадки шахрайства чи цілеспрямованої змови з боку підприємців стало дедалі важче викривати та розслідувати¹⁵.

У цей час у справочинному листуванні з'являється поняття “неспроможний купець”, під яким губернське начальство, поліція, міські магістрати мали на увазі банкрутів, яких не можна було допускати до торгів¹⁶. На них склалися “чорні списки”, які передавалися військовим інтендантам та Казенним палатам¹⁷. Сучасники пояснювали таку поведінку “...наслідками особливого менталітету та світобачення тодішніх євреїв”. “Довідавшись про підряд – євреї з'являються бозна звідки, і якщо зрозуміє, що той йому не під силу, то запросить свого товариша, іншого єврея, а справу не облишить. Якщо ж немає ніякої можливості утримати за собою підряд, то він за іншого буде клопотатися, а також заздалегідь постарасться довідатися, хто і за яку ціну намагається здобути цей підряд, і передати все це більш заможному єврею, а інших попередить, щоб не піднімали ціни. Облаштує з вигодою для себе та інших”¹⁸.

А позмагатися було за що. Наприклад, Головне управління Чорноморського флоту і портів викликало охочих взяти на себе постачання на літо 1839 року: “вино горяче напівугарне” (горілка – А.С.) – 33500 відер; оцет – 6000 відер; сухарі житні – 25780 пудів; крупи – 37000 чвертей; живих биків – 100 голів¹⁹. “Дров однополінних, найкращої якості, не гнилих і не мокрих” на 1839 рік: до Миколаєва – 7077 сажнів на 119601 руб. 50 коп.; до Севастополя – 5000 сажнів на 80000 руб.; до Херсона – 497

¹⁴ І.О. Гуржій, О.І. Гуржій, *Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.*, К. 2013, с. 93–94.

¹⁵ ЦДІАУК, ф. 422, оп. 160, спр. 681, арк. 1.

¹⁶ СВІ – II, Санкт-Петербург 1907, ч. V, кн. XVIII, разд. 1, гл. 2, отд. 2, ст. 30; 31, с. 11–12.

¹⁷ ЦДІАУК, ф. 422, оп. 1, спр. 9477, арк. 64.

¹⁸ А. Алексеев, *Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. С приложением биографии автора*, Новгород 1868, с. 41–42.

¹⁹ *На поставку морской провизии. Постановления и предписания начальства*, КГВ 23 (10 червня 1838) 2.

сажнів на 6958 руб.; Дунайській флотилії – 982 сажнів на 11844 руб.²⁰ Для будівництва кораблів була потреба у 200 особах “вільних теслярів, які добре знають свою справу, з власним інструментом, що мали можливість артільно виконувати роботи з квітня 1838 по квітень 1839 року”²¹.

На підставі “Відношень” Головного Управління Чорноморського флоту і портів до губернських правлінь, у “Губернських відомостях” друкувалися оголошення про кількісні потреби та терміни постачання. Тільки на 1842 рік планувалося закупити для портів Миколаєва, Севастополя, Херсона, Таганрога, Керчі та Ізмаїла близько 164950 чвертей житнього борошна, а також крупи гречаної, ячмінної та пшоняної 112767 чвертей. Водночас Чорноморська Артилерійська частина оголошувала торги на постачання різних припасів і матеріалів до портів Миколаєва і Севастополя на загальну суму 63982 рублі 46 копійок сріблом²². Крім замовлень на великі обсяги продовольства, існували потреби в більш специфічних товарах, однак значно менших за кількістю. Наприклад, Сімферопольська провіантська комісія закуповувала для військ, розташованих у м. Феодосії, солод ячмінний, горох, коров’яче масло, солонину яловичу “зроблену на англійський манер”, спирт житній та “капітальний”, оцет з виноградного вина тощо²³. З кожним роком асортимент військових потреб у продовольстві поступово збільшувався і урізноманітнювався.

Згодом, на початку 1850-х рр. до редакцій губернських газет почали приходити спеціальні додатки у вигляді окремих відомостей на потреби матеріалів для Чорноморського адміралтейства. Існував великий попит на “якісний дубовий ліс для побудови кораблів та різноманітну деревину на їх частини”. Повідомлявся детальний опис цих конструкцій, розміри й параметри, кількість, ціни, вартість виготовлення та транспортування²⁴. Одна відомість складалася з 206 найменувань різноманітних матеріалів у достатньо великих обсягах, які були поділені на 19 груп, серед них – різні фарби і мастила, папір, очерет для плетення стільців, олово, свинець, мідь, латунь, ще й віники та горілка міцна²⁵. Друга відомість – з 260 позицій, серед яких

²⁰ *Постановления и предписания начальства*, КГВ 13 (1 апреля 1838) 2.

²¹ *О плотниках*, ПГВ 2 (15 января 1838) 4.

²² *О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная*, ПГВ 34 (23 августа 1841) 3.

²³ *О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная*, ПГВ 40 (4 октября 1841) 4.

²⁴ *Ведомость о лесах и лесных припасах угля и дровах назначенных в заготовление подрядом на 1848 год для Черноморского Адмиралтейства с поставкою в порты. Объявления и извещения. Отдел первый*, ПГВ 39 (27 сентября 1847) 1–3.

²⁵ *По 3-му Столу I-го Отделения Корабельной Экспедиции. Ведомость о пеньке, смоле, масле, красках и прочих материалах, требующихся в заготовление на 1851 год для Николаевского,*

були залізні вироби, станини для гармат, залізо, цвяхи, папір, віск та багато іншого²⁶.

З початком Кримської війни несподівано виявилось, що армії потрібно буквально все і у великих кількостях. Вкотре російське самодержавство і військове командування переклало весь тягар забезпечення на мешканців українських губерній²⁷. На початку 1854 року дворянство південно-західних губерній добровільно поставило волів для Облогового артилерійського парку № 2, тому що нічим було тягати великі й потужні гармати: по 200 пар з Київської і Волинської та 300 пар з Подільської, про що було повідомлено у губернській пресі. Імператор виказав благоговіння та подяку²⁸. З казенних палат через губернських предводителів дворянства підрядникам пропонувалося збільшити обсяги поставок “у районах інтендантства” до військових частин продовольства, фуражу та дров. Самі частини визначали кількість необхідного та куди привезти²⁹. Для солідних купців це була чудова можливість розширити свої бізнесові впливи, а для дрібних – ризик прогоріти через неспроможність з ними конкурувати в ціновому аспекті. Так у Вінницькому повіті таким монополістом став купець 1-ї гільдії Майорко Футом, який прибрав на себе майже усі доходні підряди³⁰.

Навесні 1854 року головнокомандувач Діючою армією, користуючись безпосереднім підпорядкуванням губерній його владі, наказав терміново зібрати з поміщиків Подільської губернії 150 000 чвертей борошна, жита чи пшениці, 100 000 чвертей вівса чи ячменю, в рахунок до казенних податків, і все це перевезти у міста Ямпіль і Балту, де облаштувати магазини. За це поміщики отримували квитанції, які мали принести у повітові казначейства для зарахування у податки. Вперше російська влада діяла шляхом грубого примусу і погроз стосовно поміщиків. Так у Вінницькому повіті був складений повний список усіх 85-ти землевласників по 3-х станах, розписані розміри і потенціал маєтків, кількість душ, розподілені обсяги постачання. Тих поміщиків і орендарів, які намагалися ухилитися з різних причин, пригрозили покарати відповідно до законів воєнного часу. Були складені іменні списки: хто, в який

Севастопольского и Херсонского портов. Отдел второй. Часть II-я. Неофициальная. К № 40-му, ПГВ 40 (5 октября 1850).

²⁶ *Объявление. Объявления и извещения. Отдел второй. Часть первая. Официальная к № 42, ПГВ 42 (19 октября 1850).*

²⁷ ЦДАУК, ф. 422, оп. 770, спр. 71, арк. 364.

²⁸ *Объявление Высочайшей признательности Дворянству Волинской Губернии, ВГВ 49 (5 декабря 1853) 2.*

²⁹ *СВП – II, Санкт-Петербург 1907, ч. V, кн. XVIII, разд. 1, гл. 6, ст. 137, с. 33.*

³⁰ *ДАВО, ф. Д-200, оп. 1, спр. 114, арк. 1–2зв.; 4–10.*

магазин і коли мав везти продовольство³¹. Наприкінці року, коли ситуація дещо стабілізувалася, Інтендантське управління Південної армії оголосило торги у Київській і Волинській губерніях для поповнення запасів магазину у Бердичеві. Вони тривали звичайним, спокійним порядком і планувалося закупити 300 000 чвертей борошна та 2912 чвертей круп³².

З моменту початку активних бойових дій на територіях Молдови і Валахії південно-західні губернії були переведені на військовий стан і потрапили у безпосереднє підпорядкування військового командування лише у лютому 1854 року. Генерали отримали так звані “особливі спеціальні повноваження” в губерніях і місцевостях, які стали стратегічними й оперативними тилами та джерелами забезпечення корпусів різноманітними необхідними ресурсами. Так Подільська губернія була поділена між двома арміями: західні повіти разом з Бесарабською областю і частиною Херсонської губернії підпорядковувалися головнокомандувачеві Діючою армією генерал-фельдмаршалу Паскевичу-Єриванському з повноваженнями відповідно до військового часу; східна частина стала тиловим районом командувача військами 3-го, 4-го і 5-го армійських корпусів генерал-ад’ютанта Горчакова³³. Це давало можливість “витискати” з правобережних губерній максимальну кількість усього необхідного для потреб війська і флоту, що на той момент перетворилося не на комерційний продаж, а на безсоромне пограбування місцевого населення.

Отже, протягом першої половини XIX ст. Правобережна Україна відігравала роль стратегічного району постачання продовольства і матеріальних ресурсів для військової присутності Російської імперії в Криму й на півдні України, яка щороку зростала. Безперечно, що без залучення шляхом закупівель, а у воєнний час і конфіскацій величезних обсягів життєво важливих припасів російські збройні сили у регіоні не змогли б стати потужним інструментом агресивної імперської політики царя Миколи I, направленої не тільки на прагнення повного контролю над Північним Причорномор’ям, а й керованої бажанням перемоги у тривалій боротьбі з заклятим ворогом, яким була Оттоманська Порта. Анексія, а потім й інтенсивна інтеграція до імперського економічного й політичного простору виснажувала людські, виробничі й матеріальні ресурси краю, гальмувала його загальний розвиток заради нав’язливих завойовницьких планів можновладців імперії Романових.

³¹ ДАВО, ф. Д-200, оп. 1, спр. 123, арк. 1–1зв.; 7–8; 14–18; 49–50.

³² О вызове к торгам, ВГВ 49 (4 декабря 1854) 4.

³³ ПСЗ, собр. 2, Санкт-Петербург 1855, т. XXIX, отд. 1, № 27946, с. 192–193.

Тетяна Котенко

ІСТОРИЧНА ПОЕМА-ХРОНІКА ПИЛИПА МОРАЧЕВСЬКОГО “ДО ЧУМАКА, АБО ВОЙНА ЯГЛО-ХРАНЦУЗО-ТУРЕЦЬКА У 1853 І 54 РОКАХ” ПРО ГЕРОЇЗМ І МУЖНІСТЬ СЕВАСТОПОЛЬЦІВ ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

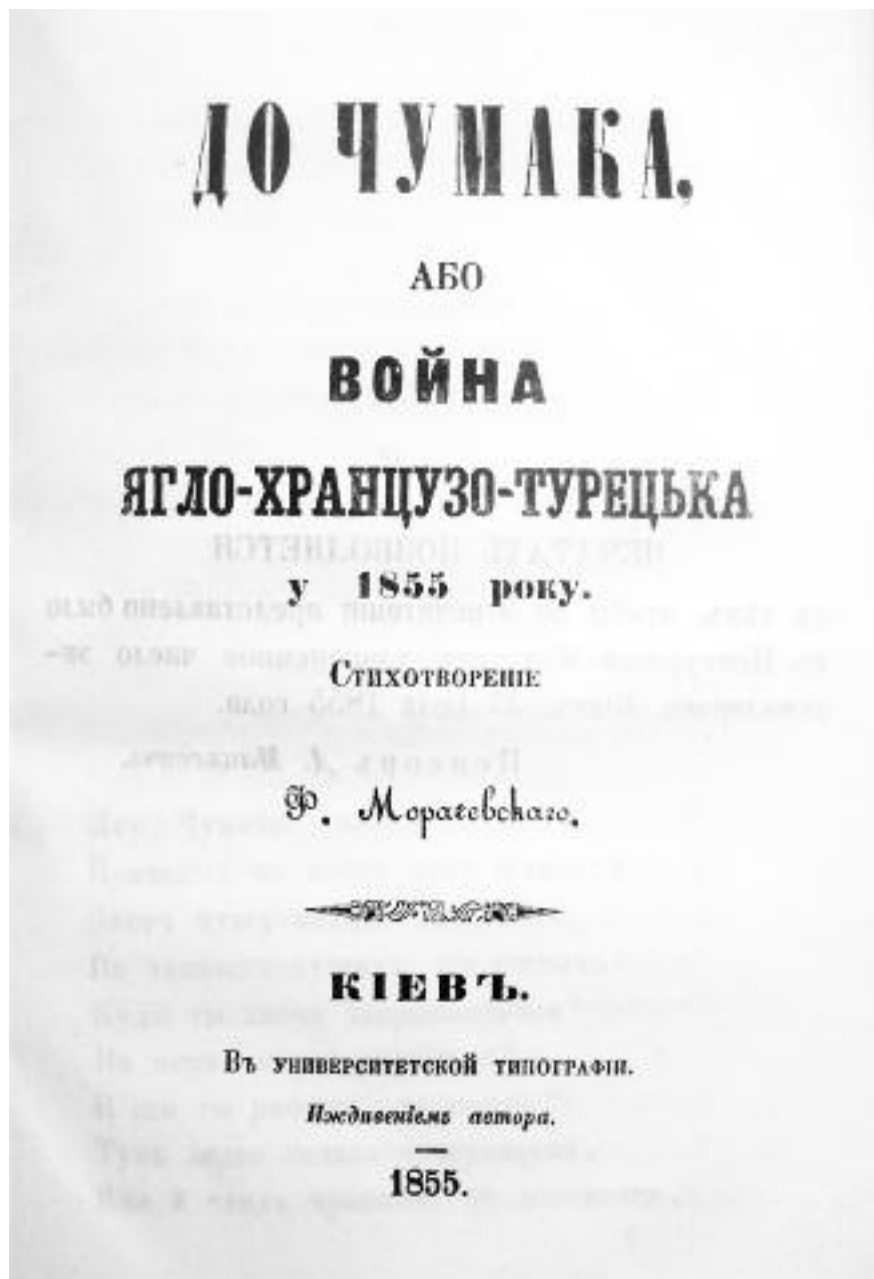
Пилип Семенович Морачевський (1806–1879) – український просвітник середини ХІХ ст., педагог, письменник, перекладач. Родом з чернігівських дворян, високоосвічена людина, знавець багатьох мов. Закінчив Харківський університет. Усе життя вчителював та працював інспектором навчальних закладів у м. Сумах, Луцьку, Кам'янці-Подільському та Ніжині.

В історії української культури П. Морачевський насамперед відомий як перший перекладач книг Нового Завіту та Псалтиря новоукраїнською літературною мовою ХІХ ст.¹, якими він прагнув дати українському народу розуміння євангельських істин рідною мовою, сприяти духовному та моральному його зростанню. Окрім того, він є автором низки навчальних підручників, як то “История русской словесности, в трех томах” (1841–1842 рр.); “Священна історія, для шкіл та народного читання” (1862 р.). Працював над укладанням “Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию” (1853 р.), займався письменницькою діяльністю – складав поетичні та прозові твори російською й українською мовами, найвагомішим з яких є поема “Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на нічлігах чумацьких в 1848 року”, яка є літературною історичною хронікою, створеною автором за історіографічними студіями першої половини ХІХ ст.

Однак, попри таку багатогранну діяльність П. Морачевського, його постать в українській історіографії все ще залишається на маргінесі², що

¹ Л.А. Гнатенко, Т.І. Котенко, *Переклади Пилипа Морачевського книг нового завіту та псалтиря українською мовою середини ХІХ ст. (оригінали та списки у книгозховищах Росії та України)*, Рукописна та книжкова спадщина України 12 (2007) 154–177.

² Див.: В. Науменко, *Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность*, Киевская старина 11–12 (1902); Б. Шевелів, “Чумаки” *Филимона Галузенка и справжній автор цієї поеми*, За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття, за ред. М. Грушевського, Х.; К. 1930, кн. 6; Г.В. Самойленко, *Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач*, Ніжин 1999, 84 с.; Р.О. Крохмальний, *Морачевський Пилип Семенович*, Довідник з історії України, 2-е вид., К. 2001, с. 484; В.Г. Козирський,

Титульна сторінка поеми П. Морачевського “До чумака...”

Дарчий напис П. Морачевського бібліотеці Академії Наук

стосується й дослідження його поеми, присвяченої подіям Кримської війни. На сьогодні ця поема проаналізована лише у дослідженнях В. Науменка³ та Г. Самойленка⁴ у контексті загальної літературної творчості П. Морачевського.

У 1855–1856 рр. П. Морачевським вперше було видано україномовний поетичний цикл, присвячений героїзму й мужності севастопольців та їхніх родин у роки Кримської війни: “До чумака, або война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, у 5-ти книгах. Цикл виданий автором “в пользу раненых и семейств убитых героев, защитников Севастополя”, щоб зібрати кошти для фінансової допомоги.

Натомість доля інших поетичних творів П. Морачевського не була такою успішною, наприклад, поему “Чумаки, або Україна з 1768 року...”, також написану українською мовою, вдалось опублікувати частково лише у 1864 р. в Чернігові у друкарні Льїнського монастиря під назвою “Чумаки, або смутні часи України...” під псевдонімом – Хвилімон Галузенко. За дослідженнями Б. Шевеліва, це видання було дуже попсоване цензурою (викреслено більш 127 рядків тексту), воно містило тільки частину першої половини рукопису і не давало уяви про весь твір, “який слід вважати за неопубліковану до цього часу пам’ятку української літератури [18]40-х років”⁵.

Повертаючись до поеми “До чумака, або война янгло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, варто відмітити, що сам Морачевський цінував свій твір не так за художньо-поетичні якості, як за патріотичну мету, з якою було видано ці послання. Він з гордістю подарував це видання Ізмаїлу Срезневському, Йосипу Бодянському, Михайлу Погодіну, бібліотекам: Академії наук Санкт-Петербурга, Київського університету Св. Володимира, бібліотеці Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії та ін.

У листі до І. Срезневського П. Морачевський дає такий коментар до свого твору:

Нежин 21 марта 1856 г.

М[илостивый] г[осударь] Измаил Иванович!

Вам, как известному славянофилу, мне особенно приятно представить экземпляр, изданных мною, на малороссийском языке, трех посланий моих “До

В.А. Шендеровський, *Духовний подвиг Пилипа Морачевського (до 200-річчя від дня народження)*, Дзеркало тижня 30 (2006); К.П. Гудзик, “Новий Заповіт” Пилипа Морачевського, День 96 (2007) та згадки в деяких загальних працях з історії української літератури чи Ніжинської вищої школи.

³ В. Науменко, *Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность*, Киевская старина 12 (1902) 459–465.

⁴ Г.В. Самойленко, *Op. cit.*, с. 7–9.

⁵ Б. Шевелів, *Op. cit.*, с. 17.

Чумака, або война Англо-Хранцузко-Турецка”. Я льщу себя надеждою, что мои стихотворения, если не по достоинству, то по крайней мере по патриотической их цели, будут приняты Вами, как знак глубочайшего моего к Вам уважения.

[підпис]⁶.

Схожа думка простежується і в листі П. Морачевського до М. Погодина від 28 лютого 1856 р. з м. Ніжина:

Ваше Превосходительство Милостивый Государь!

Не могу отказать себе в удовольствии и чести представить Вашему Превосходительству изданныя мною на Малороссийском языке стихотворные послания мои “до Чумака”, в которых описываются важнейшие события настоящей Англо-Французо-Турецкой войны.

Смею льстить себя надеждою, что Ваше Превосходительство, если не по достоинству их, то по крайней мере по патриотической моей цели, не откажется принять их, как искренний знак моего глубочайшего к Вам уважения.

С истинным почтением и совершенною преданностию
имею честь быть Вашего превосходительства покорнейший слуга

Филипп Морачевский

инспектор Лицея Князя Безбородко и Нежинской гимназии.

Нежин.

28 февраля 1856 год⁷.

Цей патріотизм П. Морачевського був помічений владою і 26 серпня 1856 р. автор отримав бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853–1856 років.

Проте, ймовірно, при друці поема зазнала цензурних (редакторських) втручань. До такого висновку приводять зроблені автором правки в подарованих ним примірниках. Так, у колекції П. Лебединцева зберігається один з примірників послань “До Чумака” П. Морачевського з його авторськими правками. Такі ж примірники зберігаються у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та Фундаментальній бібліотеці Ніжинського університету. Наприклад, П. Морачевський робив такі правки, окрім помилок (одруків) і пропущених рядків:

Козацькі гармати – виправлено на москальські,

Козаки – виправлено на москалі,

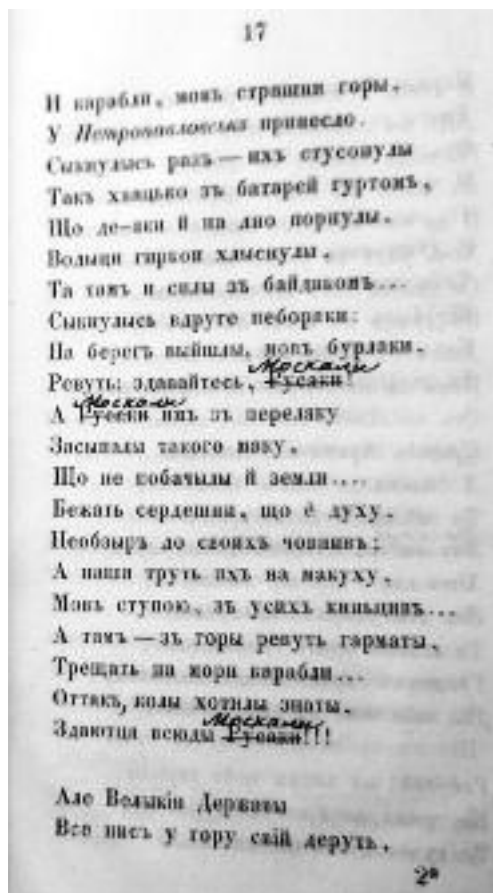
Козаче – виправлено на москалю,

Русак – виправлено на москаль (4 рази),

Сказав – виправлено на гукнув.

⁶ Бібліотека Академії наук, Рукописний відділ. Основне зібрання. 26.2.364 Морачевский Ф.С. Выпуски по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф.С. Морачевским. XIX (1898 г. 4°, 34 л.), арк. 20зв., копія, рукопис.

⁷ РГБ. Научно-исследовательский отдел рукописей, ф. 231: М.П. Погодин, картон № 21, ед. хр. 49, л. 1–2.

Правки в дарчому примірнику,
зроблені П. Морачевським

ковими літерами: “Филип Морачевський”.

Власне, з переїздом у Ніжин, як відмічають дослідники, П. Морачевський повністю і розірвав з “російською музою” та “взявся за українську кобзу”¹⁰. Причина такої зміни літературного кредо П. Морачевського невідома. За М. Комаровим, “може з переїздом в Чернігівщину, у Ніжин дужче повіяло на його рідним духом, а може і Шевченкова поезія, що голосно

Поема була написана в ніжинський період життя і творчості П. Морачевського (1849–1859), коли він був інспектором Юридичного ліцею князя Безбородька, паралельно активно займаючись і літературною творчістю. Першим відгуком на події воєнної кампанії на території Криму був вірш “На поход 2-й Драгунской дивизии через Нежин к Дунайской армии”, написаний 6 березня 1854 р. і опублікований у газеті “Русский Инвалид” за 1 квітня 1854 р.⁸ Проте найбільшим і знаковим твором П. Морачевського з цієї тематики є поема “До Чумака, або Война ягло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках”, що складається з 5-ти книг. Поема написана “по гарячих слідах”, протягом 1855 – початку 1856 рр., коли й була опублікована у Києві в університетській типографії (“іждівенієм Йосипа Завадського”)⁹. Поема була підписана ініціалами “Ф. М.” – почат-

⁸ Г.В. Самойленко, *Op. cit.*, с. 7.

⁹ Ф. М[орачевський], *До чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 и 54 роках*, К. 1855, [ч. 1], [1], 37 с.; [ч.] 2, 18 с.; [ч.] 3, 24 с.; К. 1856, [ч.] 4, 24 с.; [ч.] 5, 19 с.

¹⁰ В. Науменко, *Op. cit.*, № 11 (1902) 185–186; № 12 (1902) 459; М.Ф. Комаров, *П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову*, О. 1913, с. 8.

розітнулася по всій Україні, мала на його такий вплив, що він почув потяг до творчества на рідній мові”¹¹. І можна цілком погодитись з В. Науменком, що якби не було цього повороту П. Морачевського до української літератури, “ім’я його, з усіма ... віршами і драматичними сценами, виявилось би, звісно, забутим у ряді інших літературних імен”¹².

За спостереженнями дослідників, за стилем та текстологічно поема П. Морачевського у багатьох місцях нагадує “Полтаву” О. Пушкіна та “Бородіно” М. Лермонтова, однак найбільше запозичень має з “Енеїди” І. Котляревського¹³, як, наприклад, на початку поеми у зверненні до французів та англійців:

Адзусь, заморські гольтяпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втремо кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотившиися наниз.

Окрім влади, поема одразу ж була помічена критикою, яка також чітко вказала саме на політичний контекст, а не на літературні здобутки: “Поезії в них небагато, проте багато патріотичного захоплення, знання малоросійської мови і вміння володіти віршем”¹⁴. Натомість патріотична критика оцінила поему високо. Так, позитивний відгук на неї дав В. Асчоченський:

“Читаєш, не начитаєшся! Господь його знає, звідки в малоруському наріччі така неймовірна влучність, плинність, солодкість і душі – радість! Та яка покірність тої думки! Подивіться, ось задумався поет, і мова його задзюркотіла тихим, десь так у далині відлунним потоком; ось піднісся він, вражений величчю повсталой перед його очима справи, – і слово його загриміло громом, застукала в сто, в тисячу молотів; ось прояснюється погляд поета – і легка іронія ковзає по рівних рядках його “широкого співу”:

Сумно, брате!... Місяць ясний
Пливе серед неба;
Зірки сяють... тихо, любо...
Чого б ще нам треба?
Рай та й годі на сім світі –

¹¹ М.Ф. Комаров, *Op. cit.*, с. 8.

¹² В. Науменко, *Op. cit.*, № 11 (1902) 186.

¹³ В. Науменко, *Op. cit.*, № 12 (1902) 461; Г.В. Самойленко, *Op. cit.*, с. 8.

¹⁴ *Из харьковской литературной старины: Морачевский Ф.И. [Текст]*, от редактора, Южный край, № 6333, год девятнадцатый (X., 11 (23) июнь 1899 р.) 2–3.

Що ж то на тім буде?
На що ж пекло з сього раю
Роблять собі люде?
Де не глянеш – ріки крові,
Сліз море безкрає...
За що? про що?.. І хто гине,
Й хто губить – не знає.
.....
Сумно, брате!... Серце ниє...
Чому не сміється?
Засміється щире серце,
Як лихо минеться!
Як те лихо, що не тихо,
Поза круті гори
Кинем разом з ворогами
У синєє море!...¹⁵

Хоча далі В. Аскоченський дає і деяку критику чи, точніше, побажання автору: “Ох якби добре було, якби п. Морачевський, що так добре володіє малоруським наріччям, такий “добрий і розумний кобзар” зробив із цих послань до Чумака щось цілісне, повне, упорядкував все так, як Бог йому на серце покладе. А, проте, і “за те велике спасібі!”¹⁶.

Композиційно поема побудована у формі звернення до уявного образу чумака, який десь запропастився, може, “розхвабрувався і в чорноморці записався” і тепер воює проти чужинців. У такий спосіб автор оповідає про різні етапи тієї війни, яка точилася не лише на території України, в Криму, а й на Балтиці, на Білому морі, при обороні Петропавловська-Камчатського. Увесь твір пройнятий імперською псевдопатріотичною гордістю за нездоланність “нового Риму”, хвалою доблесному “руському воїнству”, яке нібито вщент розгромило супостатів, хоч, як відомо, насправді Кримська війна виявила прогнилість московської імперії і завершилася її ганебною поразкою. Мав рацію В. Науменко, який відмічав, що “поезія такого роду має тимчасове значення”¹⁷. Справді ж, резонанс від такої книжки полягав лише у тому, що, як було зазначено, вона була видана “в пользу раненых и семейств убитих защитников Севастополя”, хоча пророк з нього, як наголошував О. Кониський, і виявився невдалий¹⁸.

¹⁵ В.И. Аскоченский, *Библиографическая летопись*, КГВ 28 (1856) 136–138.

¹⁶ *Ibid.*, с. 138

¹⁷ В. Науменко, *Op. cit.*, № 12 (1902) 561.

¹⁸ О. Кониський, *Біографічні замітки. [Вступна частина і біографії: П. Морачевського, Ватра. Літературний збірник, видав В. Лукич, Стрий 1887, с. 113.*

Поема є суто патріотичним маніфестом, опис же реальних воєнних епізодів обрамлений у суто романтичні шати і відображає уявлення автора про ці події, а не самі події:

Над Севастополем зійшов
В тумани місяць з зіроньками.
І над окружними полями
По небу димному пішов.
О, подивися, місяченьку,
На Севастопольські поля!
Ти ходиш всюди потихеньку,
Глядиш на землі, на моря:
Чи бачив ти на Божім світі,
Щоб стільки крові де лилось,
Щоб стільки у однім повіті
Могил високих піднялось,
Щоб так земля була ізрита
І трупами людськими вкрита –
Мов з світу цілого зійшлись
Великі тисячі народу,
І, голови одній в угоду,
Край Севастополя вляглись?!!
А хто ж задалегідь нам скаже,
Ще скільки тисяч тут поляже?

Далі П. Морачевський оспівує подвиги кн. Горчакова та Хрульова:

А тут і соколом літає
По полю хвацький наш Хрульов...
“Бий супостатів! – промовляє, –
Поганих не жалій голов!”

Звертається поет і до пам'яті російських адміралів Нахімова, Корнілова та Істоміна:

Так і Нахімов наш... о, брате!
Хутчій чумацький бриль здіймай!
Зітхни, перехрестись трикрати,
Й козацьку душу в світлий рай
На вічний спокій проводжай
І помолись... наш сокіл ясний,
Синопський диво-богатир,
Що славою, як місяць красний,
Світив на весь хрещений мир,
Що стільки круг Севастополя
Зложив в могили ворогів,
І серед моря, й серед поля

Над ними громом гуркотів,
Наш адмірал, отаман хвацький,
І він знайшов кінець козацький
Там, де Корнілов наш торік
Схилив головоньку навік,
Та й наш Істомін з світу зник!

Безпосередньо головну подію війни – облогу союзниками Севастополя П. Морачевський описує таким чином:

Гай-гай! Не хмари небо вкрили,
Не грім крізь тучі гуркотить, –
То супостатів наших сили
На край наш рідний навалили,
Земля під ними стугонить.
Трьох царств війська, та ще й якії,
На берег кримський налягли –
.....
Вже дев'ять місяців штурмують
Наш Севастополь, і працюють,
Здається, щиро кожний час...
І день, і ніч ревуть гармати,
Клекоче пекло круг його,
І стільки сили, стільки рати
З усіх кінців на одного!!!

Також суто в традиціях романтичної літератури першої половини XIX ст. і закінчується поема визнанням своєї нікчемності у прагненні правдиво описати “славетні справи” захисників Севастополя:

О годі! Буде вже, мій брате!
Не нам з тобою, чумакам,
Мов нашим сільським кобзарям,
Цю славу на бандурі грати!
Є в нас і Глінка, і Гулак,
І В'яземський – співаки хвацькі;
Вони гукнуть нам по-козацьки
На цілий Божий світ не так!

Тема Кримської війни, важкої й трагічної для Російської імперії, на той час була дуже популярною, в патріотичному пориві якої постало багато низькопробних поетичних творів. Більшість тих творів, на що вказують дослідники, була сповнена традиційним для Росії самохвальством, погрозами закидати союзників шапками, кепкування та глузування з противника у традиційно грубій формі російської лайки, “не уберігся від цього і Морачевський, а проте трапляються у його деякі уривки, де бачимо поважну

думку і щире почуття”¹⁹. До безпосереднього пафосу, що різко контрастує, наприклад, з Шевченком, можна віднести й прославлення царя Миколи I, який нібито поєднав у собі все найкраще з царювання попередників: “Се Петро наш, Катерина, Олександр – всімі!”.

Таким чином, в історії української літератури та культури загалом цінність поеми П. Морачевського полягає насамперед у тому, що вона є українським твором, написаним українською мовою, а тому є відображенням сприйняття українською поміркованою інтелігенцією подій Кримської війни. Це одна з перших рефлексій в українській літературі цієї воєнної кампанії. Адже, як відомо, з розгромом царатом Кирило-Методіївського товариства, самодержавство розпочало наступ на українську культуру й, насамперед, на українську мову. Тому вже сам факт опублікування нехай патріотичної, але української поеми є явищем в історії української культури середини XIX ст. і в цьому велика заслуга П. Морачевського перед Україною, попри те, що поезія такого роду й “має тимчасовий характер”, як слушно наголошував ще В. Науменко.

¹⁹ М.Ф. Комаров, *Op. cit.*, с. 9.

Дмитро Гордієнко

СПОГАДИ УЧАСНИКА КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ ПРОКОПА ПІДПАЛОВА У ЗАПИСІ ВАСИЛЯ ЛЯСКОРОНСЬКОГО

Кримська війна в українській історіографії¹ лише останнім часом починає привертати увагу українських науковців, до того ж, переважно як у дослідницьких монографічних², так і в джерелознавчих³ та дисертаційних⁴ дослідженнях. Відтак, власне в тексті української історії місце Кримської війни розкрито недостатньо, попри те, що: 1) воєнні дії як на початку воєнної кампанії, так і на завершальному точились на території України; 2) основний тягар тилового забезпечення ліг на Україну і 3) саме в Україні результати Кримської війни спричинили найбільші суспільні зрушення. Таким чином, а ргіогі, в українській історіографії наявні численні сюжети, пов'язані з подіями та наслідками Кримської війни, на сьогодні ж стоїть завдання їх виокремлення, аналізу та інтеграції до спеціальних досліджень. Також нагальним завданням є формування українського джерельного масиву, що дасть змогу на широкій джерелознавчій базі провадити дослідження Кримської війни.

Серед плеяди українських істориків, у доробку яких наявні сюжети Кримської війни, є Василь Григорович Ляскоронський (1859/1860–1928). Центральною темою наукових досліджень вченого була середньовічна Україна⁵ і цей доробок дослідника найповніше й розкрито в українській історіографії⁶. Частково в науці висвітлено й постать В. Ляскоронського як нумізмата⁷ та одного з “творців” ніжинської історичної школи⁸.

¹ Під українською історіографією маю власне українську, себто україномовну історіографію.

² Див., напр.: В.П. Шкварець, Ю.І. Гузенко, *Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр.: український вимір*, 2-е вид., випр. та допов., Миколаїв 2010, 198 с.

³ Див., напр.: *Кримська Ліада: Східна війна 1853–1856 рр. очима сучасників. Події, судження, долі*, голов. упоряд. Л.О. Орехова [та ін.], Сімферополь 2004, 448 с.

⁴ Див., напр.: Д.К. Первих, *Кримська війна як фактор динаміки культури другої половини ХІХ століття*: автореф. ... канд. культурології, Сімферополь 2013, 20 с.

⁵ А.М. Острянюк, *Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа*, Література та культура Полісся, вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті, відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко, Ніжин 2005, с. 107.

⁶ Див.: О.М. Ситник, *Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В.Г. Ляскоронського*: автореф. ... канд. іст. наук, Ужгород 1993.

⁷ Г. Мішук, *Рукописні документи історика та археолога В.Г. Ляскоронського (1859–1928) з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з історії нумізматики*, Бібліотечний вісник 2 (2004) 27–31.

⁸ А.М. Острянюк, *Op. cit.*, с. 105–111.

В основі всіх сучасних публікацій, присвячених дослідженню життя і творчості В. Ляскоронського, лежить стаття-некролог К. Мельник-Антонович⁹. Позаяк дослідниця особисто знала вченого та була розпорядницею його архіву, її стаття містить значний мемуарний пласт, тому й має важливе джерелознавче значення.

У цій статті К. Мельник-Антонович так окреслює коло наукових інтересів В. Ляскоронського:

“Переважна більшість його розвідок, числом, та змістом і розміром, належать до України; мають об’єктом дослідження того або іншого питання з її минулого або сучасного життя, взагалі того всього, що об’єднується нині одним широким терміном краєзнавства. Інтереси В. Г. доволі різноманітні, багатогранні, але здебільшого прямують до вивчення історичної долі української землі з її людністю, її побутом, – етнічних, культурних та політичних впливів на її людність від найдавніших часів її існування. В тім напрямку починає він працювати від наймолодших літ. Археологія та нумізмика, етнографія, історія України та зокрема історія стародавнього Києва, а найбільше рідної Полтавщини та Лівобережжя, українська картографія, історична географія України, деякі питання з історії князівської доби, як напр. участь норманів у подіях унутрішньої політики київських князів щодо степового тюркського сусідства їх земель, на решті деякі події з зовнішньої політики за часів Гетьманщини на Україні найбільше цікавлять Василя Григоровича”¹⁰.

Таким чином, досить широко окреслене К. Мельник-Антонович коло наукових зацікавлень вченого, що цілком узгоджується і з бібліографією праць В. Ляскоронського¹¹, зовсім не відповідає представленню цього доробку в українській історіографії. Так, лише К. Мельник-Антонович, побіжно згадала про його археографічну працю – публікацію спогадів П. Підпалова про Кримську війну як про написану “ad hoc, з якого-небудь приводу”, безпосередньо до роковин Севастопольської кампанії¹². У той же час, це єдина праця В. Ляскоронського з нової історії України і вона різко контрастує з усім доробком науковця.

⁹ К. Мельник-Антонович, *Василь Григорович Ляскоронський (Некролог)*, Записки Історично-філологічного відділу, кн. XXIV: Праці історичної секції за ред. акад. М. Грушевського та проф. О. Грушевського, К. 1929, с. 367–387.

¹⁰ *Ibid.*, с. 375–376.

¹¹ Найповнішу бібліографію див.: Д. Гордієнко, *Дві автобіографії Василя Ляскоронського (1909–1913) та його особова справа (1923)*, Український археографічний щорічник. Нова серія, вип. 18 (Український археографічний збірник. Вип. 21), К. 2013, с. 671–674.

¹² К. Мельник-Антонович, *Op. cit.*, с. 379, 380.

Однак, певним чином, вона є логічною в науковій біографії вченого. Традиційно В. Ляскоронського відносять до школи В. Антоновича¹³, коло наукових інтересів якого також охоплювало найрізноманітніші питання українського минулого¹⁴. В контексті означеної праці В. Ляскоронського К. Мельник-Антонович згадує про його участь у студентські роки в семінарах В. Антоновича, які той проводив зі своїми учнями у Центральному Архіві¹⁵. Відтак, можна припустити, що інтерес до джерел був у В. Ляскоронського ще зі студентських років, і в подальшому історик багато працював як етнограф, записуючи як різноманітні дрібні деталі українського побуту, так і всілякі пісні, приказки тощо¹⁶.

Серед численних наукових товариств, членом яких був В. Ляскоронський, було і Військо-історичне товариство¹⁷, протягом 1892–1908 рр. вчений був і членом редколегії Київського відділення цього товариства¹⁸. Участь Ляскоронського в роботі товариства, що сповідувало російський шовінізм, контрастувало з позицією вченого як учня Антоновича. За спогадами К. Мельник-Антонович, саме російські шовіністи в Київському університеті на чолі з Т. Флоринським всіляко блокували магістерський захист В. Ляскоронського і не допустили посідання ним доцентури в університеті Св. Володимира¹⁹. Ця ж російська команда не допустила й захисту докторської дисертації вченого “Київський Вишгород”²⁰, монографії, яка й на сьогодні є одним з кращих досліджень з історії Середньовічної України.

Відтак, співпраця з означеним товариством, з одного боку, промовляє, що В. Ляскоронський у політичних поглядах був досить поміркованим²¹, а з другого, участь у товаристві полегшувала друк власних праць

¹³ К. Мельник-Антонович, *Op. cit.*, с. 369, 375; О.М. Ситник, *Василь Григорович Ляскоронський*, УІЖ 2 (1990) 88, 90; О.М. Ситник, *Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В.Г.Ляскоронського*, с. 1, 3, 12–13, 14, 19.

¹⁴ Детальніше про це: В.І. Ульяновський, В.А. Короткий, *Володимир Антонович: образ на тлі епохи*, К. 1997, с. 77–116.

¹⁵ К. Мельник-Антонович, *Op. cit.*, с. 369.

¹⁶ Р.В. Довженко, *Фонд В.Г. Ляскоронського в Архіві Державного історичного музею Української РСР*, Архіви України 4 (1990) 46–48; О. Завальна, *Наукова спадщина видатного українського історика Василя Григоровича Ляскоронського (1859–1928 рр.) у збірці Наукового архіву Національного музею історії України*, Пам’ять століть 1 (2007) 150–151.

¹⁷ *Краткое curriculum vitae профессора Василия Григорьевича Ляскоронского* [в:] Д. Гордієнко, *Op. cit.*, с. 661; *Краткое curriculum vitae профессора Историко-филологического института кн. Безбородко, Василия Григорьевича Ляскоронского*, *ibid.*, с. 663.

¹⁸ Р.В. Довженко, *Op. cit.*, с. 48.

¹⁹ К. Мельник-Антонович, *Op. cit.*, с. 371–372.

²⁰ *Ibid.*, с. 381. Мовиться про монографію: В. Ляскоронський, *Киевский Вышгород в удельно-вещевое время*, К. 1913.

²¹ В автобіографії 1923 р. він взагалі окремо не виділяє участь у цьому товаристві: “був дійсним членом шести руських наукових товариств і одного закордонного – ісландського історичного товариства”: *Curriculum vitae*, [в:] Д. Гордієнко, *Op. cit.*, с. 667.

у виданнях товариства, тематика якого – воєнна історія відповідала й особистим зацікавленням вченого. На початку ХХ ст., коли провідні держави готувались до нового воєнного зіткнення в Європі, російська пропаганда починає “розпалювати” патріотичні почуття підлеглих монархії Романових. Принизливий досвід поразки у Кримській війні російська ідеологія перетворює на “героїчний чин”, чому мали служити в історичні наукові праці. Таким чином, цілком ймовірно, що спогади Прокопа Підпалова в публікації В. Ляскоронського постали в рамках діяльності вченого у Київському відділенні Військово-історичного товариства.

З іншого боку, цілком ймовірно, що запис В. Ляскоронським спогадів Прокопія Підпалова не є оригінальним. Вперше ці спогади були опубліковані у Лубнах сином названого ветерана Г. Підпаловим²² і презентовані В. Ляскоронському, про що свідчить дарчий напис на палітурці видання: “Дорогому і глибокошановному Василю Григоровичу з повагою і вдячністю”. Враховуючи, що В. Ляскоронський значну увагу приділяв мікродослідженням рідної Полтавщини, власне Лубенського повіту, він був досить відомим науковцем серед земляків. Очевидно, що Г. Підпалов подарував спогади батька з розрахунком, що вони зацікавлять науковця. Прикметно, що Підпалов фігурує і в спогадах Г. Чаплинського²³.

Цей інтерес до історії рідного краю – Полтавщини, у В. Ляскоронського виник ще в роки навчання у Лубенській гімназії, де він брав участь у позакласних заняття з українознавства, які проводив учитель гімназії Ф. Камінський²⁴. У подальшому інтерес до етнографії був посилений викладами В. Антоновича в Університеті св. Володимира. Під час літніх вакацій Ляскоронський перебував переважно на Полтавщині, де збирав місцевий етнографічний матеріал²⁵.

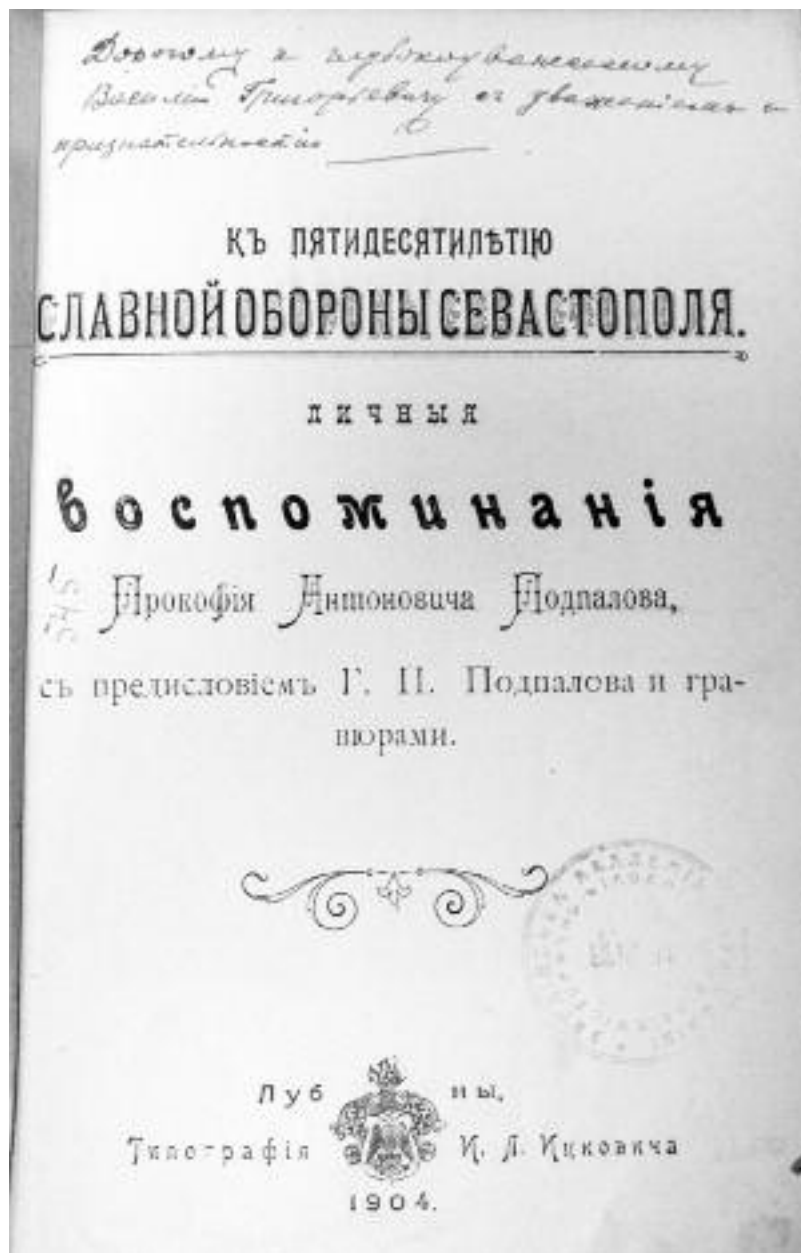
Як учень В. Антоновича, історик позитивістського напрямку В. Ляскоронський прагнув, насамперед, з’ясувати достовірність повідомлень джерел. На його думку, джерела “усної історії” є точнішими, якщо вони походять “від осіб з нескладною комбінацією свого світогляду, вирізняються простотою, подані не штучно, з задалегідь наміченою метою, а правдиво і цілком суголосно з розповідями інших очевидців тих самих подій”, а “якщо при цьому повідомлення записані зі слів оповідача різними особами

²² *К пятидесятилетию славной обороны Севастополя личные воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, с предисловием Г.П. Подпалова и гравюрами*, Лубны 1904, 52 с.

²³ *Воспоминания Георгия Чаплинского*, Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. 3 тома. Санкт-Петербург 1872, т. 2, с. 130.

²⁴ К. Мельник-Антонович, *Op. cit.*, с. 368; А.М. Остряко, *Op. cit.*, с. 106.

²⁵ К. Мельник-Антонович, *Op. cit.*, с. 369; О.М. Ситник, *Василь Григорович Ляскоронський*, с. 88; О. Завальна, *Op. cit.*, с. 146.

Титульна сторінка спогадів П. Підпалова у записі Г. Підпалова з дарчим написом В. Ляскоронському

і в різний час і характеризуються подібністю своїх основних рис, то такі повідомлення заслуговують повної довіри”²⁶. Очевидно, така категоричність викликана тим, що, окрім В. Ляскоронського, спогади були записані і сином ветерана, і в основних рисах вони співпадали. Проте цілком можна припустити, що наукове опрацювання тексту було узгоджено з їх авторами. Принаймні, порівнявши власний текст з текстом сина Підпалова, Ляскоронський приходиться до висновку, що він не знайшов жодної різниці у фактажі, окрім форми викладу ветерана, який “дуже жваво і цілком правдиво описує головні епізоди вікопомної Севастопольської оборони, передаючи все спокійним, цілком об’єктивним тоном”²⁷.

Прокіп Антонович Підпалов народився в 1831 р. у с. Новаки Лубенського повіту Полтавської губернії. Походив він з козацького прошарку і в 17 років замість старшого брата добровольцем пішов до армії. П. Підпалов був записаний у Камчатський резервний батальйон, у складі якого й брав участь у Кримській кампанії.

Спогади Підпалова окрім суто особистих мають багато загальних ідеологічних моментів, з поясненням загального руху армії, його полку та сусідніх полків. Проте це джерело показує й негаразди організації російської армії. Так, забезпеченням дровами і продуктами солдати займалися самі, несучи службу в напівголодному стані, принаймні, м’яса вони поїли лише тоді, коли до них випадково забрів буйвол з турецького обозу²⁸. Так само, щоб забезпечити себе теплом, російські солдати просто знищували кримські сади в районі Бахчисарая та Севастополя²⁹.

Передислоковуючись у Севастополь через Миколаїв, полку було наказано залишити всі “зайві” речі: “чоботи, одяг, навіть ранці, а взяти з собою лише найнеобхідніше”³⁰. Підпалов також пригадує, що перевозили їх на фургонах німці-колоністи: “В фургонах сиділо зазвичай людей 10 або ж 12, з гвинтівками в руках, спрямованими дулами вгору. Так перевозили нас і вдень, і вночі”³¹. Варто відмітити, що використання німців у допоміжних службах було порушенням російською адміністрацією договору з колоністами щодо їх проживання на півдні України.

Далі Підпалов передає низку локальних епізодів з оборони Севастополя, детально зупиняючись на епізоді, за який він мав отримати Георгіївський хрест, однак, через російську халатність нагороди тоді він не отримав.

²⁶ В. Ляскоронский, *Воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, участника в Дунайском походе 1853–4 гг. и в Севастопольской обороне*, К. 1904, с. 3.

²⁷ *Ibid.*, с. 4.

²⁸ *Ibid.*, с. 6.

²⁹ *Ibid.*, с. 9.

³⁰ *Ibid.*, с. 8.

³¹ *Ibid.*

Згадує Підпалов і про бездарність і цинічність російського командування, яке зовсім незважало на людські втрати. Так, після втрати Волинського, Камчатського та інших редутив та захоплення союзниками окопів навпроти 3-го батальйону, Волинському та Мінському батальйонам було наказано іти на штурм для відвоювання позицій. Однак, “потрапивши в лінію ворожого вогню і зазнавши значних втрат і в солдатах, і в офіцерах, солдати вищеназваних батальйонів не виконали доручення, відмовлялись тим, що вони не знають місцевості. Дізнавшись про це, генерал Голев, начальник Камчатського полку, доручив мені провести їх і вказати їм те місце, яке вони мали відбивати; мене призначили виконувати цю справу тому, що я часто бував там у секретях і добре знав місцевість. Я виконав наказ, вказав солдатам місце, де розташовувався противник, але солдати не кинулись вибивати ворога: прокричать “ура” і стоять на своїх місцях, не рухаючись вперед: паніка напала на них відчайдушна. У той же час вогонь був страшний, і їх командирів убивало одного за другим; врешті, солдати відступили”³². Однак сам Підпалов саме за цей бій отримав Георгіївський хрест. Власне, у цьому епізоді в спогадах ветерана маємо певний легендарний елемент. Офіційно Підпалов отримав цей орден за бій 26 травня 1854 р. в червні, однак, за його спогадами, Георгіївський хрест йому особисто начепив генерал Голев вранці 27 травня³³. Проте здобуття Георгіївського хреста пояснюється не стільки відвагою чи любов’ю до батьківщини, а метою служби. Це пояснюється страхом Підпалова перед тілесними покараннями, яких він понад усе боявся. Позаяк кавалери Георгіївського хреста звільнялись від тілесних покарань, його здобуття і стало метою служби Підпалова.

Розвінчує Підпалов і російський міт про героїчну оборону Малахового кургану. За його спогадами, курган був захоплений союзниками, “так раптово і так швидко, що ми й отямитись не встигли”, фактично без жодного пострілу³⁴.

Згадує Підпалов і джелтменські епізоди ведення війни. Так, ще до російської капітуляції він розповідає про випадки “бартеру” між солдатами союзної та російської армій. Союзники доставляли папіросниці, ножики, монети тощо, а російські – хрестики, монети тощо. При цьому французи кричали: “рус, камрад!”, а росіяни: “францеш, брат!”³⁵. Після ж російської капітуляції, у російський табір першими прийшли французи, де їх пригощали горілкою і хлібом. “На другий день, – продовжує Підпалов, – французи знову відвідали наш табір, але це вже була інша

³² В. Ляскоронский, *Воспоминания...*, с. 15.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*, с. 19.

³⁵ *Ibid.*, с. 23.

партія; я намагався чимось нагородити всіх, хто мене відвідував, особливо мідними хрестиками, яких я накупив у Бахчисараї і до яких вони були дуже охочі; в свою чергу, французи давали мені на пам'ять: один – ланцюжок, інший – гаманець, третій – свою монету. Частування було те саме, що і раніше: горілка і білий хліб. Розмовляли то жестами, то окремими словами”³⁶. У свою чергу союзники також запрошували до себе в гості своїх недавніх ворогів. Такий візит у французький табір зробив і Підпалов. Свої гостини він описує таким чином: французький табір “був влаштований надзвичайно добре: скрізь чисто і доглянуто, квітники; особливо гарні квітники були перед офіцерськими наметами. Французькі намети були високі, полотняні, дуже добрі: всередині намету, посередині, був влаштований земляний стіл, навколо якого можна було сидіти. . . Я застав у наметі кілька душ французів. Як тільки ми з’явилися, нас посадили в наметі і почали вітати: “рус, камрад!” тощо, дуже гостинно. Французький фельдфебель, якого ми відвідали, наказав своєму денщику порубати голову цукру і кинути в таз, потім налив у нього рому і почав робити сироп. Коли все було готове, він почав пригощати нас і своїх товаришів, яких набралось чоловіка 4 чи 5. Пам’ятаю, що скуштувавши цього частування, я дуже захмелів, так що французи проводили мене додому під руки. Вони були настільки чемні, що проводили нас зі свого табору через Чорну річку, через міст, і тільки тоді вернулись у свій табір: вони, очевидно, – підсумовує Підпалов, – боялись, щоби з нами не сталось якоїсь біди при переході через річку”.

Таким чином, попри значний елемент офіційності спогадів, вони вносять низку локальних епізодів в історію Кримської війни, дають певний матеріал і до історії повсякдення учасників кампанії. Це спогади простого солдата, унтер-офіцера, українця з Полтавщини, відтак вони є суто українським усним джерелом з історії Східної (Кримської) війни, хоча український елемент більш виразно присутній у публікації Г. Підпалова, у вступній статті якого наявні численні поклики власне на українську дійсність, з наведенням цитат з творів “нашого славного Кобзаря – Шевченка”³⁷. Особливо важливими є останні етичні епізоди, що надалі буде і на сьогодні залишається зовсім невластивим для російської армії.

З іншого боку, ці спогади доповнюють і наукову біографію Василя Ляскоронського, характеризують його як археографа та джерелознавця, показують широту наукових зацікавлень історика, у тому числі джерелами усної історії.

³⁶ В. Ляскоронский, *Воспоминания..*, с. 23.

³⁷ Г. Подпалов, *Предисловие*, К пятидесятилетию славной обороны Севастополя личные воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, с предисловием Г.П. Подпалова и гравюрами, Лубны 1904, 52 с. 5 та ін.

Василь Ляскоронський

**СПОГАДИ ПРОКОПА АНТОНОВИЧА ПІДПАЛОВА,
УЧАСНИКА ДУНАЙСЬКОГО ПОХОДУ 1853–4 рр.
ТА СЕВАСТОПОЛЬСЬКОЇ ОБОРОНИ¹**

Не підлягає сумніву, що у справі реконструкції дійсних, справжніх рис тих чи тих подій історичного життя, повідомлення очевидців та учасників цих подій відігравали і відіграють велику роль. Однак, не всі ці повідомлення можуть вирізнитись належною достовірністю; багато що може бути передано не зовсім так, як воно було насправді, багато що може бути спотворено внаслідок тих чи тих тенденцій оповідача, багато що може отримати хибне висвітлення внаслідок непоінформованості самого учасника подій, багато що, врешті, може бути упущено чи переплутано через давність часу, через що правдивий смисл тих чи тих подій може постати в неналежно-точному і правдивому вигляді. Щоби оминати все це, дослідник має критично перевіряти те, що повідомляється, змалювати, в основних рисах, особу автора розповідей, вказавши на його положення і його стосунок до описуваних подій, і, врешті, визначити міру достовірності повідомлень оповідача. Звісно, праця збирача цих розповідей значно полегшується, якщо повідомлення йдуть від осіб з нескладною комбінацією свого світогляду, вирізняються простотою, подані не штучно, з заздалегідь наміченою метою, а правдиво і цілком суголосно з розповідями інших очевидців тих самих подій. Якщо при цьому повідомлення записані зі слів оповідача різними особами і в різний час і характеризуються подібністю своїх основних рис, то такі повідомлення заслуговують повної довіри. До числа таких оповідей ми зачисляємо і розповіді П. Підпалова, які ми мали можливість перевірити як за власними опитуваннями, так і за записами про Севастопольську оборону, зробленими іншими особами. Нижче наведена біографія П. Підпалова являє собою нарис його становища і діяльності з часу вступу на військову службу аж до нинішнього часу.

Прокіп Антонович Підпалов народився в 1831 р. в с. Новаках Лубенського повіту Полтавської губ.², походючи з козацького стану. Батьки

¹ Переклад з видання: В. Ляскоронский, *Воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, участника в Дунайском походе 1853–4 гг. и в Севастопольской обороне*, К. 1904.

² На сьогодні Лубенського району Полтавської області.

Прокоп Підпалов,
учасник Севастопольської кампанії

П. Підпалова займались сільським господарством, у чому їм допомагали і діти. На 18 році Прокіп Антонович поступив замість свого старшого брата, який залишився при батьках на господарстві, на військову службу, добровольцем, у Камчатський резервний батальйон, звідки в тому ж році призначений у Камчатський егерський полк. Останній, через деякий час, перебував у Волинській губ., де також розташовувались й інші піхотні полки, як, напр., Якутський, Селенгінський та інші. В 1853 році, з часу початку воєнних дій з турками, дивізія, де служив П. Підпалов, у складі Якутського, Селенгінського, Охотського та Камчатського пол-

ків, виступила з Волинської губ. у Молдаво-Влахію, де і зимувала. В наступному 1854-му році, весною, вказана дивізія підійшла до Дунаю, який і перейшла на другий бік у травні місяці.

Перейшовши Дунай, вказана дивізія взяла в облогу Силістрію³ в надії її взяти, але після наказу, що надійшов напередодні штурму, була змушена полишити облогу і переправилась на лівий берег Дунаю поспішаючи в Крим, обраний, як відомо, місцем висадки союзних ворожих військ. У грудні місяці П. Підпалов був переправлений зі своїм полком через бухту в Севастополь, де одразу ж взяв участь у спорудженні Волинського, Селенгінського та Камчатського редутів. З цього часу і до кінця Севастопольської війни П. Підпалов провів у воєнних діях у різноманітних місцях севастопольських укріплень, переважно на Камчатських редутах, на Малаховому кургані і у 3-му бастіоні, беручи участь у різного роду вилазках, штурмах, нічних патрулях, караулах тощо. Підвищений за свою службу до рангу унтер-офіцера і будучи ординарцем при командирах, П. Підпалов добре знав як офіцерський побут, так і побут

³ На сьогодні портове місто Силістра на північному сході Болгарії.

солдат; він дуже жваво і цілком правдиво описує головні епізоди вікопомної Севастопольської оборони, передаючи все спокійним, цілком об'єктивним тоном. Окремі епізоди та імена так яскраво і так сильно збереглися у пам'яті П. А-ча, що, маючи можливість записати їх двічі через значні проміжки часу, я не знайшов жодної, виключаючи, звісно, форму, різниці у змісті цих розповідей.

Останнім я намагався надати літературну форму, інколи залишаючи місцями оригінальні слова самого оповідача-очевидця. У теперішній час П. Підпалов живе у своєму власному хуторі, Н. Іржавці⁴ Лубенськ. пов. Полтавськ. губ., займається господарством і часто згадує в колі своєї сім'ї незабутні епізоди героїчної оборони славного Севастополя⁵. Ось як він розповідає про це.

“Як я потрапив на військову службу, розповім зараз. Наш батько помер тоді, коли мені не було ще і 17 років; наша мати залишилась з дітьми, з яких старший, мій брат, був у віці і мав іти на військову службу. Дуже не хотілось брату іти в солдати: військова служба лякала і своїм довгим часом, і своїми порядками. Я вирішив виручити брата й піти замість нього на військову службу добровольцем; я вважав, що брат буде для господарства більше придатним і більше корисним, ніж я; окрім того, військова служба не лякала мене; тоді вона не видавалась мені такою страшною і важкою, якою виявилась згодом у дійсності. Я йшов у солдати задоволено і радісно, уявляючи собі солдатське життя ледь не суцільним святом, та ще й з музикою; звісно, військове життя швидко отверезило мене і далеко розігнало рожеві мрії моєї юності, показавши і зворотний бік, так би мовити, виворіт цього горезвісного солдатського життя. Незважаючи на все це, скажу по правді, я ніколи не був обтяжений військовою службою, і тягар її ніколи не видавався мені занадто вже важким і нестерпним: до всього можна було звикнути та освоїтись; лише одного я боявся більше вогню – це тілесних покарань, які досить часто практикувались тоді у військах і були для мене предметом жаху... Тому, потрапивши на військову службу і пізнавши її, я лише мріяв про те, щоби мені дослужитись до отримання Георгіївського хреста, що звільняв його володаря від тілесного покарання. Це було моєю заповітною думкою, моєю заповітною мрією.

⁴ На сьогодні с. Новий Іржавець Оржицького р-ну Полтавської обл.

⁵ Цей факт взято з передмови до публікації спогадів сином Підпалова – Г. Підпаловим. Див.: Г. Подпалов, *Предисловие*, К пятидесятилетию славы обороны Севастополя личные воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, с предисловием Г.П. Подпалова и гравюрами, Лубны 1904, с. 9–10.

На момент оголошення війни наш полк стояв у м. Старокостянтинові (Волинськ. губ.), який вважався штабним містом Камчатського піхотного полку. У березні місяці нам було оголошено похід до Туреччини, через Молдавію і Валахію, але виступили ми не одразу, а значно пізніше, лише в травні місяці, так що полкове свято (29 червня) ми уже відмічали під час походу, у Валахії. Відслуживши молебень на позиції, було наказано видати солдатам по кришці (особлива марка) горілки (я виконував у цей час обов'язки каптенармуса і отримував горілку для роздачі її солдатам) – тим і закінчилось наше свято. Далі все йшли Валахією, в напрямку до Дунаю, перейти який і перенести воєнні дії на правий берег цієї ріки, очевидно, складало мету нашого походу. Ми рухались у напрямку до Туртукаю⁶. Тут, понад Дунаєм, за деяку віддаль від останнього, потягнулись величезні, майже нетронуті рукою людською, ліси, куди нас посилали на роботу: рубати хмиз для плетіння турів. Робота відбувалась як правило вдень; але ми і ночували в лісі, позаяк вертатись у табір для ночівлі, а по тому, зі світанку, знову йти в ліс було і не зручно, і тяжко. Вночі навколо нас завивали вовки. Всюди в лісі були великі озера, на яких сильно кричали дикі птахи: стогін стояв над лісом від їхніх криків...

Доки ми досягли берегів Дунаю, де зайняли село, розташовано навпроти Туртукая, інші полки – Якутський і Селенгінський – вже мали справу з турками, де загинуло багато і з нашого боку. Тим не менше, позиція турків була взята і знищена, а турки, що її захищали, поспішили відійти за Дунай, у Туртукай. Ми підійшли до взятого нашими військами місця в серпні місяці. Нас ганяли скрізь понад Дунаєм: то в одне місце, то в інше – немов би за противником; ми приходили в призначене місце, але противника, себто турків, ніде не зустрічали: очевидно, вони пішли, або ж їх там взагалі не було, і ми лише пересувались для обману противників. У цей час під Журжею⁷ відбувалась сутичка з турками, але наш полк у ній участі не брав. Глибокої осені ми почали готуватись до зимівлі, а з настанням зими розташувались на зимові квартири по талаських селах, по хатах, де по двоє, де по три людини в одній хаті, а де і по одному. Їжу солдати готували собі, як завжди, в казанах; але я користувався столом у того господаря, де стояв: мене годували, між іншим, мамалигою і вином. Тут я трішки навчився розмовляти по румунськи, але нині майже повністю забув ту мову, з якої лишилися лише нікчемні уривки: я пам'ятаю, що по молдавськи *вовк* називався *луца*, *дівчина* – *хваза*, *капуста* – *корейка*, *цибуля* – *чапа*, *собака* – *кіна*, *коса* – *домо*, *винниця* – *вино* і т. д. Зимойо випав сніг,

⁶ На сьогодні м. Тутракан у Болгарії, на березі р. Дунай.

⁷ м. Джуржу в Румунії.

але загалом було не надто холодно. Так простояли ми на зимових кватирках до березня місяця, з настанням якого виступили в похід, до Дунаю, й зупинились на острові, навпроти Силістрії. Пам'ятаю, що сюди приїжджав до нас генерал Хрульов⁸, який розмовляв з нами і залишив по собі найприємніші спогади; замість неприємного, скучного і стомлюваного ходіння часових, він наказав нам копати ямки і сидючи спостерігати з них за противником, але не підходити близько до нього. Тут же, на позиції, святкували ми і Паску: замість спеціально приготовлюваного у нас для Паски хліба, ми скористались звичайним хлібним тістом, яке спекли на кшталт паски, освятили його, що і було нашою паскою. З цього часу пригадую ще одну обставину, яка принесла не мале задоволення нашим солдатам: на свято Паски до нашого берега приплив турецький буйвол; солдати піймали його і зарізали, так що м'яса у нас у роті було достатньо на всі свята. Тут стояли ми досить довго, готуючи переправу, яка відбулась, здається, в місяці травні. Перед наведенням через Дунай мосту поставили поблизу наміченого пункту гармати, з яких і громили противника. Міст був влаштований понтонний, на канатах, так що він увесь колихався та дрижав на воді. Доки йшла переправа через Дунай, ми стояли весь час на тому острові, про який я згадував раніше; спершу переправилась 8-а дивізія, потім – друга і третя, але які це були не пригадую. Переправа відбувалась під турецькими пострілами; пригадується, 3 корпус, переправившись, кинувся в штикову, вибиваючи скрізь турків з виноградників, якими був покритий весь протилежний, нагірний берег Дунаю, і турки поспіхом відступили до м. Силістрії, під захист його укріплень. Ми почали свою переправу після інших, коли вже все було приготованим і коли наші достатньо постріляли проти турків, що були під Силістрією, так що нам довелось переходити Дунай в абсолютній безпеці, не зробивши жодного пострілу проти противників.

Під час переправи ми бачили, як наші війська гнали турків понад Дунаєм, у садах. Переправившись через Дунай, ми вирушили в напрямку до Силістрії, поблизу якої і розбили свої табори. Наші війська розраховували захопити Силістрію, так би мовити, одним махом, для чого ходили в обхід, але це не вдалось, і місто взяли в облогу. Стояли під Силістрією близько місяця; стріляли в місто із гармат, а турки, в свою чергу, робили стрільбу в наші укріплення. Наш полк розташовувався зі східного боку міста; ми розмішувались у полотняних наметах, які зазвичай бувають у солдатських таборах; окопів ми не копали, а користувались тими окопами, які відбивали у турків, просуваючись крок за кроком, до фортеці. Всі, звісно,

⁸ Хрульов Степан Александрович (1807–1870), російський генерал, учасник Кримської війни.

були переконані, що рано чи пізно, а Силістрія буде в наших руках, але згодом виявилось, що ми мали зняти облогу і відійти від міста. Справа відбувалась таким чином. Літом, у червні м-ці, не пам'ятаю якого числа, нам оголосили, що буде штурм фортеці, до якого потрібно приготуватись. Вдень, у таборах, служили молебень, по закінченні якого солдати почали готуватись до штурму. Коли настав вечір, солдати запасились бойовими припасами, надягли на себе чисту білизну: кожен усвідомлював, що настає момент великого значення – питання про життя і смерть для кожного учасника штурму. Настала ніч, і війська тихо почали просуватись вперед, до фортеці, на найближчі до останньої позиції, залягаючи понад окопами. Було наказано чекати умовного сигналу, щоби разом кинутись на штурм. Ми підійшли до ворожих укріплень, менше ніж на віддаль пострілу рушниці. Лежати потрібно було тихо, не кашляти, і чекати бойового сигналу. Пройшло близько півгодини, як ми зайняли свої пости, – тяжкі і серйозні хвилини за своїм значенням, як тут з'явилися ад'ютанти та ординарці і тихо, шепотом, почали передавати накази про відступ: “відступати, відступати назад!” – шепотіли вони; для чого, чому все це робилось – ми не знали; справа виявилась уже згодом, коли ми, тихо залишивши свої нічні позиції, опинились у своїх таборах. Виявилось, що в момент виступу війська на штурм, була отримана естафета про відступ і переведення армії до Чорного моря, до наших південних берегів, де союзний ворожий флот бомбардував м. Одесу та її околиці. Ми відступили в повному порядку і почали переправу на другий берег Дунаю; турки не наважувались напасти на нас. Переправа через Дунай наших військ продовжувалась цілий тиждень; ми, звісно, могли б перейти річку і значно швидше, але зумисне уповільнювали переправу, щоби дати можливість піти з нами і багатьом болгарським сім'ям, що втікали в Росію від насильства турків; ми їм не допомогли, турки ймовірно перебили б їх і перерізали. Наш полк переправлявся останнім, але турки і не думали заважати нашій переправі. Врешті, коли всі перейшли на другий берег Дунаю, понтонний міст розібрали, склали на фури і повезли з військовими речами. Ми йшли на Бухарест, досягнувши якого, зупинились і простояли тут близько місяця, прибираючи назад провіант і бойові припаси, привезені у Валахію для війни. Хворих і поранених відправляли в Росію через м. Текучій⁹, а здавши їх, знову вернулись у Бухарест. Врешті, ми виступили з Бухареста і тримали шлях через Текучій, Малаешти¹⁰ тощо на Ясси¹¹, де стояли недовго, – здається, лише переночували. Із Ясс направились в Одесу, куди я, як виконуючий обов'язки каптенармуса,

⁹ м. Текуч у Румунії.

¹⁰ с. Малаешти у Молдавії.

¹¹ м. Ясси у Румунії.

прибув раніше за полк, проблукав по місту пів дня, доки вибрався на інший бік міста; в Одесі війська стояли недовго – тільки проїздом; звідси наш полк пішки направився в Миколаїв. У останньому нам було наказано покинути зайві речі: чоботи, одяг, навіть ранці, а взяти з собою лише найнеобхідніше і поспішати, якнайшвидше, до місця призначення, в Севастополь. Військо перевозили у фургоних німці колоністи, доставляючи солдат від станції до станції. У фургоних сиділо зазвичай людей 10 або ж 12, з гвинтівками в руках, спрямованими дулами вгору. Так перевозили нас і вдень, і вночі. З Херсона нас переправили на байдаках через Дніпро, на лівий бік цієї ріки, де нас знову забирали на фургони і везли до Перекопу. В останньому ми ночували, розмістившись по татарських саклях, які покинули татари, що пішли за турками до Севастополя. Все молоде татарське населення пішло з Перекопа, а залишились тут лише старі та діти. Пам'ятаю, як дівчина-татарка, яка якимось чином тут залишилась, пояснила нам знаками, що всі пішли за турками. Переночувавши в Перекопі, ми поїхали, знову ж на тих самих німецьких фурах, у Севастополь. Пам'ятаю, як нині, цю картину: навколо стелився широкий, чистий без дерев степ; села виднілись по боках дуже рідко – десь збоку. В Сімферополі ми були проходом не зупиняючись у місті. З Сімферополя ми пішли на Бахчисарай, у якому також не зупинялись, а продовжували шлях далі, доки не досягли гори Бельбек, де і розташувались табором; ми спорудили собі балагани і простояли тут цілий жовтень м-ць. Добре пам'ятаю, що тут, навколо були чудові сади, які ми немилосердно вирубували, готуючи дрова для приготування їжі солдатам. На Бельбеці ми чули перестрілку під Севастополем, але самої участі у діях проти противника не брали. У листопаді м-ці, не пам'ятаю вже якого числа, нас викликали в Севастополь; ми залишили свій табір і направились до Севастополя в останніх числах листопада місяця. Спершу ми потрапили в так звану Північну частину міста, звідки уже нас переправили на судах у Севастополь. У Північній частині ми вже добре бачили страшну картину воєнних дій: далеко, за містом, у різних місцях, великими клубами піднімались до неба хмари диму, гриміли гарматні постріли, літали бомби, гранати тощо; над містом стояв якийсь шум і гул – то була відчайдушна боротьба між захисниками і нападниками... Вступивши в місто, ми одразу побачили страшну картину руйнування: місто знелюдніло, мешканці схудли, будинки були пробиті бомбами: дірки зіяли в стінах, скло у вікнах розбито, місцями вікна виламані, всюди валялись ядра, бомби... Одна з церков, повз яку ми проходили, стояла розбита ворожими снарядами; церква на Графській пристані також була зрешечена гарматними ядрами... Страшна картина руйнування!.. Нас розмістили в місті, в напіврозвалених будинках,

більш-менш прилаштованих для життя; ми поправили, як могли, пошкодження: заробили, чим тільки було можливо, дірки в будинках, заклеїли папером розбите у вікнах скло тощо, словом, поправили, як тільки могли, наші приміщення і зажили в них: все ж тут було краще, ніж на дворі, під відкритим небом. Наш полк розташувався нижче Малахового кургану, а в кінці міста, в напрямку до Чорної річки, розміщувався склад наших речей. Кожну ніч ми виходили на роботу: чи поправляти зруйновані за день укріплення, чи будувати нові редути і траншеї, або ж йти в ланцюг, попереду наших укріплень для спостереження за діями противника. Зазвичай вночі йшла посилена робота: стукали кирки, лопати, носили мішками землю нагору; ставили поверх укріплень сплетені з хмизу тури; рили рови для траншей. Вдень війська, вільні від роботи, йшли до бухти, в сухі доки, де і ховались від пострілів противників. Я брав участь у побудові редутив Волинського, Селенгінського, а потім і Камчатського. Їх спорудження відбувалось протягом цілої зими, здається, починаючи з грудня місяця. Противнику, очевидно, дуже не до душі припали ці укріплення, і він намагався всіма силами заважати нашим роботам. Збагнувши, в чому полягав план наших нових укріплень, противник почав швидко займати місця, намічені нами для спорудження на них укріплень: таким чином нам запобігали. Окрім того, він часто відривав проти нас жорстоку стрілянину із гармат і рушниць, наносячи суттєву шкоду нашим роботам; але ми зазвичай вночі поправляли пошкодження і просували вперед свої роботи. Якось, закінчивши вночі побудову окопів, виритих попереду наших укріплень, вдень ми пішли на відпочинок у наші казарми. Увечері того самого дня французи зайняли наші окопи і почали там працювати. Ми вирішили вибити французів із окопів. Коли настала ніч, ми тихо підповзли до противника. В цей час з ворожих окопів провадилась пальба із рушниць і я був задітий кулею поверх великого пальця. Мимоволі я скрикнув від болю, але мені тієї ж миті зажали рот, позаяк противник був близько від нас. Наблизившись до французів, ми накинулись на них із наших окопів, самі ж відступили назад і стали в ланцюги, попереду укріплень. Добу ходив я з перев'язаною рукою; потім мені забинтували палець, і я супроводжував уже ротного командира, будучи при ньому охоронцем.

З інших епізодів, що належать до того часу, пам'ятаю такі. Ще до побудови Камчатського редуту, зимою, вночі, мене послали з двома солдатами в секрет, у каменоломні, себто в ями чи кар'єри, де ламали для будов каміння. Ми прийшли і тихенько залягли в ямах. Було сніжно, так що можна було бачити предмети на деякій віддалі від нас. Пройшов деякий час у тишині. Аж ми побачили, що з ворожого боку тихо прямують також до цього місця дві людини, очевидно для секрету. Ми причаїлись

і почали спостерігати. Ось вони підійшли ближче і розташувались по інший бік балочки, недалеко від нас. Спочатку вони лягли на землю і пролежали таким чином деякий час. Потім, розгледівшись і не помітивши нічого підозрілого, вони піднялись на ноги і почали бігати по землі, очевидно, намагаючись зігріти свої задубілі від холоду частини тіла. Ми весь час спостерігали за ними, і ось, коли супротивники під час свого стрибання близько підійшли до нас, ми вискочили зі своєї засідки і кинулись на них. Англійці (то був англійський секрет) так оторопіли від несподіванки, що кинули рушниці і без жодного спротиву здались нам. Ми їх повели в пікет, до ротного командира, який наказав відвести полонених на Малахів курган, де їх і здали; мене записали, за взяття в полон цих англійців, але що трапилось з цим записом далі, не знаю.

З інших пригод, що належать до того часу, особливо пам'ятне те, де я ледь не постраждав жорстоко. Якось, під час побудови нами редутів, французи стали робити з окопів страшний вогонь проти нас. Помітивши це, я взяв штуцер і, розмісившись біля бастиону, за каменем, почав у свою чергу відповідати французам, цілячись по противнику, що з'являлись по окопах. Мої постріли були дуже вдалимими, і я бачив, як після них понесли на ношах підбитих противників. Незабаром французи помітили, звідки йшли ці вдалі постріли і спрямували і свій вогонь у це місце. І ось, у той час, як я тільки що приклався, щоби вистрілити, як взвигнула куля і вдарилась об кут того каменя, за яким я ховався, на віддалі кількох вершків¹² від моєї голови; осколки від розбитої кулі осипали мені обличчя і позастрявали в лобі, так що потім мені виймали їх за допомогою інструментів. Тут я був на волосину від смерті: візьми куля верхком—двома нижче, і я був би вбитий наповал.

Особливо пам'ятна мені знаменита вилазка, здійснена нами 10 березня, під командуванням генерала Хрульова. В цю ніч наша рота була у Камчатському редуті, на роботі. В ту саму ніч була здійснена вилазка проти французів, виконана двома піхотними полками і двома батальйонами нашого полку. Війська пішли на противника з розгорнутими стягами. Зав'язався відчайдушний бій: неперервний грохот гармат, сильна рушничка перестрілка, тріск розірваних снарядів, – зробили справжнє пекло на місці бою. Розбуджений противник виругував на нас цілі сонми ядер і бомб. Нашим військам доводилось погано. Аж рознісся сигнал, що закликав нашу роту на допомогу. Почувши сигнал, наш ротний командир, поручик Самарський¹³, хоробрий і добрий офіцер, якого глибоко

¹² Вершок – міра довжини = 4,4 см.

¹³ Особа не встановлена.

поважали його солдати, скомандував людям виходити з редути, мені ж наказав залишатись позаду роти, щоби не було тих, хто відстав. Із редути виходити доводилось вервечкою. І ось, коли пройшов перший взвод з ротним командиром на чолі і рушив в атаку, другий взвод, під командою унтер-офіцера Лаврентьєва, вийшовши з редути і проходячи окопами, раптом зупинився: в цьому місці страшно свистіли і дзигчали кулі, як бджолиний рій; солдати, очевидно, струсили і зупинились. Я крикнув їм: “вперед, вперед!” вискочив із окопу, але солдати стояли і не рухались з місця. Я вискочив нагору канави і запитав: “чого ж ви стоїте?” Мені відповідали, що Лаврентьєв не знає, куди іти і тому вони стоять. Я залишив роту і кинувся вперед, на постріли і вогні, де кипів страшний бій, що перейшов уже в рукопашну. Прибігши до наших, я побачив, як на нашого ротного командира напало два французи і він, прислонившись до стіни окопу, відмахувався від них шаблею. Я кинувся на виручку нашого офіцера, і проколов штиком одного француза, другого прикінчив сам ротний командир...

Бій кипів відчайдушний. У цей час біля самої лінії вогню, де тотально панувала смерть, дзигчали кулі, валялись убиті і поранені, корчили у судамах помираючі, я побачив священика з розвіяним на голові волоссям, з хрестом у руках, що співав: “Спаси, Господи, людей Твоїх!”, що надихав здорових солдат і давав цілувати хрест пораненим і помираючим*. Видовище було вражаючим... Побачивши мене, поручик Самарський з відчаєм крикнув: “Де ж наш другий взвод? заради Бога, веди його сюди швидше: інакше нас переможуть!” Я кинувся стрімголов назад, інстинктивно закриваючи очі перед кулями, що летіли мені назустріч, і перестрибуючи через трупи вбитих і поранених. Прибігши до 2-го взводу, я закричав: “вперед, хлопаки, за мною: я знаю, де наші!” Солдати підбадьорились, і ми бігом кинулись до наших на виручку. Наспіла допомога одразу повернула справу на наш бік: французи були вибиті і навіть відігнані за другу лінію їх окопів. Незважаючи на наші значні втрати, вилазка, загалом, була вдалою для нас: перемога була на нашому боці.

На другий день ротний командир Самарський покликав мене до себе і сказав: “ну, Підпалов, за твої справи тепер сподівайся не лише на хрест (себто Георгіївський хрест), але й на інші нагороди!” У той же день він віддав мені свій обід і напоїв чаєм; він був дуже засмучений, і, очевидно, не міг одразу заспокоїтись після тієї серйозної, що могла закінчитись смертю, небезпеки, якій він піддавався вночі цієї відчайдушної

* Це був ієромонах Йоаннікій Савінов, священик чорноморського флоту. Серед солдат він був відомий під іменем “Аніки-воїна”.

вилазки. Незважаючи, проте, на мої відзнаки, Георгіївського хреста за цю справу мені не довелося отримати; поручик Самарський, який мав заявити про мої подвиги, був незабаром тяжко поранений осколком гранати в бік, у ребро; його понесли в Північну частину міста і я його більше вже не бачив і нічого про нього не чув; не знаю, що трапилось з ним: чи помер він, чи одужав. Так мені не поталанило отримати Георгія за відвагу в тому бою*. На другий день після битви 11 березня було назначено перемир'я, що продовжувалося до самого вечора: йшло прибирання тіл, а увечері французи відкрили по Камчатському люнету знову страшну канонаду.

Весною, наприкінці травня місяця, після страшного бомбардування, противник захопив наші редуті: Селенгінський, Волинський, а згодом і Камчатський. Справа відбувалась таким чином. 25 травня, о третій годині дня, противник відкрив третє страшне бомбардування наших укріплень. О 6 год. вечора під час самої канонади французи кинулись на Камчатський, Волинський та Селенгінський редуті і захопили їх**. У цей час бастиони займав не наш полк. Противник скористався зручним моментом і непомітно обійшов наші укріплення дорогою, по березі бухти і вдарив звідти на нас з тилу. Наші не очікували такого сміливого кроку з боку противника; знали б про це раніше, французів можна було б розбити в пух вогнем з кораблів, але, на жаль, у бухті на той момент не було наших військових кораблів.

Після втрати наших редутів (Волинського, Камчатського та інш.) і після захоплення противником окопів напроти 3-го бастиону, де я перебував тоді на службі, Мінському і Волинському батальйонам було доручено йти вночі проти противника і вибити його із зайнятих ним окопів. Потрапивши в лінію ворожого вогню і зазнавши великих втрат і в солдатах, і в офіцерах, солдати вищеназваних батальйонів не виконали доручення, відмовлялись тим, що вони не знають місцевості. Дізнавшись про це, генерал Голев¹⁴, начальник Камчатського полку, доручив мені провести їх і вказати їм те місце, яке вони мали відбивати; мене призначили виконати цю справу тому, що я часто там бував у секретах і добре знав

* Про мої дії під час вищезгаданої вилазки є згадка у 2-му томі "Рукописей о Севастопольском обороне", стр. 130, у спогадах Г. Чаплинського.

** Охопивши з трьох боків Малахів курган, французи були зробили спробу взяти його, але завдяки передбачливості генерала Хрульова, були відбиті. Генерал Хрульов, окрім того, відбив у французів і Камчатський люнет, але утриматись у ньому проти в 10 разів сильнішого противника не міг. Таким чином, у цей день ми втратили редуті Волинський, Селенгінський, а також Камчатський люнет.

¹⁴ Голев Іван Петрович (1805–1880), російський генерал, учасник оборони Севастополя.

місцевість. Я виконав наказ, вказав солдатам місце, де розташовувався противник, але солдати не кинулись вибивати ворога: прокричать “ура” і стоять на своїх місцях, не рухаючись вперед: паніка напала на них відчайдушна. У той же час вогонь був страшний, і їх командирів убивало одного за другим; врешті, солдати відступили. Вночі, на світанку генерал Голев послав свого ад’ютанта з ординарцем до начальника оборонної лінії запитати: чи потрібно відступати, чи ж стояти під пострілами англійців і французів? Під час виконання цього доручення ад’ютант йшов в окопі, а ординарець зверху його. Обидва вони були вбиті.

Звісно, проти противника діяли не лише вищезгадані батальйони, а й інші війська, але вони нічого не могли зробити проти сильнішого, ніж вони противника. Таким чином, витіснити англійців з окопів Кілен балки, незважаючи на всі наші зусилля, не вдалося. Це був для нас дуже гіркий день, позаяк ми втратили тоді Волинський і Селенгінський редути та Камчатський люнет, споруджений працею наших рук. За мої труди і відзнаки в пам’ятний день штурму 25 травня командир нашого полку генерал Голев, у якого я був постійним ординарцем з перших чисел травня, особисто начепив мені, зранку 27 травня, Георгіївський хрест і вручив п’ять карбованців грошей, у якості нагороди*. Звісно, отримати Георгіївський хрест було для мене невимовною радістю, але ця радість була сильно засмучена нашими втратами, особливо втратою тих укріплень, які будувались нами і були немовби нашим рідним надбання. У момент їх захоплення, ці укріплення захищав не наш полк. Ми дуже страждали, що наші дорогі редуту були так швидко уступлені противнику. “Пропали наші труди, – говорили солдати, – якби ми були там, то стояли б за них до останньої краплі крові і не дозволили б противнику взяти їх!”

Витіснені противником із вибудованих нашими трудами позицій, ми перейшли в суцільну лінію севастопольських укріплень і продовжували службу – частково на Малаховому кургані, частково на 3-му бастіоні. Зі спогадів про час мого перебування на Малаховому кургані пам’ятаю такий випадок. Зайнявши Камчатський редут, французи одразу ж приступили до постачання його бойовими запасами. Одного разу, з Малахового кургану було помічено, що до французів, у редут, тільки що доставлена партія бойових снарядів, яку вони взяли негайно перетягувати у пороховий погреб. Наші вирішили завадити їм, і ось один матрос бомбардир-наводчик

* У моїй відставці сказано, що я за діло 26 травня отримав Георгіївський орден у червні місяці, але я твердо, як нині, пам’ятаю, що отримав я його зранку 27 травня, за день після страшного бомбардування Севастополя.

направив туди гармату, прицілився і випалив. Постріл був вдалий: він саме досяг цілі – потрапив у пороховий погреб, і через хвилину пролунав страшний вибух, від якого затряслася земля, до неба піднялась чорна хмара, в якій замелькали люди, гармати... Вибух був настільки сильний, що труп одного з противників, француза, перекинуло до нас, на Малахів курган, що розташований від укріплень противника, якщо не помиляюсь, сажнів¹⁵ на 300. Ми тріумфували. Матрос-наводчик отримав подяку і Георгіївський хрест. Незабаром я був переведений на 3-й бастион, на якому і залишався до кінця Севастопольської кампанії.

Перебуваючи на 3-му бастионі, одного разу я повернув назад під ворожими пострілами нашого матроса, який з п'яну намилився бігти до противника. Я його повернув і доставив у правління. Літом, у червні місяці, ми стояли на 3-му бастионі. Противник, скориставшись недавно віднятими у нас редутами, відкрив страшне бомбардування проти наших укріплень і міста, що продовжувалось більше 10 діб підряд. Це були страшні дні! Канонада не змовкала ні на хвилину: і вдень, і вночі йшла неперервна стрілянина з гармат, мортир, гвинтівок. Земля дрижала від пострілів; у повітрі стояв якийсь шум і гул від грохоту гармат, свисту снарядів, що пролітали, серед якого різко, оглушливо, тріщали бомби і ядра, що лопались над нами і серед нас, у повітрі клекотали розривні бомби, вогненними дугоподібними полосами борознили темне небо; а навколо панувало неперервне дзижчання від хмари куль, що проносились і над нами, і серед нас. Це був саме справжнісіньке пекло, сповнене жаху і смерті, від дихання якого, здається, не був вільним жоден клаптик землі навколо нас. Вогонь противника був настільки жорстокий і постійний, що не було жодної можливості виправити протягом ночі отримані за день пошкодження укріплень; останні, чим далі, тим все більше і більше руйнувались: бруствери, амбразури були страшно спотворені снарядами і місцями розбиті, багато гармат підбито; земля навколо зрита. Ми знемагали від неперервної роботи і вдень, і вночі, але ніяк не могли вчасно виправити пошкодження, що завдавались снарядами. По всьому було помітно, що союзники вирішили взяти Севастополь за будь-яку ціну, і що страшна канонада має завершитись штурмом наших укріплень. Незабаром наші припущення не забарилися виправдатись. Пам'ятаю, як нині, знаменитий штурм противника, 6-го червня. На той час ми перебували на 3-му бастионі, який стояв недалеко від Малахового кургану, – поруч з ним, лише через балочку. Я перебував тоді ординарцем при нашому командирі, генералі

¹⁵ 1 сажень = 2,134 м.

Голеву. Очікуючи з дня на день штурму, наші війська вночі перебували в укріпленнях, де працювали над їх полагодженням і спостерігали над противником. З настанням дня, вони як правило йшли в місто, для відпочинку. 6-го червня, на світанку, коли наші війська почали йти в місто, я помітив, що з боку моря, від противника, взвилась ракета і потім розсипалась різнокольоровими вогнями. Я одразу доповів про це генералу Голеву висловлюючи припущення, що це може бути сигнал до штурму. Раптом з іншого боку піднялась ще ракета, за нею – третя. Стало очевидним, що противник дає сигнал до штурму. Тоді генерал Голев звелів грати тривогу; війська швидко повернулись назад і взялись за зброю. Було наказано перезарядити гармати картечню, приготувати рушниці, стати по своїх місцях, і, Боже збережи, не стріляти без сигналу. Виконавши наказ, солдати стали по місцях. Запанувала тиша незвичайна: все немовби зазмерло. Ця гробова тишина таїла в собі щось зловіще: відчувалось, що наближається щось страшне, могутнє і грізне, з яким потрібно буде боротись не на життя, а на смерть. Коли стало розвиднюватись, ми побачили, що від моря, збоку Балаклави, противник, як грізна хмара, насувається на нас: французи, англійці, турки – все це колихалось і повільно наближалось до нас. Незабаром можна було бачити, як ворожі солдати несли драбини, тури, лопати, дошки тощо; як мурахи копошились люди. Ось вони наблизились ще ближче і ще. Раптом по всій лінії пронісся уривчастий різкий звук ріжків і на хвилину завмер; слідом за ним пролунав страшний, дружний залп гармат і затріщав рушничний вогонь; земля й повітря здригнулися від страшного реву гармат, і голосне ехо пролунало у відповідь. Від диму стало так темно, що нічого не було видно; незважаючи на це, стрільба продовжувалась. Битий нашим вогнем, противник численними трупами всипав поле: цілі ряди були скошені картечню і кулями. Проте, незважаючи на наш вогонь, французи з незвичайною мужністю кинулись на штурм, заповнили рів і, як рій, полізли по драбинах на вал, але ми успішно відбивали наступавших, які масами гинули під нашими ударами*. В розпал штурму, коли дим покрив все навколо батарей, французи прорвались між Малаховим курганом і нашим 3-м бастіоном, у Матроську слобідку, дійшли до самого острогу, але тут їх зустрів хоробрий генерал Павлов¹⁶ з двома полками, з якими він переправився через бухту, кинувся з криком “ура” в штики, зім’яв французів і погнав їх назад, але, здається, ніхто з них не повернувся до

* Англійці вели себе під час штурму не так хоробро, як французи: добігши до рову і наповнивши його, вони просили не стріляти по них, а забрати в полон.

¹⁶ Павлов Прокофій Якович (1796 – 1868), російський генерал, учасник Кримської війни.

своїх: рятуючись, французи понабивались у хатки, що були в Матроській слобідці, і потім частково загинули в сутичках з нашими, частково потрапили в полон. Французи прорвались повз наш бастион хитрістю. Справа відбувалась так. У той самий момент, коли пролунав наш перший залп гармат, від диму стало так темно, як вночі; в цей час вони і кинулися по балці в проміжок, що вів у Матроську слобідку. Але тут повіяв вітер, дим почав розсіюватись; у цей час з боку французів з-під балки пролунав крик по російськи, з додаванням недрукованих слів: “не стріляй, а то поб’єш своїх!” Генерал Голев звелів припинити пальбу. У цей час вітер повіяв ще, розсіявши завісу диму, і я побачив, що нас обманюють, і що там, звідки йшов до нас крик, виднілись червоні і сині мундири: це був противник. Помітивши нашу помилку, я невимушено крикнув: “Ваше превосходительство! Це не наші, а противник!” Генерал Голев роздивився і швидко скомандував: “стрілять!” Постріли заgrimіли, але, незважаючи на це, противники продовжували йти: вони проривались повз нас і кинулись у Матроську слобідку*. Годину на 8-у ранку битва закінчилась; вона продовжувалась не більше 3-х годин і завершилась повною невдачею з боку нападників. З великими втратами противник мусів відступити. Коли противник пішов, все поле, на далеку віддаль, було засіяно їх трупами – густіше, ніж в урожайний рік буває покрита нива хлібними снопами. Тут можна було розрізнати, хто загинув під час наступу і хто підчас відступу: так що ті, які наступали, лежали на землі долілиць, головами до наших укріплень, а ті, що відступали – головами до боку противників, в напрямку відступу. Можна навіть було визначити, скільки загинуло під час наступу на нас і скільки підчас відступу. Вбитих було дуже багато, особливо англійців і французів. Того самого дня був відправлений вдячний молебень Богу за даровану нам перемогу; кожен солдат, що брав участь у бою, отримав по 3 карбованці нагороди.

По закінченні битви, тіла вбитих цілий день і ніч лежали на місці не прибраними. Зранку наступного дня противник викинув стяги для перемовин, себто щоби отримати можливість прибрати тіла. Цілий день, майже до самого вечора, відбувалось прибирання тіл. Наші переносили на ношах убитих від свого ланцюга до їхнього. Вбитих відвозили на фурах на кладовище. Під час прибирання тіл стрільба була припинена. По закінченні прибирання, перестрілка почалася знову, але вже значно слабкіше попередньої: було помітно, що союзники дещо посмутніли

* Ми згодом збагнули, додав Прокіп Антонович, що кричав на нас, цілком очевидно, хтось із перебіжчиків, хоча останніх у цю війну у нас було мало; не те можна сказати щодо англійців: вони інколи цілими десятками переходили до нас.

після поразки. Після знаменитої червневої битви, противник не показував жодних спроб робити на нас наступ, аж до штурму Малахового кургану, здійсненого 26 серпня. Перед штурмом противник днів десять здійснював посилене бомбардування; снарядів було випущено незчисленну кількість: противник так сильно громив нас із гармат, що, здавалось, хотів стерти з лиця землі і Севастополь, і його укріплення; останні прийшли в такий поганий стан, що не було жодної можливості задовільно поправити їх: не вистачало ні сил, ні часу.

Незважаючи на це, у нас і в думках не було віддавати укріплення в руки ворогів; ніхто з солдат і не думав про це. Я був у цей час на 3-му бастіоні, що був розташований дуже близько до Малахового кургану, і взяття останнього відбувалось на моїх очах. Я був очевидцем втрати Малахового кургану. Скажу по правді, що це відбулось так раптово і так швидко, що ми й отямитись не встигли, як наша знаменита твердиня виявилась у руках ворогів.

Справа була під вечір; з боку противника канонада почала поволі стихати, врешті, зовсім припинилась. Все немов би затихло. На Малаховому кургані не було помітно жодного руху – все було спокійно; навіть солдати не перебували по місцях, поблизу валу, а сиділи в бліндажах, рушниці ж стояли на козлах.

Раптом з окопів і укріплень противника хлинула маса французів і разом кинулась на Малахів курган, який через кілька хвилин, майже без пострілу, виявився в їхніх руках.

Наші товариші переказували нам згодом, що часові Малахового кургану, помітивши незвичайний рух на позиціях противника, доносили начальнику Малахового кургану, що противник готується до чогось серйозного, що розташовані поблизу Малахового кургану окопи ущерть заповнені противником, і що останній може рушити на нас штурмом. Але комендант не хотів вірити їхнім словам; він почав заспокоювати солдат, доказувати, що це все дрібниці; що противник очевидно збирається на роботу, а тому і метушиться в окопах; він навіть не віддав жодного наказу солдатам приготуватись на випадок наступу ворога, так що, коли французи кинулись на Малахів курган, то проти них не встигли навіть зробити залп із гармат, навіть з рушниць майже ніхто не стріляв: люди сиділи в бліндажах і, почувши тривогу, почали вибігати нагору, до зброї, але було вже пізно: противник і на валах, і всередині фортеці.

Я сам особисто бачив це все діло, себто взяття Малахового кургану, позаяк з 3-го бастіону все було видно, як на долоні. Противник виріс

немов би з землі навколо згаданого кургану* і гуртом кинувся на нього; в одну мить він захопив курган і заповнив його; наші навіть не встигли і по разі вистрілити в противника, а здали свою позицію майже без жодного бою. Пройшло кілька хвилин і на знаменитому кургані уже майорів стяг противників...

У той же час наступ противника на інші укріплення, які він намагався захопити, завершився для нього невдачею: скрізь він був відбитий. Бачачи, що Малахів курган уже в руках французів, союзники припинили наступ на інші пункти і попрямували на Малахів курган, де і почали укріплюватись, повертаючи гармати в наш бік.

Нам було дуже болісно і прикро бачити перемогу французів і те, як легко вона їм дісталась. З нашого бастиону і з боків відкрили по противнику вогонь, але було вже пізно: Малахів курган перебував у руках ворогів. Генерал Хрульов з кількома полками намагався був відбити назад Малахів курган, але всі його спроби закінчились невдачею, незважаючи на відчайдушну хоробрість наших солдат, що дрались як леви з французами; розповідали, що генерал Хрульов був настільки вражений і пригноблений втратою нашої головної опори, що шукав смерті і кинувся в найстрашніший вогонь противника. Під час цього бою генерал Хрульов і був поранений. Потрібно відмітити, що укріплення Малахового кургану, з боку противника, за час облоги, були сильно пошкоджені – розбиті і розрівняні ядрами і бомбами; в той же час, з нашого боку цей курган являв собою солідну твердиню, і ось цю твердиню і довелось атакувати генералу Хрульову зі своїми молодцями. Зрозуміло, справа не могла бути успішною, і всі спроби відбити назад Малахів курган виявились невдалими.

Незважаючи, проте, на всі наші втрати, офіцери підбадьорювали нас; говорили, що будемо всіма силами йти відбивати Малахів курган; пояснили, що підемо в обхід противника, щоби зайти йому з тилу, що справа ще не зовсім втрачена тощо. Проте, настрої у начальства був не зовсім спокійний: відчувалось, що все це говорить лише для підбадьорення нас. Наші припущення виправдались. Увечері, в сутінки, почали заклепувати гармати і скидати їх з лафетів; нам же пояснили, що потрібно залишити укріплення і відступити. Я побіг у цейхгауз, щоби прихопити свої речі. Я бачив, як скидали в бухту наші польові гармати. Метушня стояла страшна. Всі поспішали переправитись якнайшвидше на іншу,

* Очевидно, противник ще зночі засів у ямках від вибухів бомб і в залишених нами окопах. Окрім того, на цей час, штурмові роботи противника просунулись так близько до наших укріплень, що віддаль між нами і ворогами складала лише декілька десятків сажнів.

Північну сторону міста. Настала ніч, і метушня ще більше посилилась. За нами, збоку укріплень, час від часу піднімались до неба яскраві снопи полум'я і гриміли страшні вибухи: то підривали наші порохові погребі і бойові снаряди, щоб вони не дістались противнику. Начинені порохом снаряди високо летіли вгору, і лопались зі страшним тріском. Переправа відбувалась від Графської пристані, по мосту, перекиненому через всю бухту; війська йшли безупинно, неперервним ланцюгом, від вечора і до світанку. Давка на мосту була страшна, позаяк відступали швидко, поспіхом, щохвилинно боячись нападу противника. Але побоювання виявились марними: противник не лише не переслідував нас, але навіть не зайняв залишеного нами міста: він боявся, очевидно, мін, яких, проте, у нас у місті не було. Переправившись на інший бік, солдати довго, ледь не до обіду шукали свої частини. Пам'ятаю, що потрапивши до світанку на Північну сторону, я довго блукав у пошуку своїх і ледве лише до обіду знайшов свій полк. З сумом дивились ми на задимлені розвалини дорогого нам міста: не думали ми так швидко його залишити. Противник, взявши Севастополь, не наважувався турбувати нас на Північній стороні; він, очевидно, очікував, що ми будемо робити спроби взяти місто назад; але ми про це і не думали взагалі, а самі стояли у вичікувальному положенні, на випадок, якби противник надумав напасти на нас: з нашого боку був розставлений спостережний ланцюг із часових, зобов'язаних пильно стежити за діями противника і своєчасно повідомляти про нього; цей ланцюг зберігався до самого кінця перемир'я.

Незабаром після нашого переходу на Північний бік, пройшла чутка, що нас відвідає государ імператор Александр Миколайович¹⁷. З дня на день очікували ми цього візиту, і врешті, він настав. До приїзду государя нас вишикували в такому одязі, як були, себто звичайному, без рушниць. Государ був дуже чемний з нами, ходив по рядах, дякував за службу, називав захисниками вітчизни, багатьох розпитував особисто, за що триманий той чи той хрест; запитував і мене, за яку справу я отримав свого Георгія. Я відповів. Государ чемно, зі сльозами на очах, дякував усім. У поведженні государя з нами було стільки сердечного тепла, щирості, м'якості і, разом з тим якогось глибокого смутку, того смутку, який не висловлюється, але який не приховаєш нічим, який відчувається іншими, і, мимоволі, немов би сам собою передався і нам. Ми плакали навзрид. Государ, стримуючи сльози втішав нас: "Не сумуйте, братці, про втрату Севастополя; не міста нас, себто армію, наживали, а ми – міста. Ми тут втратили,

¹⁷ Александр II Миколайович (1818–1881), російський цар з династії Романових.

а в Азійській Туреччині здобули більше, ніж втратили. Були б ми живі і здорові – будуть знову у нас і міста!” Государ обходив потім війська і особисто дякував їм. Як нині пам’ятаю надзвичайно добре обличчя господаря, який з лагідною посмішкою звертався до мене із запитаннями...

На Північному боці ми побудували намети і, очевидно, розташувались тут на довгий час. Зимували ми на Мекензієвій горі, в землянках, що вмщали кожна людей 8 чи ж 10. На горі ріс дрібний ліс із дубняка і ялиника. Цікаво, що серед одного ялинового куща зберігся бджолиний рій, що вибрав собі тут місце для зимівлі. Солдати не чіпали його, а з інтересом спостерігали і скористались цим випадком, щоби кепкувати зі своїх товаришів, який випадала черга стояти на часах у ланцюгу. Зустрівши когось з призначених стояти на часах товаришів, солдати говорили: “ну, ти йди, ось тобі честь і місце: не спати, не дрімати, панам офіцерам честь віддавати, за противником спостерігати і рій доглядати!” На цій же горі стояв наш Камчатський і інші полки, що розташувались дещо збоку від нашого. Через те, що війна не припинилась, війська перебували у землянках, у бойовій готовності. Коли весною, у березні місяці, був укладений мир, до нас на позицію, приїжджав зі своїм штабом головнокомандуючий противників, який, добре пам’ятаю, називався на прізвище Пелісьє¹⁸; з ним же приїжджав також турецький головнокомандувач, що мав на голові білу чалму. Обидва вони мали при собі свиту, якої було стільки, що вона могла б скласти цілий ескадрон. Війська були вишукані в бойовий порядок і проходили біля нашого і головнокомандуючого противників церемоніальним маршем, подивізією. Головнокомандуючі противників виражали схвалення своїми мовами, а наш головнокомандуючий передавав їх нам, нашою мовою: “дякуємо, добре”! крикне він, а наші разом, в один голос старались відповісти: “раді старатись, ваше високопревосходительство!” Після параду, наше начальство пригостило у себе головнокомандуючих противників та їх свиту, а потім само вже їздило в табір противників, на Куликове поле (між Севастополем і Балаклавою), куди запрошували їх і пригостили взаємно начальники частин противників.

Під час стоянки на Мекензієвій горі, ще задовго до укладання миру, пам’ятаю в піст, коли потепліло, наші і солдати противників сходились на Чорній річці, поблизу табору, для побачення; ми були попереджені – поводитись з нашим противником якнайввічливіше. Як правило, підійшовши

¹⁸ Пелісьє Жан-Жак (Pélissier Jean Jacques) (1794–1864), французький генерал, маршал Франції, на кінець Кримської кампанії – головнокомандувач французького експедиційного корпусу в Криму.

до річки, наші солдати перекидали через річку (тут вона не була широкою) якісь речі: хрестики, монети тощо, а французи – папіросниці, гаманці, ножики, монети. Розмовляли так: французи кричали: “рус, камрад!”, а руські: “францеш, брат!” Але перебратись через річку ніхто не думав. Коли ж був укладений мир, французи перші прийшли до нас у гості. Прибуло їх дуже багато: і солдати, і офіцери; їх відпускали по кілька людей із роти; солдати брались за руки, цілувались; наші закликали недавніх противників у землянки і пригощали їх. Частивання було дуже просте: пригощали горілкою і хлібом – і тільки. Тим не менше, французи пили горілку і хвалили її; пригостившись у нашому таборі, французи почали танцювати і співати своєю мовою якісь пісні. На другий день французи знову відвідали наш табір, але це вже була інша партія; я намагався чимось нагородити всіх, хто мене відвідував, особливо мідними хрестиками, яких я накупив у Бахчисараї і до яких вони були дуже охочі; в свою чергу, французи давали мені на пам’ять: один – ланцюжок, другий – гаманець, третій – свою монету. Частивання було те саме, що і раніше: горілка і білий хліб. Розмовляли то жестами, то окремими словами. Прощаючись, кожен із французів давав свою карточку, де було позначено (написано): ім’я і прізвище, місце стоянки і полк солдата. Йдучи, французи жестами запрошували нас до себе, приговорюючи: “на Балаклав, на Балаклав!” Через деякий час, я, разом з іншими товаришами, відвідав французький табір. Останній був влаштований надзвичайно добре: скрізь чисто і доглянуто, квітники; особливо гарні квітники були перед офіцерськими наметами. Французькі намети були високі, полотняні, дуже добрі; всередині намету, посередині, був влаштований земляний стіл, навколо якого можна було сидіти. Коли я увійшов у табір і показав карточку, нас одразу відвели в той намет, де розміщувались французи, що приходили до нас. Я застав у наметі кілька душ французів. Як тільки ми з’явилися, нас посадили в наметі і почали вітати: “рус, камрад!” тощо, дуже гостинно. Французький фельдфебель, якого ми відвідали, наказав своєму денщику порубати голову цукру і кинути в таз, потім налив у нього рому і почав робити сироп. Коли все було готово, він почав пригощати нас і своїх товаришів, яких набралось чоловіка 4 чи ж 5. Пам’ятаю, що скуштувавши цього частивання, я дуже захмелів, так що французи проводили мене додому під руки. Вони були настільки чемні, що проводили нас зі свого табору через Чорну річку, через міст, і тільки тоді вернулись у свій табір; вони, очевидно, боялись, щоби з нами не сталось якоїсь біди при переході через річку. Розлучаючись з нами, французи

разів по десять поцілувались зі мною і розпрощались, як виявилось згодом, назавжди. Десь через два тижні після моїх відвідин французів, я хотів було знову відвідати моїх недавніх знайомих, що так люб'язно нас зустрічали, і відправився у той самий табір, але вже не застав їх там; на їх місці стояли інші полки, мені зовсім не знайомі. Коли я показав їм французьку карточку, мені почали пояснювати жестами рук, що мої знайомі пішли уже у Францію; “айда на Париж!” говорили вони і махали руками на море. Позаяк цей табір був розташований недалеко від Балаклави, то я вирішив піти подивитись це місто. Увійшовши в місто, я зустрівся тут з одним італійським солдатом, величезного зросту; солдат цей, очевидно, був під нападितку. Побачивши на мені Георгіївський хрест, він почав приставати до мене, щось бормотав, зводив брови і люто, з гнівом, кричав, показуючи пальцем поперемінно то на хрест, то на землю: він, очевидно, хотів висловити, що я, що отримав Георгіївський хрест за хоробрість, поклав не одного їх собрата, і ось тепер потрібно і мені нам'яти боки. Я почав було пояснювати йому знаками, що ми, спочатку, коли була війна, були ворогами, стріляли один в одного, а тепер мир, і ворожнечі немає, але він не слухав моїх пояснень, і все хотів побити мене. Офіцер, що натрапив на цю сцену, покликав солдат і буяна відвели. Після цього я уже не ходив у французький табір.

Багато років пройшло з того часу, багато стерлось з моєї пам'яті, але страшні і разом з тим славні моменти Севастопольської оборони, пережиті, вистраждали кожним із нас, залишили в душі такі незабутні сліди, що не забуваються до кінця життя. Ще й нині я добре пам'ятаю багато що з цієї пам'ятної епохи: я немов би навіть можу пригадати обличчя доблесних генералів Істоміна¹⁹, Корнілова²⁰, Нахімова²¹, славетні імена яких з благоговінням будуть згадувати наші нащадки; пам'ятаю приїзд великих князів, що прибули до нас у самий розпал Севастопольської кампанії; пам'ятаю, як при грохоті безперервної канонади і свисті літаючих снарядів приносили ми тут же, на бастіонах, присягу новому государю, пам'ятаю і похорон адмірала Нахімова... Пам'ятаю й інших осіб із начальства, що співчутливо ставились до солдат; але ближче за всіх до нас, камчатців і до нашої дивізії, був генерал Хрульов, який залишив по собі найсвітлішу пам'ять. Що це була за чарівна особистість! Я і нині не можу

¹⁹ Істомін Владімір Іванович (1810–1855), російський контр-адмірал, учасник Кримської війни.

²⁰ Корнілов Владімір Алексеевич (1806–1854), російський віце-адмірал, учасник Кримської війни.

²¹ Нахімов Павло Степанович (1802–1855), російський адмірал, учасник Кримської війни.

забути цієї славної людини. Земля йому пером! Доброта, чуйність, сердечність, привітливість до солдат були незбагненні; він був до нас, як батько. Поява генерала Хрульова викликала в нас бадьорість і радість: на душі ставало легко і безпечно. Ми пізнали генерала Хрульова ще в Туреччині, де він виявляв свою турботу щодо нашого брата солдата, турботу рідкісну в той суровий час воєнної дисципліни і виправки. Як нині бачу його перед собою: верхом, завжди на білому коні, у ватній курточці, в черкеській шапці, він весело і привітно звертався до солдатів, жартував з нами, а вони – душі в ньому не бачили. Славна була людина!”

Такі спогади Прокопа Антоновича Підпалова. Думаємо, що читач не образиться на нас за те, що ми зайняли його увагу розповідями деяких епізодів із цієї великої, за мужністю і жертовністю учасників, воєнної епопеї, а історія – що ми зберегли для неї правдиві, щирі слова – свідчення одного з доблесних учасників – очевидців незабутньої для руської людини геройської оборони Севастополя.

Пер. з рос. Дмитра Гордієнка

Володимир Січинський

УКРАЇНА І СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР*

Геополітичне положення України, як найбільшої країни в області Чорного моря, природно спрямовувало господарські, політичні та культурні інтереси цієї країни в бік Чорного моря і Середземноморської області.

Україна, що в своїх етнографічних межах займає майже 1.000.000 кв. км., з 42 міл. українського народу, має природну межу північного побережжя Чорного моря, від устя Дунаю по Кавказ, довжиною 1.800 км. З усіх країн Східної Європи, Україна єдина, що має такий широкий доступ до Чорного моря, а тим самим найбільше зв'язана з Середземним морем. Коли рахувати населення басейну Чорного моря на 140 міл., то на українців припадає 34 %.

Тектонічна основа і морфологічні особливості України, не тільки відрізняють її від суміжних земель, але становлять самостійну географічну цілість, зі своїми особливостями і специфікаціями. На це звернув увагу ще перший дослідник краєзнавства України, французький інженер Ле Вассер де Боплян перш[ої] пол[овини] XVII ст.¹, та новітня школа антропо-географів, на чолі з Елізе Реклю. Особливості гідрографії та річної системи, що в старі часи служили головним засобом комунікації, також недвозначно вказують на залежність української території від Чорного моря. Більшість річок України вливаються до Чорного моря і з тих майже всі починаються і кінчаються на українській території. Хоч більшість рік не упорядкована, все-таки довжина судноплавних рік України становить коло 6.000 км. Закінчуються вони такими важливими морськими пристанями, як Акерман (Білгород), Одеса, Миколаїв, Херсон, Таганрог, Ростов. Крім того, є важливі пристані на Криму – Севастополь, Євпаторія, Керч; на Озівському морі Маріуполь, Бердянськ; при Кавказькому побережжі Новоросійськ і Туапсе. Ця річна система і морські пристані становлять

* Вперше опубліковано італійською мовою: *L'Ucraina e il mondo Mediterraneo*, Europa 10–11 (Roma 1951). Українською мовою вперше опубліковано в газеті Свобода, № 26, 27, 29, 30 (Нью-Йорк 1952). Рецензії на цю працю: *Європейський рух*, Наш Клич (Буенос Айрес 1952, 6 березня); *Європейський рух*, Новий шлях (Вінніпег 1952, 12 лютого); *European Movement*, The Ukrainian Bulletin (UCCA) (1952, 15.III) 3. – Д.Г.

¹ Гл.: V. Sichinsky, *A French Description of Ukraine 300 years ago*, The Ukrainian Quarterly, no 1 (New York 1950).

найважливіші артерії для спровадження збіжжя, дерева, сільськогосподарських продуктів і найважливіших підземних багатств України: вугілля, антрациту, залізної руди, мангану і нафти.

Вже передісторичні часи вказують на цей природний зв'язок української території з півднем. Особливе значіння мала так звана Трипільська культура, що датується в Україні кінцем неоліту. Вона характеризується високим рівнем культури осілої хліборобської людности і досконало виробленим посудом з прекрасною мальованою орнаментикою. Знахідки цієї культури тягнуться від Кубані (Тамані) до басейну Дністра, а найбільше їх на берегах середнього Дніпра, також на південно-західному Поділлі та Галичині. Далі, місця Трипільської культури констатовані на Буковині, Румунії, долішній Австрії, північній Греції та Егейських островах. Це дало привід найповажнішим дослідникам назвати цю культуру Передмікейською чи Передегейською, себто попередницею великої егейської (передгрецької) культури.

З найстарших історичних часів маємо звістки про зв'язки Чорного моря (Pontus Euxinus) з Єгиптом, Малою Азією (гетітами) і фінікійцями. Та найбільше відомостей *історичних*, археологічних, епіграфічних є про добу грецьких колоній на українському побережжі, починаючи вже з VII стол. до Хр. Спочатку були це, як відомо, торговельні стрічі способом факторії, згодом були засновані великі торговельні міста, як Кілія в усті Дунаю, Тіра в усті Дністра, Ольвія в усті Бога, Херсонес коло сучасн[ого] Севастополя, Теодосія, Пантикапея – сучасн[а] Керч, Фанагорія напроти Керчі, Тамань, Танаїс коло сучасн[ого] Ростова на Дону, Горгілія і багато інших.

Головними товарами вивозу з української території було збіжжя, худоба, лій, вовна, футра, мед, віск, риба, в обмін на грецькі вироби – вино, оливу, матерії, металеві й керамічні вироби. Найстарші і найсильніші торговельні й мистецькі течії приходили з Йонського побережжя Малої Азії з таких осередків, як Мілет, Прієна, Гераклема і лише починаючи з V ст. до Хр. з'являлися зразки атенські. Головні ж осередки, як Ольвія, Херсонес, Пантикапея, все були під переважаючими впливами йонськими. Знайдені фундаменти оборонних мурів міст, житлових домів, гробівців, уламків різьб та різних виробів міст Причорномор'я – вказують на місцевих мистців. Ця відмінність помітна навіть в чисто-технічних засобах. Наприклад, уживання склепінчастого перекриття при допомозі клинуватого каміння не знаного в корінній Греції, але відомого в Александрії.

Грецькі, античні впливи, розходилися далеко на північ, до цілої середньої України. Нарід, що тоді заселював ціле Придніпров'я, за грецькими

джерелами, звичайно називають скитами, хоч фактично тут були різні народи і племена. Щодо походження самих скитів та їх мистецтва, то найбільш переконуючі є доводи проф. Осовського, який вказує на Кавказ, також висновки проф. Ростовцева про спорідненість з гетитами. Про це особливо наочно говорять знахідки на Тамані (Кубані) тоді, як в західній Україні помітні також західно-південні впливи, близькі до Гальштадської культури й кельтського латену.

I–IV стол. по Хр. вздовж північного побережжя Озівського моря (“Меотіда”) утворилася сильна етнічна організація Роксолян, чи Алян, що в Україні дотримали свою назву, як назву автохтонну, навіть у XVII стол. роксоляни або “білі аляни”, зазначені на мапі грецького географа Птолемея II ст. по Хр. Роксоляни в століттях I–IV заселяли головню побережжя Озівського моря, хоч в II стол. досягали долішнього Дунаю². Роксоляни-аляни знов таки мали зв’язок з державними і культурними утворами північного побережжя Чорного моря геленістичної і римської доби. Тут в I–II ст. утворилася Понтійська держава і згодом нова Понтійсько-Кимерійська держава (з 196 р.), що тримали в своїх руках головний доступ з Чорного до Озівського морів через Керченську протоку. В новіші часи цим шляхом приходили також культурні впливи римські. Інший шлях римських впливів на північно-західну Україну йшов, завдяки стрічі римської імперії з Дакією, шляхом через Карпати і Покутсько-Бесарабську рівнину. До проблеми цих зв’язків відносяться також новіші досліди автора архаїчних типів сільських хат у Карпатах, що нав’язують до типу етрусських домів³.

Безсумнівно, що Понтійський державний і культурний осередок мав вплив також на зародження Київської держави. Між іншим і державний знак Київської держави часів Володимира і його нащадків – так званий тризуб – генетично зв’язаний з монетою з Прієни (М[ала] Азія) IV–III ст. до Хр., та знаками на монетах Понтійської держави II–III стол. по Хр.

Коли хвиля кочевничих народів перейшла через північне Причорномор’я, то руїна не була остаточна, так, що в тих давніх “грецьких” містах далі залишалися культурні надбання і давні зв’язки з півднем. Власне ті самі міста, з геленістичним світоглядом, дали відповідний ґрунт для поширення християнства. Змінився одначе: етнічний склад міст, грецький елемент послаб, а зусилився автохтонний елемент, що напливав з

² Гл. розвідку автора *Назва України*, Авґсбург 1948 і *огляд Картографії України* в збірнику “Українське Краєзнавство”, Прага 1944, т. I, с. 27–50.

³ В. Січинський, *Етрусський дім і гуцульський “осередок”*, Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w r. 1927, t. II, Kraków 1930.

Півночі. За останніми дослідженнями виходить, що християнство починає тут поширюватися вже в III стол., а в Херсонесі було відоме слов'янське письмо ще до приходу св. Кирила і Методія (проф. І. Огієнко). Велика кількість пам'яток старохристиянського будівництва, починаючи з IV стол., також дає багатий метаріал про зв'язки з найстаршими осередками християнства Малої Азії і Сирії.

В Херсонесі, де констатовано коло 30 старохристиянських будов, виробився оригінальний тип церков центрального заложення у вигляді рівнораменного хреста. Згодом цей тип поширився на Україні в мурованому і дерев'яному будівництві, особливо в добу розцвіту XVII–XVIII століть⁴. Проф. J. Strzygowski вважає, що саме Україну треба вважати джерелом цього центрального типу будов. Крім того, на Причорномор'ї повстав тип округлих будов (ротонд) і посередній тип поміж центральною і базилікальною будовою, що згодом стали відомі в Київській державі X–XIII стол.⁵ Саме за посередництвом старохристиянських осередків північного Причорномор'я, поширювалося християнство на північ, передовсім на Призов'я, як це свідчать найновіші розкопки церковних будов та інших пам'яток на Дону, VII–X стол.

Виключне значіння мав також Таманський півострів (на Кубані), де згодом повстало потужне князівство Тмуторокань, зване у греків, як “Меотська Русь”, а у візантійців “Таматарха”, себто “Понтійська земля” (за О. Соболевським). Саме тут на півдні України, як це вперше помітив проф. М. Грушевський, треба шукати початків “Руси” і “Варяжських Дружин”. Натомість так звана норманська теорія, спеціально нав'язувана російською історіографією, не має підстав ні в джерелах історично-документальних, ні археологічних, ні літературних. Залишається незаперечним фактом, що на Україні зовсім нема таких монументальних пам'яток та інших поважніших пам'яток матеріальної культури, котрі б свідчили про більші зв'язки української території з Скандинавією. З другого боку, є величезна кількість пам'яток архітектурних, малярських і прикладного мистецтва, що свідчать про широку хвилю зносин і зв'язків з Півднем – Малою Азією, Сирією, Закавказзям і Балканом.

Власне ціла історія і пам'ятки духової і матеріальної культури Київської Держави X–XIII стол. блискуче доводять цю господарську і політичну спрямованість до Середземноморського простору. Коли навіть взяти на увагу відомі морські походи київських князів IX, X стол. на Візантію і

⁴ В. Січинський, *Архітектура старокнязівської доби: (X–XIII ст.)*, Прага 1926.

⁵ В. Січинський, *Українське дерев'яне будівництво і різьба*, Л. 1936.

зокрема Царгород, то вони велися головню з метою вибороти від сторожа Дарданелів і Босфору кращих торговельних умов і легшого доступу до області Середземного моря. Те саме значіння мали і морські походи на Крим, Малу Азію і Каспій. Оскільки Київська держава надавала значіння морським шляхам, свідчать відомості, що підчас морських походів брало участь від 200–500 бойових човнів з обслугою від 4–10 тисяч вояків. І коли через Чорноморські степи все більше натискали кочовники та вкінці відрізали Київську державу від Чорного моря, то прийшов підупад сили і засобів київських князів.

Перші зразки духової та матеріальної культури Київської Держави зовсім виразно вказують на геленістичну спадщину і загалом південні зв'язки. Херсонес, Ольвія, Пантикапея та інші причорноморські осередки були саме тим джерелом, звідки приходила писемність, церковний устрій, ремісничо-мистецькі вироби, словом ціла основа державного життя. Коли ходить про точніше окреслення цих господарських і виробничих зв'язків, то виявляється, що вони в найменшій мірі йшли безпосередньо з Царгороду. Знову таки, дотеперішні шабльонові твердження про виключне значіння Царгороду, основані на легендарних записах літописців та поверховому знайомстві з самими пам'ятками. Звичайно, Київські літописи, з мотивів престижових і господарських, старалися підкреслити взорованість Києва на столицю Візантії – Царгород. Але в дійсності сильніші культурні й господарські течії лучили Київ з Кримом, Приозів'ям, Таманею, а звідтам з Малою Азією і Закавказзям. Далі, чимале значіння мали зв'язки з Балканом за посередництвом Болгарії і згодом інших південних слов'ян.

Починаючи з кінця XI стол., особливо у добу Галицько-Волинської держави, досить сильні впливи були романські. Але і ці романські течії виразно південні, головню з Льомбардії, як це свідчать пам'ятки архітектури Галича, Володимира на Волині й навіть північного Холму. Ці романські течії йшли головню Дунайською торговельною дорогою, з такими центрами, як Пресбург, Регенсбург, також Зальцбург і Авсбург.

Сухопутній шлях, що лучив Україну з Адрійським морем та північно-східною Італією, набув особливого значіння, коли напади кочовників з сходу і татарська навала пол. XIII стол. цілком одрізали українські землі від Чорного моря. Це була найбільша катастрофа для України, що тривала 4 століття. Доступ до Чорного моря Литовської держави в половині XIV стол. був короткотривалий і не мав особливого значіння для цілої української території. Так само короткий час розвивалися генуезькі

торговельні осередки на Криму і північно-західному Причорномор'ї, з центром в Каффі (кол. Теодозія), що була знищена турками в 1454 р. й остаточно ними опанована в 1475 р. Все-таки генуезькі торговельні осередки сягали в глибину водних шляхів України, особливо по Дністру, з такими містами, як Білгород (Акерман), Бендери, Сороки і знаменита твердиня Хотин (у Покутсько-Бесарабській брамі).

Україна позбавлена свого державного центру в століттях XIV–XVI, не втратила однак сильного культурного та організаційного змислу. Одрізнена від Чорного моря і позбавлена візантійських джерел, з занепадом Візантійської імперії, шукала зв'язків на Заході і головно Південному заході. В XIV–XV стол. зусиллюються зносини з слов'янським Балканом, що вплинуло на книжну мову, графіку письма і мініатюрне малярство українських рукописів. В архітектурі приходять зразки Далматійського побережжя, про що свідчить церква св. Миколи у Львові з поч. XIV ст.

Другим джерелом стає о. Атос в Греції, де були київські черці й звідки приходили течії так званого Візантійського ренесансу в церковному житті, літургичних приписах, співах, іконописному малярстві та архітектурі. Зразки церков, т. зв. “Триконх” атонського типу, відомі на Буковині, Поділлі, Галичині, навіть далеко на північному заході на польському пограниччю, як Сокаль і Замость. Особливу роллю в цьому будівництві відіграли Братства (церковно-культурні і ремісничі організації), що також плекали зв'язки з південно-балканським православним світом.

Ренесансове мистецтво, що було відоме в західній Україні вже в перших роках XVI стол., прийшло до українського церковного будівництва скорше, ніж до польського, римо-католицького. Серед великої кількості італійських майстрів у Львові та інших містах західної України, найбільше походило з Венеції і Падуї, також Сієни, Феррари, Больонії, Риму і Тесинського кантону Швейцарії. Зв'язки з Римом особливо поглибилися з заведенням унії східного обряду з Римом. Унійна греко-католицька церква найбільше була поширена в XVI–XVIII стол. в західній половині України. Сама унійна боротьба є також одним з виявів гравітації України до південної, Середземноморської культурної області.

Брак доступу до Чорного моря став основною проблемою України і всі сили нації були спрямовані для здобуття цього доступу. Лицарська організація, Запорозька Січ, на середньому Дніпрі, вже з половини XVI стол. стала головною військовою базою цієї боротьби. Добрий знавець українського війська перш[ої] пол. XVII стол. Боплян, зовсім виразно пише, що українці виявляли найбільше уміння і звички на морі й при

обороні фортець. Славнозвісні українські швидкі човни, так звані чайки, за Боплянном, були досить великого розміру, кожний на 60–100 вояків, озброєні гарматами і необхідним припасом. Велика кількість таких швидких і зручних для маневрування суден, зовсім успішно боролася з великими і неповоротними турецькими галерами, не рідко їх винищуючи і досягаючи берегів Анатолії, Болгарії і самого Стамбулу. Ця боротьба за доступ до Чорного моря особливо зміцнилася за доби від гетьм[ана] Петра Сагайдачного до доби гетьм[ана] І. Мазепи (1616–1709). Коли ж збільшувалася супрематія Москви, то українська політика супроти татарського Криму і Туреччини змінювалася в бік торговельного і військового порозуміння (Договори гетьм[анів] Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Петрика та ін.).

В добу гетьм[ана] І. Мазепи концепція виходу в бік Чорного моря була особливо популярна. Здобуття найбільших турецьких фортець Кизикермана, Азова та інших фортець на долішньому Дніпрі, це заслуга українського війська на чолі з гетьм[аном] І. Мазепою, хоч як московський уряд старався ці успіхи приписати собі. Коли в перших роках XVIII стол. Московія спрямувала свою експансію на північ (Північно-шведська війна) та притягала до того і Україну, то це викликало серед українського війська і населення загальну нехоть. Україна не мала жодних інтересів на Півночі і це було одною з причин союзу з Швецією проти Москви. Тим самим Україна забезпечувала собі вільнішу руку на Півдні.

В культурній ділянці козацька доба принесла незвичайний розквіт науки, і мистецтва, знаного під назвою окремого стилю “Українського, чи козацького, барокка”. Початки барокового стилю приходять з Італії та Фляндрії, але вже з кінцем XVII стол. переважає самостійна, оригінальна творчість на ґрунті старших традицій та народного мистецтва⁶.

Були також течії, що приходили з Німеччини, але вони деякими авторами перебільшені. Коли приглянутися до топографії тих течій, то побачимо, що вони йшли головню з південних частин – Баварії, Австрії, Швайцарії, що в свою чергу тяжіли до сфери південних, італійських осередків. Німецькі майстри, що працювали на Україні, це або вихованці італійських шкіл або італійських зразків. Зрештою, ця доба порівнюючи коротка, бо вже в кінці XVII стол. переважають впливи фляндські, щоб згодом їх заступив клясицизм на основі італійського неоренесансу і французького ампіру. Кінець козацької доби, з відомими палатами козацької старшини, зокрема гетьм[ана] К. Розумовського, будовані на клясичних зразках Вільоли, Палладіо та інших ренесансових майстрів.

⁶ Гл.: V. Sichinsky, *Ukrainian Architecture of the XVII and XVIII Centuries*, The Ukrainian Quarterly, no 1 (New York 1951).

Славна Київська Академія, що була розсадником науки і мистецтва для цілої Східної Європи, притягала не мало молоді також з християнського Сходу і Балканів. Також розкішні київські друки розходилися до тих південних областей.

Українську боротьбу за Чорне море дуже зручно використ[ов]увала Москва для своїх потреб. Російський уряд не тільки використовував українську військову силу, але і цілий економічний потенціал України. Незвичайний розвиток промисловости в Україні XVII–XVIII стол., особливо зброярського промислу, металевих виробів, ткацтва, шкіри, дерев'яного промислу, корабельного будівництва – все це в повній мірі служило при “спільних” війнах проти Туреччини і татарського Криму. Досить вказати, що під час турецької війни 1735–39 рр. та новіших часів, майже цілий одяг для московського і українського війська, с[еб]т[о] полотно і сукно, а також полотно на шатра і корабельні вітрила, постачали майже виключно українські фабричні підприємства⁷. Коли ж з початком XVIII стол. Петро I почав закладати фабричні підприємства в Московії, то головна маса майстрів привозилася з України. Також у корабельних варстатах у Петербурзі і Воронежі, поруч з голяндськими майстрами, найбільше було майстрів, вербованих серед українців.

Зручна політика гетьм[ана] І. Мазепи (1687–1709) змагає не тільки до опановання доступу до Чорного моря, але забезпечувала собі дальший шлях на південь. Вихований на Заході, він під претекстом православного єдиновірства (що на око не перечило московським інтенціям), провадив ближчі зносини з Болгарією, Сербією, Грецією, Сирією, Єрусалимом, Антіохією, Александрією. Про це свідчить також його меценатство в тих осередках східної християнської церкви⁸. Серед турбот І. Мазепи про розбудову українського війська, військового промислу та фортець, особливу увагу він присвячував фортифікації Причорноморського побережжя та корабельного будівництва. (Відома його допомога в будові 10 суден на Запоріжжі). Коли Москва використала цілий український військовий потенціал і господарські засоби та позбулася небезпеки з боку Туреччини, Польщі й Швеції, то прийшла черга на ліквідацію Вільної України з її автономним устроєм. Замість того Москва нагородила Україну кріпацтвом (1783 р.) та нечуваним економічним визиском.

Російські війська, здобуваючи Чорноморське побережжя, поруч з українським військом, зразу не зуміли забезпечити за собою новий терен. Організаторами перших укріплених, опірних баз і військових колоній були українські козаки, що організували міста і поселення на козацький лад. Про

⁷ В. Січинський, *Нариси з історії української промисловости*, Л. 1937.

⁸ В. Січинський, *Іван Мазепа – людина і меценат*, Філадельфія 1950.

це, між іншим, наглядно свідчить рідке видання “Діаріум” Й. Г. Корба (Відень, 1701 р.), де розміщені рисунки і пляни укріплень та міст над Озівським морем, що фігурують, як *Civites Cossacorum*⁹.

Завдяки колонізаційним здібностям українців, що швидко заселювали Чорноморське побережжя вже в кінці XVIII стол. і поч. XIX стол., Україна мала великі економічні вигоди в торгівлі з іншими країнами Чорноморського і Середземноморського просторів. Через Чорне море привозили бакалію, вино, оливу, бавовну, тютюн, шовк. З України вивозили збіжжя, лій, сало, мед, віск, футра, вовну, щетину, конопіль, лен.

Коли у 80–90-тих роках XVIII стол. Україна дістала вже доступ до Криму і побережжя поміж Богом і Дністром, почали швидко зростати причорноморські міста, шойно засновані, як Херсон (в гирлі Дніпра), Миколаїв, особливо Одеса. Заложені в Херсоні, й згодом у Миколаєві, корабельні варстати, а також навігаційні зарядження, метеорологічні станції, морські школи, астрономічні обсерваторії, в початках були обсаджувані українськими вченими, техніками, майстрами і робітниками. Також провадження російської чорноморської флотії в кін[ці] XVIII стол. було в українських руках – бувших запорожців (на чолі з отаманом А. Головатим).

Український колоніальний змісл, звичайно, не мало турбував петербурзький уряд і тому протягом майже цілого XIX ст. російський уряд робив усе можливе, щоб заселити Причорноморські простори, якщо не росіянами з центральних земель, то бодай хоч чужинцями. Різномодний елемент з Австрії, Угорщини, Румунії, Балканів діставав від російського уряду великі привілеї при поселенні на Чорноморських степах, тоді, як українське селянство обмежувалося непомірними податками і повинностями. (Про це яскраво писав харківський професор, французького походження, Дігуров, у своїй праці “*De la civilisation des Tatars nogais*”). І так почали творитися великі осередки німців коло колишньої Запорізької Січі та коло Одеси, молдован на Херсонщині, греків, вірмен, жидів та ін. на Приозів’ю. Були також невдалі спроби переселення італійців з Корсики та багато інших подібних спроб. Але конечний результат був несподіваний, коли з початком XX стол. чужинний елемент, як виявилось, був майже зовсім засимільований українським населенням. Тепер від таких осель, як “Нова Сербія”, чеська “Прага” і різних “Бургів” залишилися лише назви з... українським населенням. Навіть насильна акція російського уряду з переселенням запорізьких козаків на Кубань, кінчилася тим, що українці не тільки заселили Кубань компактною національною масою, але поширили український національний елемент аж до Каспійського моря і Кавказького хребта. Загалом, природний рух розселення

⁹ Гл.: В. Січинський, *Чужинці про Україну*, 6-те вид., Авгсбург 1946.

української людности, протягом ХІХ–ХХ стол., йшов виразно в південно-східному напрямку. Звичайно, цьому українському заселенню сприяла висока популяція українського народу, особливо селян.

Після погрому української держави і ліквідації російським урядом української промисловости, господарське життя в Україні відроджується з новою силою в половині ХІХ стол. У найбільшій мірі цей зріст був помітний в причорноморських містах, що зростали з нечуваним поступом. До того ще відкриття великих покладів чорного вугілля, антрациту, залізної руди і мангану, в найближчому сусідстві до Причорноморського побережжя (Донбас, Кривий Ріг), зусилував значіння залізничої і морської комунікації. Це не випадок, що всі перші культурні й цивілізаційні почини російської імперії, в зв'язку з новішими технічними і промисловими винаходами, знайшли найкращий ґрунт саме в Україні. Це в першій мірі торкається електрифікації, урбанізації, механізації виробництва. Перший пасажирський пароплав на Дніпрі 30-тих років ХІХ стол. був ділом рук української фірми Яхненко та українських майстрів і мав назву “Українець”; вперше з'явилися морські пароплави на Чорному морі, побудовані в Миколаєві, в 1840 році. Все це було ділом переважно приватної ініціативи і місцевого капіталу.

Натомість уряд російської імперії не підтримував упромисловлення України. Роблячи величезні інвестиції в Балтійському морі, не дбав про розвиток корабельного будівництва, розбудову пристаней і навігації на Чорному морі, особливо щодо торговельної фльоти. До певної міри дбав про військову флоту. Цікаво, що перед першою світовою війною, екіпаж цієї фльоти (матроси, механіки, підстаршини) складалися у переважачій більшості з українців. Найбільші пристані тої доби не були вистачаючі, хоч річний оборот був значний (Одеса – 6,5 міль. тон, Севастополь – 4 міль. т., Таганрог – 3 міль. т., Миколаїв – 2,8 міль. т., Євпаторія – 1 міль. т., Херсон – 1 міль. т.).

Тому і обслуга українських причорноморських пристаней усе була в переважачій більшості в руках іноземних кораблів: англійських, італійських, грецьких, французьких, німецьких і тільки в незначній частині російської торговельної фльоти. Навіть за офіційною статистикою 1931 року, цей тонаж кораблів в процентованому відношенні представлявся так: грецькі на 37,5%, советські – 21%, англійські – 1%, італійські – 15,5%, німецькі – 1%. При тім з Чорноморських пристаней ішло майже 2/3 цілого експорту СРСР.

І коли з повстанням у 19[17] році Української Народної Республіки, *Чорноморська* військова флоту в Севастополі, дня 29-го квітня 1918 року, підняла український державний прапор – цей день став для українців невмирущим символом їх відвічних прагнень та світлим заповітом, імперативом для майбутности.

ОБРАЗ СВЯТОГО КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО В МОЗАЇЦІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Св. Папа Римський Климент є спадкоємцем св. апостола Андрія Первозваного в місіонерському служінні на теренах Русі-України, причому свою руську місію обидва подвижники розпочали в Криму, де прозвучала їхня проповідь християнства. Вони продовжили свою апостольську місію в Києві: Андрій Первозваний встановив хрест на київських горах і провістив Києву славу майбутнього великого християнського міста; Папа Римський Климент освятив своїми мощами рівноапостольне діяння Володимира по хрещенню ним народу й всю новонавернену Русь. Це говорить про історично обумовлену одвічну духовну єдність Криму і України, свідком чому є тисячолітня Софія Київська, в якій образ Климента Римського посідає одне з чільних місць – у чудовій мозаїці “Святительський чин” головного вівтаря.

“Святительський чин”, де представлені Отці Церкви, які словом і ділом сприяли перемозі християнства над язичництвом і єресями, розміщено у нижньому ярусі вівтарних мозаїк, під грандіозним образом Богоматері Оранти – символом Церкви Земної і “Євхаристією” – сакральним ядром усього ансамблю, що ілюструє її головне таїнство.

Композиції “Святительський чин”, добре відкритій у давнину для огляду з центральної нави, приділено особливу увагу. Серед усіх мозаїк вона реально і духовно є найближчою до глядача і наче ділить з ним простір храму. Ось чому “Святительський чин”, де розміщення й підбір персонажів менш канонічні, ніж в інших сюжетах і підлягають певній варіативності, є найбільш близьким до київської дійсності початку XI ст. Тому саме в цій композиції можна зробити цікаві спостереження. Мозаїка, прихована нині для огляду з нави іконостасом XVIII ст., поза сумнівами, розрахована на уважне споглядання, глибокі роздуми й духовне осягнення. Як і Біблія, монументальний живопис сприймався віруючими на різних рівнях розуміння: більш поверховому, буквальному і поглибленому, семантично насиченому. В універсальний контекст Священної історії вельми тонко вписана місцева, київська тема, що взагалі притаманне творам високого мистецтва візантійського кола.

Мал. 1. Мозаїка "Святительський чин" Софійського собору.
Північна половина

Мал. 2. Мозаїка "Святительський чин" Софійського собору.
Південна половина

Тут престолу Божому урочисто пристойть “священство царське, народ святий” (1 Пет. 2:9). На відміну від багатьох інших пам’яток, де присутній “Святительський чин”, у софійській композиції перед глядачем велично розгортається храмове дійство: святителям у літургійних ризах передують архidiaкони з кадилами, що створює враження процесії, яка ввійшла у вітвар і зупинилась навколо престолу. Дійство сповнене літургійної символіки: святителі з Євангеліями в руках є прообразами Христа, що вийшов на проповідь, архidiaкони – ангелів. Грецькі написи біля фігур називають Отців Церкви, особливо шанованих на Русі: Епіфаній Кіпрський, Папа Римський Климент, Григорій Богослов, Миколай Чудотворець, архidiaкони Стефан і Лаврентій, Василій Великий, Йоанн Золотоустий, Григорій Ниський та Григорій Чудотворець. Золоті обкладинки Євангелій у руках святителів по-різному оздоблені різнокольоровим коштовним камінням, проте узор оздоблення семантично перегукується між собою, утворюючи квадрати – символи землі, ромби – символи хреста (адже саме в ромб вписується хрест) і кола – символи святості й вічності. Основних геометричних фігур п’ять – одна в центрі, чотири по кутах, що містить у собі символіку Христа і чотирьох євангелістів, тобто Вселенської Церкви.

У центрі композиції зображені архidiaкон Стефан Первомученик († бл. 34 р.) – один із 70-ти апостолів і перших семи дяконів, рукоположених апостолами, представник Єрусалимської громади, і архidiaкон Лаврентій († 258 р.) римський мученик, головний із семи дяконів Римської Церкви, який вважався цілителем сліпих, що позбавляв від тілесної і духовної сліпоти. Вже саме число 7 символізує християнську Церкву, що стоїть на семи таїнствах. Тут можна також углядіти акцент на вселенськість Церкви, що утверджена на крові спільних мучеників і охоплює східне і західне християнство. Принаймні про це промовисто свідчать образи Лаврентія і Климента Римських, введені до сонму східних Отців.

У підборі персонажів відбилися як загально-церковні, так і місцеві запити. Тут фігурують укладачі Символу віри і автори літургії, славетні організатори Церкви і великі чудотворці. Особливе місце виділено “великим каппадокійцям”, трьом святителям із Каппадокії (Мала Азія) – Василю Великому, Григорію Богослову (Назіанзину) і Григорію Ниському. Ці блискучі представники золоті доби богослов’я, славетні вчені і письменники другої половини IV ст. належали до знаменитого каппадокійського гуртка – ідеологічного центру християнства на Сході. У Церкві про “каппадокійський гурток” говорили так: “Василій є раменом, яке діє, Григорій з Назіанза – устами, які говорять, Григорій з Нісси – головою, яка думає”¹.

¹ *Каппадокійці* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2010/07/30526>.

Зображені на півколі апсиди, святителі звернені один до одного і невідривно дивляться на престол у вітварі, нібито таємничо відправляючи небесну літургію. Вони постають як небесні співучасники церковної літургії, що реально відправляється у Святій Софії. Так відтворюється дійство, що відбувається на престолі: чудесне перетворення хліба і вина на Тіло і Кров Христові. Святителі сповнені духовної моці, таємничої величчю й незбагненою мудрості. Їхні глибоко індивідуальні образи позначені відлунням елліністичного портретного живопису.

Доволі незвичними тут є постаті Епіфанія Кіпрського та Климента Римського, чії образи зустрічаються у “Святительському чині” зовсім не багатьох пам’яток. Вони розпочинають собою ряд святителів, якщо “читати” композицію “як книгу” зліва направо, так, як “читається” весь монументальний живопис. І це не є випадковим. Святий Епіфаній († 403 р.), який діяльно боровся з ересями, присвятив цьому два твори – “Панарій” (“Аптека”) і “Анкорат” (“Якір”), в яких описуються і спростовуються 100 ересей. Саме тут розкривається вчення про Трійцю, Втілення, Воскресіння й майбутнє життя. Творіння Епіфанія були добре відомими на Русі, недарма численні уривки з “Панарія” цитуються в “Ізборнику” Святослава Ярославича 1073 р. Гомілія Епіфанія Кіпрського на “Зішестя в пекло”, що тлумачилося візантійцями як Воскресіння, змальовує величну картину шестя неофітів до Раю, символом якого є вітвар: “Устаньте і йдіть від тління до нетління, від мороку до вічного життя і світла, від немощів до веселощів, від рабства до волі, від темниці в Горній Єрусалим, із землі до неба”. У полеміці з язичниками Епіфаній Кіпрський доводить можливість воскресіння прикладами з життя природи: день змінює ніч, пробудження – сон; кинуте в землю насіння начебто помираючи, проростає і відроджується в новій рослині². Його пристрасне, полум’яне слово, полемічний дар, образна, але проста, зрозуміла мова знаходили живий відгук у серцях вчорашніх язичників. Недарма у Софії Київській зображення Епіфанія Кіпрського представлене не лише у мозаїці головного вітваря, а і серед святителів на фресці Георгіївського вітваря, про що свідчить софійське графіті³. Втретє образ св. Епіфанія Кіпрського зустрічаємо в арці давньої північної зовнішньої галереї, де підбор святих свідчить про їхній зв’язок з Десятинною церквою – київським першохрамом загальнодержавного значення, побудованим Володимиром у 989–996 рр.⁴

² *Епифаний Кипрский*, Православная энциклопедия, т. 18, Москва 2009, с. 557–581.

³ В.В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика, К. 2010, с. 69, 74.

⁴ Н.Н. Нікітенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. 1999, с. 170–171.

Поруч з Епіфанієм – Папа Римський Климент, який шанувався і східним, і західним християнським світом як покровитель ново-навернених народів. Він – один з перших за часом і за значенням “апостольських мужів” чи “апостольських отців”. Так усталено називати християнських діячів і письменників кінця I – початку II ст., які стали наступниками апостолів в їх місії й служінні, та чиї твори отримали в церковному переданні великого авторитету. Хресний шлях св. Климента, рукоположеного самим апостолом Петром, проліг від великого Рима на край Ойкумени, до Херсонеса Таврійського, Корсуня руських літописів. Імператор-язичник Траян заслав

Мал. 3. Папа Римський Климент.
Мозаїка “Святительський чин”. Деталь

єпископа Рима Климента на каторжні роботи в херсонеські каменярні. Але й тут святий продовжив своє архіпастирське служіння. Климент знайшов тут велику кількість засуджених християн, яких втішав і наставляв. Він влаштував у каменярні церкву і масово хрестив язичників. Про це донесли Траяну, за наказом якого Климент у 101 р. був утоплений у морі з якорем на шії, ставши тим самим “якорем Церкви”.

У 861 р. його мощі чудесно віднайшов Константин-Кирило Філософ, який йшов через Херсонес з християнською місією до хазарів. У 867 р. частина мощів була перенесена Кирилом і Мефодієм до Риму, у дар Папі Адріану II. На знак подяки за принесену святиню Папа освятив на престолі основні богослужбові книги, перекладені Кирилом і Мефодієм на слов'янську мову, і дозволив правити по них у слов'янських країнах. Так слов'янська мова була визнана сакральною поряд з давньоєврейською, грецькою і латиною, а місія слов'янських учителів поставлена під благословення св. Климента.

Св. Климент є автором “Послання до коринтян”, в якому викладено основи віронавчальних істин. Це “Послання”, написане в 96–97 рр., є першою після апостольських писань пам’яткою християнського віровчення, що користувалася великим авторитетом у давній Церкві: його читали на недільних відправах поряд з Новим Заповітом. Особливу увагу в “Посланнях” приділено вченню про Трійцю, про єдність Церкви, про церковну ієрархію, яка має не лише божественне, а й апостольське походження, про майбутнє воскресіння мертвих⁵. У XXIV главі свого “Послання” св. Климент говорить: “Розглянемо, возлюблені, як Господь постійно показує нам майбутнє воскресіння, якого початком зробив Господа Ісуса Христа, воскресивши Його з мертвих. Погляньмо, возлюблені, на воскресіння, що діється повсякчас. День і ніч показують нам воскресіння: ніч відходить до сну – встає день; минає день – настає ніч. Подивимось на плоди земні, яким чином відбувається сіяння зерен. Вийшов сіяч, кинув їх у землю, і кинуте насіння, яке впало на землю сухим і голим, згниває; та після цього руйнування велика сила Промислу Господнього воскрешає його, і з одного зерна повертає чимало і породжує плід”⁶. Вчення про майбутнє воскресіння справляло колосальний вплив на неофітів, тож не випадково “Послання до коринтян”, парафразує св. Епіфаній Кіпрський у своєму поясненні можливості майбутнього воскресіння християн (див. вище).

У цьому сенсі великий інтерес становить сповнений символіки вельми незвичний мозаїчний орнаментальний фриз над “Святительським чином”, в якому в квадратах і ромбах – символах землі зображені хрести різних форм, у тому числі – ліво- та правостороння свастика (гаммадіон). Хрести мовби переростають у крини (лілії), у кутах усіх квадратів ніби “проростають” золоті й білі зерна яйцеподібної форми. Крин – біблійний символ моральної досконалості, символічний аналог хреста, зерно ж у цьому контексті – метафора євангельської Істини, що засіяла “всі чотири кінці землі”. У притчах Христа Царство Небесне уподібнюється зростаючому насінню, гірчичному зерну (Мк. 4: 26–32). Можна також згадати “хліб, що посилається з неба і дарує життя світу” зі “Слова на Святе Хрещення” св. Григорія Богослова⁷.

⁵ *Первое и второе послания к коринфянам*, пер. П. Преображенского, Москва 2003 (перезд. 1861 г.), с. 135–191; Санкт-Петербург 2007, с. 103–202; *Святого Климента епископа Римского к коринфянам послание*, Ранние Отцы Церкви, Брюссель 1988, с. 43–92; *Первое послание Климента к коринфянам*, Центр св. Климента [Електронний ресурс], режим доступу: www.clement.kiev.ua/ru/node/1060.

⁶ *Святого Климента...*, с. 59, 91.

⁷ Григорий Богослов, *Собрание сочинений: В 2-х т.*, т. 1, Москва 2000, с. 669.

Можна здогадатися, що ліво- та правостороння свастика – відомий дуже давній образ сонця, яке обертається, “день і ніч”, що “показують нам воскресіння”; так само пророслі зерна символізують воскресіння, як про те говорять свв. Климент і слідом за ним Епіфаній. Свастика тут означає й знайдення праведниками Царства Небесного, позаяк у християнському мистецтві свастика означала Небесний Єрусалим: у прийнятій у Візантії і на Русі буквеній цифірі гамма – це цифра 3, тож чотири гамми свастики складають 12, числовий символ Небесного Єрусалима в Біблії (пор.: Об. 21: 12–14).

В основі вчення Климента лежить софійна ідея Домобудівництва Божого, яка так ясно читається в колосальному посвятному написі собору над Орантою: “Бог серед нього, він не похитнеться, Бог допоможе йому, коли ранок настане” (Пс. 45: 6). У цих словах псалму йдеться про Небесний Єрусалим, надійно захищений присутністю Бога від світового хаосу. Таким Небесним Єрусалимом є Рай, його земний аналог – уособлена Орантою Церква Христова і Богохранимий християнський Київ.

Представлені поруч як сподвижники Св. Епіфаній і св. Климент мали для Русі й Києва особливе значення. Пам’ять Епіфанія припадає на 12(25) травня – день освячення створеної князем Володимиром Десятинної церкви. Саме в ній князь поклав мощі Климента, які приніс із Корсуня, і вони освятили Київ та всю Русь. 12 травня – перше свято власне Руської Церкви, якою розпочинаються її Святці. З джерел відомо, що в Києві вельми шанувалася голова св. Климента, і то була найцінніша реліквія, якою надзвичайно пишалися і навіть ставили при хіротонії на Київського митрополита. Так, у 1048 р. Ярослав Мудрий показував у Десятинній церкві голову св. Климента послу Франції єпископу Роже Шалонському, який сватав Анну Ярославну за свого короля Генріха I Капетінга. За дорученням прелата Одальрика з Реймса Роже з’ясовував, чи справді в Києві починають мощі св. Климента, який широко шанувався у всьому християнському світі як покровитель новонавернених народів⁸. А за століття по тому, 27 червня 1147 р., головою св. Климента з ініціативи великого київського князя був поставлений (посвячений) на митрополита собором руських єпископів, без санкції Константинопольського патріарха, єпископ Клим Смолятич. При цьому найбільш авторитетний серед київських ієрархів чернігівський єпископ Онуфрій аргументував канонічну правомірність цього акту, посилаючись на візантійську традицію

⁸ Див.: Д. Айналов, *Судьба киевского художественного наследия*, ЗОРСА РАО 12 (1918) 14–31.

поставлення патріарха шляхом покладання на нього руки св. Івана Хрестителя⁹. Культ св. Климента – учня апостола Петра й апостола від 70-ти, став обґрунтуванням апостольського характеру Руської Церкви, а сам Климент сприймався як просвітителю і небесний покровитель Русі.

У “Слові на обновлення Десятинної церкви” (XI ст.) св. Климент славиться як заступник, патрон Руської землі. Київ, як стверджує “Слово”, перевищує славою всі інші міста, бо саме в ньому знаходяться моці цього святого. Кліриком Десятинної церкви було написано “Чудо св. Климента о отрочати”. У формі притчі про отрока тут проводиться ідея спасіння всього руського народу, яким опікується Климент, що прийшов з Рима через Корсунь до Києва.

Значимим є й зображення услід за Климентом Григорія Богослова, якому приділена особлива увага в пантеоні святих Софії. Його постать ще двічі зустрічається в соборі у фресковому розписі: у південній внутрішній галереї і на княжих хорах. Поза сумнівами, така увага до цього образу продиктована величезним віронавчальним значенням спадщини Григорія Богослова. Разом з присутніми в “Святительському чині” Василем Великим і Григорієм Ніським, своїми близькими друзями, він систематизував у цілісне вчення християнську догматику.

Та існували й більш тонкі нюанси у вирішенні декоративної програми Софії. Не можна випускати з уваги актуальність і значимість для молоді Руської Церкви кирило-мефодіївської традиції, в руслі якої проходило становлення київського культу Климента Римського. Відомо, що ініціатором і активним поширювачем цього культу був апостол слов’ян св. Кирило, якому належить Молитва до Григорія Богослова. У ній він прославляє Григорія як власного вчителя і просвітителя, сприймаючи його своїм сподвижником. А відтак за тогочасним розумінням Григорій Богослов через кирило-мефодіївську місію стає причетним до справи Климента по наверненню Русі. Стає зрозумілим, чому Григорій Богослов зображений поруч з Климентом Римським.

Судячи з художнього почерку, композицію “Святительський чин” виконали три майстри: над північною (лівою) половиною працювали два мозаїсти, над південною – один. Прикметне, що образи святих Епіфанія і Климента в лівій половині виконав один і той самий майстер, почерк якого більше ніде не зустрічається в мозаїках Софії. Різні манери виконання окремих груп святих у межах єдиної композиції кидаються в очі й, безумовно, не є випадковими чи зумовленими одночасною участю

⁹ ПСРЛ, т. 2: Ипатьевская летопись, Москва 1998, стлб. 341.

кількох майстрів з метою прискорення темпу робіт. Вони можуть вказувати на свідоме акцентування тих чи інших смислових аспектів, що досягалося шляхом виконання постатей різними майстрами, кожний з яких, по-перше, мав свій індивідуальний почерк і, по-друге, підкреслював закладену в образ провідну ідею. Звісно, все це враховувалося і впроваджувалося в декорування храму досвідченим керівником артілі, який був справжнім віртуозом своєї справи й тонким знавцем богослов'я.

Зокрема, не можна не помітити зовнішню подібність Епіфанія і Климента, чії лики фактично різняться лише формою волосяного покриву. Їхні образи позбавлені портретної індивідуальності, оскільки вони найбільш “іконні”, що не випадково. Рисами обличчя Климент Римський і Епіфаній Кіпрський явно нагадують апостола Петра – першохрестителя язичників, на образ якого вочевидь орієнтувався мозаїст. Саме Петру, якому належала першість жерця при Євхаристії, і який вважався намісником Церкви земної, патроном першоієрархів, присвячено прилягаючий з півночі до головного вітваря жертвник. Тут збереглися фрески, що ілюструють найважливіші діяння Петра по створенню Церкви, серед яких центральне місце належить сценам у домі римського сотника Корнилія – літописного прообразу Володимира. Згідно Євангелію, сотнику Корнилію явився ангел і велів послати за апостолом Петром для спасіння язичників. Прийшовши до Корнилія, Петро охрестив Корнилія і його рідню, ставши першим хрестителем язичників. Коли Дух Святий зійшов на язичників, Петро прокламував їхню рівність перед Богом з іудеями, що вважали лише себе обраним народом: “Чи хто може заборонити хреститись водою оцим, що одержали Духа Святого, як і ми?” (Дії 10). Виникають асоціації зі “Словом про Закон і Благодать” сучасника Володимира і Ярослава – Київського митрополита Іларіона, який стверджував: “Усі країни благий Бог наш помилював і нас не зрікся. Жагадав і порятував нас і у розуміння істини привів”.

Натомість усі інші святителі чітко розрізняються за своєю зовнішністю, їхні зображення, попри притаманну середньовіччю ідеалізацію образів, є справжніми монументальними портретами, в яких опущено зайві подробиці і наголошено на головному, суттєвому. Продумано всі лінії, всі деталі ликів і вбрання, смислову і художню гармонію в розміщенні й художньому вирішенні образів. Постаті святителів на північній половині апсиди ярко освітлені променями, що ллються на них через південне вікно, і через те вони виконані у більш блідій гамі. Натомість персонажі, зображені на південній половині апсиди, більш скупо освітлюються

сонцем, тож їх набрано у більш яскравих, щільних, контрастних тонах. Уже сам цей факт вказує на те, що артіль мозаїстів була укомплектована першокласними майстрами, більшість з яких пройшли столичний вишкіл. Дивовижна майстерність укладання смальти, віртуозний обрис форми і вишукана палітра кольору, натхненний психологізм дозволяють віднести образи святителів до шедеврів монументального портретного мистецтва.

Мозаїчне вбрання вітваря акцентує тему, пов'язану з ранковими відправами, особливо з літургією, що нагадує про явлення Христа у світ, Його проповідницьке служіння й викупну жертву. У цьому контексті читається тема хрещення Русі, включення її історії в глобальний хід часів. Напис над Орантою – образом Церкви – натякає на освячення цієї Церкви. “Євхаристія” знаменує ключовий момент літургії вірних – Великий вхід зі Святими Дарами у вітвар. “Святительський чин” є прообразом Малого входу літургії оглашених (входу з Євангелієм). У давній Церкві Малий вхід був входом у храм процесії християн, символізуючи їх слідування Христу. Сходження до Бога йде знизу вгору: від входу в Церкву, через причащення Тілом і Кров'ю Христа, до Небесних врат – Богородиці.

Загалом вітварні мозаїки, являючи віруючим Церкву Небесну, зливалися в грандіозний ансамбль з Церквою земною, яка молилася у храмі: на горньому місці, під зображеннями вселенських Отців, возсідали єпископи Русі з митрополитом у центрі, символізуючи Христа з дванадцятьма апостолами. Коли митрополит сходив на горнє місце, обабіч його ставали два диякони. На нижній сходинці, біля ніг єпископів, сідали священники, а миряни пристояли цій ієрархії, яка поєднувала їх з Царством Небесним. Так весь собор живих і зображених ликів складав єдине ціле, священний сонм Церкви Христової, у лоні якої віднині перебуває Русь-Україна.

УШАНУВАННЯ ПАПИ КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО У РОЗПИСІ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

Як відомо, середньовічні церковні розписи завжди відповідали суворим іконографічним правилам. Розподіл сюжетів мав не випадковий характер, кожному з них відводилось певне місце, а загалом вони створювали струнку систему, в основі якої була богословська думка, світогляд, що формувався віками. Але зміст розпису давніх пам'яток не завжди залишався незмінним, кожного разу до нього вносилися індивідуальні відтінки, що відображалося у цілеспрямованому доборі сюжетів і підкреслювало значення певних святих. Ця тенденція була продиктована життєвими інтересами різноманітних суспільних сил. Так, живопис жертovníка, або північної апсиди Кирилівської церкви в Києві, заснованої у XII ст., репрезентує сюжети, що не мають аналогів у стародавньому монументальному мистецтві. Цей живопис вражає своєю монументальною величиною, містить постаті балканських святих, які з Сербії, Болгарії, Македонії несли на Русь християнське вчення. Усього на стінах апсиди зображено образи 31 святих та 6 дияконів, більшість з яких збереглися у фресці (19 – повністю, 12 частково). Поряд з деякими зображеннями читаються стародавні написи-імена. Тут найкраще у вітчизняному монументальному живописі постають образи Климента Охридського, Йоанна Македонського, Йосипа Солунського, Єфима, Євмена, Артемія, Власія, Стефана, Наума, Горазда, Савви. У стародавньому монументальному живописі у таких кількості і складі ці святих не зустрічаються більше ніде.

Появу зображень македонських і болгарських святих на стінах Кирилівської церкви не можна пояснити випадковістю. Чимало з святих мають безпосереднє відношення до Папи Римського Климента, пам'яті якого, за бажанням замовника розписів, вірогідно і був присвячений живопис жертovníка Кирилівської церкви.

Святий Климент (бл. 30–97) був знатним римлянином, який прийняв хрещення від апостола Петра і саме ним був висвячений на єпископську кафедру Рима (88 р.). Климент став четвертим після апостола Петра, Ліна та Клета римським єпископом, серед тих, хто згодом увійшов до офіційно визнаного католицькою Церквою списку Пап. Церковна традиція вважає

його автором двох “Послань до коринфян” – пам’яток ранньохристиянського вчення, які особливо шанувалися християнами і читалися у церквах поряд з апостольськими посланнями. За плідну місіонерську діяльність на посаді глави римської громади Климента було заслано імператором – язичником Траяном до Херсонесу Таврійського. Незважаючи на каторжну працю в римських каменярнях Херсонеса, Климент продовжує християнську проповідь, за що його й було піддано мученицькій смерті: святителя катували, вивезли в море, прив’язали до якоря, а потім утопили. За церковними переказами, щороку на день мученицької кончини святого (25 листопада) море чудесним образом відступало до місця його поховання, там потім і з’явився нерукотворний печерний храм, і впродовж тижня паломники мали змогу відвідувати гробницю Климента. З часом паломництво до гробниці все зменшувалося, а потім і зовсім припинилося; скінчилися і чудесні морські відливи¹.

Дослідниця Н. Верещагіна, яка поглиблено вивчала це питання, вважає, що внаслідок діяльності Кирила і Мефодія особистість Климента, Папи-каторжанина, який прийняв мученицький вінець, у IX–X ст. стала символом єдності Римської і Константинопольської Церков, це і надавало культу Климента певної політичної забарвленості².

Оскільки ім’я священномученика Папи Климента виявилось тісно пов’язаним з іменами первоучителів Кирила та Мефодія і з початком писемності у слов’ян, вважалось, що і проповіді Кирила були поставлені під його благословення.

Культ Климента набув особливої популярності на слов’янських землях. Це було пов’язане з надбанням святих мощів Климента князем Володимиром Хрестителем та їх влаштуванням в одній з перших християнських церков Києва. Ушанування цієї, першої християнської реліквії, відбилося у створенні легенд, літературних творів, у будівництві і розписах храмів, у влаштуванні свят.

Зрозуміло, що князь Володимир Святославич після взяття Херсонеса, як новонавернений християнин і далекоглядний політик, насамперед, мав вивезти звідти на правах переможця і головну святиню – мощі Климента Римського, добре розуміючи їх непересічне харизматичне значення для вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики. Дослідник Ю. Бегунов вважає, що культ Климента Римського був пов’язаний з

¹ *Минеи Четири*, ноябрь, Москва 1981, ч. 2, с. 344–345.

² Н.В. Верещагіна, *Климент Римський святий, опікувач Русі-України*, Історія України 19 (1999) 9–11.

“пошуками правлячих кіл держави і Церкви покровителя – апостола Руської землі”³, який освятив би “своїм авторитетом апостольське походження Церкви Київської Русі”⁴. Можна уявити, як урочисто була організована акція по перевезенню сакрального трофею до Києва, адже вона мала справити певне враження на киян-язичників. Існує думка, що мощі Климента були транспортовані у мармуровому саркофазі, який згодом був використаний як гробниця для мощів Ярослава Мудрого⁵. Прибуття святині до Києва було рівнозначним явленню в місті самого духовного просвітителя, святого Климента як небесного хрестителя язичницької Русі. Мощі Климента були взяті Володимиром “на благословення собі”⁶ як святиня вселенського значення, яка освячувала діяльність князя з християнізації держави. Згодом мощі поклали у церкві Пресвятої Богородиці (Десятинної) – в першому кам’яному храмі Русі, який Володимир задумав як храм-пантеон, сакрально-меморіальний осередок держави⁷. Тут, біля раки з мощами Климента, давньоруський проповідник виголошував: “Тобою Русии князии хвалятся, святители ликуют, иереи добродушествуют, приходящие с теплою верою к твоим христоносним костям святиню почерпающе...”⁸. Мощі такого славетного святого мали не тільки релігійне, але й політичне значення, оскільки поклоніння цьому святителю набувало державно-сакрального характеру. Цілком зрозумілим було бажання великих князів мати безпосереднє відношення до такої святині, що знайшло відображення при розробці живописної програми багатьох церковних споруд, зокрема київської Кирилівської церкви.

Патрональність культу святого Климента у Києві позначилась у розписах Софійського собору, замовником якого, за останніми дослідженнями⁹, виступив князь Володимир. Тут збереглося найдавніше зображення святого Климента в східнослов’янському мистецтві. Папа Римський фігурує на одному з найпочесніших місць – в апсиді головного вітваря, в мозаїчній композиції “Святительський чин”. Обираючи Отців

³ Ю.К. Бегунов, *Русское слово о чуде Климента Римского и Кирилломефодиевская традиция*, Slavia г. 53, s. 1 (Praga 1974) 26–46.

⁴ В.М. Ричка, *Церква Київської Русі*, К. 1997, с. 33.

⁵ Н.С. Борисов, *Русская церковь в политической борьбе XIV–XV вв.*, Москва 1986, с. 208.

⁶ *Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. очерк*, подгот. текста, пер. с древнерус. (совм. с Б.А. Романовым) и коммент.; под ред. В.П. Адриановой-Перетц, ч.1, текст и перевод, Москва, Ленинград 1950, с. 65.

⁷ Н.В. Верещагина, *Op. cit.*, с. 9–11.

⁸ *Минеи Четии*, ноябрь., с. 344–345.

⁹ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. 1999.

Церкви, складачі програми розпису дотримувались найбільш поширеного в країнах візантійського кола варіанту. Вони зупинили свій вибір на найпопулярніших у православному світі святителях, чії зображення, як правило, фігурували у всіх монументальних ансамблях XI–XII ст. Серед них: Григорій Богослов, Микола Чудотворець, Василій Великий, Йоанн Златоустий, Григорій Ниський і Григорій Чудотворець. У цьому ряді незвичними для суто візантійської іконографії є розміщені поруч постаті Епіфанія Кіпрського і Климента Римського¹⁰. За переконанням дослідниці Софії Київської Н. Нікітенко, цим прославлялись головні діяння Володимира по християнізації Русі – встановлення першого загальнодержавного культу Климента Римського і створення Десятинної церкви як “материнської церкви”, адже остання була освячена 12 травня, на день пам’яті Епіфанія Кіпрського¹¹.

Моці Климента стали своєрідним аргументом у політичній боротьбі за незалежність Руської Церкви. У 1146 році київський стіл посідає Ізяслав Мстиславич, який вдається до другої в історії Київської держави спроби досягнення її церковної незалежності від Візантії, – автокефалії Руської Церкви. Щоб зважитися на такий крок, треба було бути людиною непересічною і мужньою. Політична ситуація в Києві повторювала ситуацію 1051 р., коли за Ярослава Мудрого київську кафедру без санкції Константинополя посів перший митрополит з русичів – Іларіон. Ізяслав також вирішує поставити на чолі Церкви митрополита з русичів. Вибір великого князя випав на Клима (Климента) Смолятича, визначного церковного діяча, такого “книжника і філософа, якого ще не було в Руській землі”.

Проти намірів Ізяслава виступали деякі єпископи, які трималися візантійської орієнтації. Вони вимагали дотримуватися практики настановлення київського митрополита з благословення Константинопольського патріарха. Але на їх вимоги не зважали. Коли на Київському соборі (1146) постало питання про правомочність настановлення митрополитом Климента, чернігівський єпископ Онуфрій указав на те, що Київ володіє мощами (главою) самого Климента Римського, і благословіння його мощами може замінити патріаршу хіротонію. “Онуфрій же чернігівський рече: ... глава у нас єсть святого Климента. Яко же ставят греци рукою святого Юанна...”¹² Отже, наявність стародавньої святині в Києві дала змогу Руській Церкві самостійно висвятити митрополита, як робилося у Візантії іменем та мощами святого Йоанна Хрестителя.

¹⁰ В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, с. 34–111.

¹¹ Н.Н. Никитенко, *Op. cit.*, с. 125–126.

¹² *Повесть временных лет...*, с. 208.

Таким чином, бачимо, що політизація культу святого Климента продовжується і у XII ст. Вважаємо, що цей культ не був поза увагою і фундатора Кирилівської церкви, нащадка Володимира Хрестителя і Ярослава Мудрого – чернігівського, а згодом (з 1139 р.) київського князя Всеволода Ольговича. Наявність зображення загальновідомого і ушанованого у Київській Русі Климента Римського у розписах родинної Кирилівської церкви повинно було сприяти популярності хитрого й амбітного політика, далекоглядного стратега, замовника живопису і, таким чином, допомагати князю Всеволоду у впровадженні його церковно-політичної програми. Отже, висуваємо припущення, що стародавній живопис північної апсиди Кирилівської церкви, де представлено зображення балканських святих, зокрема Кирила та Мефодія, відтворює тему Климента Римського, як і північний приділ Десятинної церкви, де покоїлися мощі Папи Климента.

Однак висувати подібні припущення, спираючись лише на історичні паралелі, характер та уподобання засновника Кирилівського храму було б недостатньо аргументованим і тому звертаємося до достовірного джерела – фрескового живопису Кирилівської церкви. При уважному вивченні такі джерела стають вагомими аргументами.

У верхньому регістрі північної стіни апсиди або жертовника збереглося зображення святих, біля якого добре читаються літери **КОНСТ**, тобто частина імені Костянтин. Дослідники В. Лазарев¹³ та Д. Степовик¹⁴ вважають, що це зображення Костянтина Філософа, славетного слов'янського просвітителя. Дослідник Й. Мислівець пише: “У Росії найдавніші зображення Кирила та Мефодія зустрічаються на фресках Кирилового монастиря і у Києві (12 століття) разом з Климентом Охридським та іншими македонськими святими...”¹⁵ Лазарев та Степовик звертаються саме до постаті з супровідним написом Костянтин і атрибуують цього святого як Костянтина-Кирила. Мислівець згадує не лише Константина але й Мефодія. На нашу думку святий Мефодій (біля фігури немає супровідного напису, верхня частина постаті записана олійними фарбами у XIX ст.) зображений поруч з Костянтином за каноном парних святих¹⁶. Ці зображення у живописі пам'ятки викликають подив, адже досі було невідомо, що святі Костянтин-Кирило і Мефодій належали до числа популярних на Русі у XII ст. святих, тим більше, що у Кирилівській церкві вони з'являються не самі, а в оточенні сонму балканських святих.

¹³ В.Н. Лазарев, *Русская средневековая живопись*, Москва 1970, с. 140.

¹⁴ Д.В. Степовик, *Українсько-Болгарські мистецькі зв'язки*, К. 1975, с. 40.

¹⁵ J. Myslivec, *Cyryllus. Konstantin und Methodius Apostel der Slaven*, Lexikon der christlichen Ikonografie, Band 6, Rom; Freiburg; Basel; Wien 1990, S. 24, 26.

¹⁶ І. Марголіна, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*, К. 2001, с. 124–133.

Костянтин-Кирило, як і інші зображення у північній апсиді, написаний у повний зріст, фронтально, у святительському вбранні. Рукою, що закрита фелонню, він підтримує інкрустовану перлинами книгу. Лик святителя відповідає іконографії Костянтина (Кирила): пишне волосся прикриває вуха, темна з просіддю клиноподібна борода, вік – середній. Відомо, що помер Костянтин 14 лютого 869 року, в 42 роки. Ім'я Кирило (на честь Кирила Александрійського) він прийняв перед смертю. Похований у Римі, в церкві святого Папи Климента. Маємо зауважити, що храм, іконографічну концепцію якого ми розглядаємо, був найменований на честь святителя Кирила Александрійського, який був святим патроном князя Всеволода (Кирила) Ольговича – будівничого Кирилівського храму та святим, ім'я якого було надано Костянтину при посвяченні його у чернецтво. Святий Костянтин-Кирило все життя особливо почитав культ Климента Римського, мав бажання прийняти велику схиму з ім'ям Климента, але з невідомих причин був пострижений з іменем Кирила Александрійського, на честь якого, як вже відзначалось вище, найменовано Кирилівський храм. Це міцний ланцюг, що пов'язує Костянтина-Кирила Провісителя та київську Кирилівську церкву.

Як відомо, у IX ст. Кирило та Мефодій, направляючись з християнською місією до хозарського кагана, зупинилися в Корсуні, де знайшли мощі святого Климента Римського і перенесли частину їх у Рим за Папи Адріана II (867), а наприкінці X ст. більша частина тіла і голова святого з Херсонеса були перевезені князем Володимиром до Києва, і згодом мощі поклали у Десятинній церкві, де й був влаштований бічний (північний) вівтар на честь святого Климента.

У жертovníку (північна апсида) Кирилівської церкви серед святих є зображення учня Кирила і Мефодія, провісителя Моравії, святих, якого називали “другим Павлом” для Болгарії, тезоіменита Климента Римського – Климента Охридського. Серед членів місії, що відправилася до папи Адріана II, яку очолювали Кирило і Мефодій, був болгарин Климент. У “Стислому житті” згадують про національність Климента – він був слов'янином з Болгарського царства. Найвірогідніше, Климент виріс у двомовній Македонії, і знав грецьку та болгарську мови. Недарма відомий англійський дослідник Д. Оболенський називає Климента “одним з головних зодчих Візантійської культурної співдружності”¹⁷. Климент написав похвальне слово Костянтину-Кирилу, у якому вславляв його труди на користь слов'ян і звертався до нього, як до свого

¹⁷ D. Obolensky, *The Byzantine commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, London 1971, p. 425.

наставника. Саме він продовжив перекладацьку справу Кирила і Мефодія, крім того, став першим слов'янським письменником. На думку дослідника С. Бернштейна, Климент Охридський був найвидатнішим серед усіх безпосередніх учнів і послідовників старослов'янської писемності Костянтина-Філософа і Мефодія¹⁸. Він займає особливе місце у справах і думках діячів болгарського національного відродження¹⁹. Помер Климент Охридський 27 червня 916 року.

У північній апсиді є також зображення рівноапостольних болгарських просвітителів: Наума, Савви – видатних церковних діячів сербської історії, Горазда – відомого знавця латині, Ангеляра – учня і спадкоємця Кирила і Мефодія, поборників богослужіння слов'янською мовою. Діяльність балканських святителів зв'язувала єдиним ланцюгом грецький і слов'янський світ.

Отже, програма розпису північної апсиди Кирилівської церкви втілювала ідею місіонерського подвигу, освячення слов'янських народів мудрістю християнського вчення через просвітницьку діяльність Климента Римського, далі його шанувальників Кирила і Мефодія та їх учнів, які продовжили справу Солунських братів. Доречним і логічним буде зробити вагоме припущення, що стародавній розпис Кирилівського жертовника у XII ст. був присвячений саме Клименту Римському. Важливо й те, що присутність у розписах жертовника зображень святих Кирила та Мефодія свідчить про поширення на Русі у XII ст. Кирило-Мефодіївського культу – це унікальний факт, невідомий з інших джерел.

Відомо, що жертовник Софії Київської був присвячений апостолу Петру – першохрестителю язичників, тож і з цим перегукується присвячення жертовника молодшої сестри Київської Софії – Кирилівської церкви – учню і спадкоємцю апостола Петра – Клименту Римському. Це відповідає традиції ідейного взаємозв'язку сакральних пам'яток. Якщо це припущення правильне, і в XII ст. жертовник Кирилівської церкви дійсно був освячений на честь Климента Римського, то його зображення мало бути у консі жертовника, але, на жаль, стародавній живопис конхи не зберігся.

Справа в тому, що у XVII ст., коли ігуменом монастиря був Василій Красовський, під час капітального ремонту вівтарі Кирилівського храму були переосвячені: південна апсида – на честь Кирила та Афанасія Александрійських, центральна – на честь Святої Трійці, північна – на честь архангела Михаїла. Таке переосвячення вівтарів має своє пояснення.

¹⁸ С.Б. Берштейн, *Константин-Філософ и Мефодий*, Москва 1984, с. 7.

¹⁹ *Ibid.*, с. 137.

Після навали хана Батия (1240) Кирилівська церква прийшла в занепад. Літописних свідчень про цей період практично не збереглося, відомо тільки те, що полчища Батия не просто пограбували інтер'єр храму, але й розібрали свинцевий дах на військові потреби, внаслідок чого найбільш постраждала верхня частина давнього живопису, зокрема живопис конхи північної апсиди. Тобто, при ремонтно-реставраційних роботах XVII ст. стародавнього живопису конхи північної апсиди вже не існувало.

Сьогодні, відповідно до освячення XVII ст., у консі жертовника можна побачити зображення архангела Михаїла (намальоване олійними фарбами у XIX ст. художником Вікентієм Трояновським). Однак, фресковий живопис XII ст. із зображеннями балканських святих, пов'язаних з пам'яттю Папи Климента на стінах жертовника не відповідає присвяченню XVII ст.

Враховуючи всі наведені вище аргументи, припущення щодо присвячення жертовника Кирилівської церкви Папі Римському Клименту стає цілком обґрунтованим. Хоча Ізяслав Мстиславич (провідник місцевого, київського єпископату) і Всеволод Ольгович (засновник Кирилівської обителі і провідник культу стятого Кирила Александрійського та Папи Климента Римського) були представниками династій-суперниць, які протистояли одна одній у боротьбі за владу, все ж обидва вони виявили особливо шанобливе ставлення до пам'яті Папи Климента, чим, на наш погляд, засвідчили факт подальшого розвитку культу святителя як загальнодержавного покровителя і оприлюднили свої намагання продемонструвати особисту причетність до цього культу. Якщо взяти до уваги, що ініціативу Ізяслава щодо Климента Смолятича підтримав Онуфрій Чернігівський, який був зобов'язаний своєю кафедрою князю Всеволоду, то можна констатувати інтегруючу роль культу Климента в політичному житті Київської Русі XII ст.²⁰

Враховуючи присутність у розписах Кирилівської церкви зображення Климента Охридського, який допомагав замінити у Болгарії грецьке духовенство місцевим, слов'янським, можна констатувати, що це зайвий раз підтверджує прагнення князя Всеволода Ольговича до розповсюдження руського єпископату і намагання звільнитися від тиску візантійських церковних ієрархів.

Не виключено також, що князь Всеволод Ольгович при закладці Кирилівської церкви, окрім часток мощей Кирила Александрійського, які його батьки привезли з Візантії²¹, скористався і мощами Климента

²⁰ Н.В. Верещагіна, *Op. cit.*, с. 9.

²¹ І. Марголіна, *Op. cit.*, с. 124–133.

Римського з Десятинної церкви, частинку яких, при закладці собору, поклали в стіну або під фундаменти жертовника.

Посвячення жертовника Кирилівської церкви Папі Клименту Римському для засновника храму, насамперед, мало прислужитися утвердженню його авторитета як князя, який у своїй родовій церкві мав пряме й безпосереднє відношення до найпопулярнішої реліквії київської християнської ойкумени.

Висновок: жертовник Кирилівської церкви у XII ст. був посвячений на честь Папи Римського Климента, який з християнського Риму приніс свою віру у кримські катакомби, а дещо пізніше, завдяки місіонерській діяльності Кирила та Мефодія, князів Володимира Великого та Всеволода Ольговича, його святі останки прислужилися справі утвердження і поширення християнства у Києві.

КРИМСЬКІ СВЯТІ НА МОЗАЇКАХ І ФРЕСКАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Унікальний за кількістю і підбором персонажів собор святих Софії Київської містив у собі близько п'яти сотень образів. За кількістю зображень святих Софія Київська не має собі рівних з усіх пам'яток візантійсько-балканського кола. Цей грандіозний пантеон християнських святих можна порівняти лише з візантійськими ілюмінованими рукописами агіографічного характеру, що містять зображення численних святих – Менологіями. Особливе місце серед образів мозаїк та фресок Софії Київської належить кримським святам, собор яких очолює апостол Андрій Первозваний, який першим почав проповідувати Слово Боже в Криму і на київських теренах. Кримські землі стали першим поприщем його апостольського служіння.

Апостола Андрія Первозваного з давніх часів вважають провісником християнства на Русі, адже, згідно літопису, він, мандруючи вгору Дніпром, встановив хрест на київських горах і провістив Києву майбутню славу великого християнського міста. Здавна він вважався засновником Константинопольської церкви і сприймався як символ спадкоємності східнослов'янської та візантійської культури, як світоч Церкви Христової і запорука єдності усього християнського світу. Не дивно, що його унікальний за своїм характером мозаїчний образ міститься у святая святих Софії Київської – її головному вівтарі.

Зображений у композиції “Євхаристія”, він разом з іншими апостолами стрімко рухається до Христа, готуючись прийняти причастя. Сповнений дивовижної внутрішньої сили та динаміки, образ Андрія вирізняє скуйовджене зустрічним вітром довге сиве волосся, викладене синіми, блакитними та білими кубиками смальти, розмаїні бганки блакитного і смарагдово-білого одягу передають нестримний поступ до святині. Споглядаючи цей образ, згадуєш його звияжну апостольську “одісею”, зримо відчуваєш, що Андрія – брата апостола Петра і учня Йоанна Хрестителя, ріднить з ними його подвижництво, сила віри, і незламна, енергійна вдача. Серед гурту апостолів у “Євхаристії” образ Андрія найбільш виразний, найбільш емоційний, дивлячись на який розумієш, що ніщо не зможе зупинити апостола, посланого вістити Слово

Боже. Його лик якось особливо гостро позначений усвідомленням надзвичайної значимості події, важливості отриманої ним місії.

У атеїстичній радянській історіографії стверджувалося, що легендарну розповідь про руську місію апостола Андрія у 1116 р. вніс у “Повість временних літ” ігумен Видубицького монастиря Сильвестр за наказом Володимира Мономаха, сина Всеволода Ярославича. І лише з того часу розповіді про відвідини апостолом Андрієм землі Руської неодмінно включаються до всіх наступних літописних списків¹. Але віра у проповідь Андрія на Русі живилася дуже давніми джерелами. Вже у “Церковній історії” Євсевія Кесарійського (IV ст.), де міститься канонічна версія розподілу країн між апостолами, повідомляється, що

Мал. 1. Лик св. апостола Андрія.
Мозаїчна композиція “Євхаристія”
Софійського собору

Андрій отримав в уділ Скіфію. В “Ільїній книзі” рубежу XI–XII ст. вже додане речення про уділ апостола Андрія, яке відсутнє в інших текстах і було додане переписувачем – *ск[у]ѣомь • и сугдомь • и въз патрѣ*². Версія відобразилася в найдавнішому літописанні, яке представляє Андрія просвітителем Русі, що свідчить про раннє виникнення його культу на руському ґрунті. У всякому разі, хрестильне ім'я Всеволода Ярославича – Андрій вклялоувало ідеологічну орієнтацію на апостола Андрія київського княжого дому, що доводило апостольську спадкоємність київської кафедри³.

Можна згадати і лист до руського князя Всеволода Ярославича, написаний від імені імператора Михаїла Дуки (1072–1077) його секретаря

¹ Е.К. Дулуман, А.С. Глушак, *Введение христианства на Руси: легенды, события, факты*, Симферополь 1988, с. 23.

² *Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131*. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В.Б Крысько, Москва 2005, с. 300.

³ И.С. Чичуров, *“Хождение апостола Андрея” в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции*, Церковь, общество и государство в феодальной России. Сборник статей, Москва 1990, с. 8–16.

рем, знаменитим вченим свого часу, Михаїлом Пселлом, з метою сватання за брата імператора дочки Всеволода. Одним із аргументів до тіснішого союзу двох дворів служить тут наступний: “Духовні книги і достовірні історії навчають мене, що наші держави обидві мають одне якесь джерело і корінь, і що одне й те ж спасительне слово поширене в обох, одні й ті ж самовидці божественного таїнства і його вісники проголосили в них слово Євангелія”⁴.

Знаменитий російський візантиніст В. Васильєвський, який ретельно проаналізував історичні звістки про відвідання апостолом Андрієм руських теренів, зазначив, що це сказання, “внесене в наш початковий літопис, ніяк не може вважатися винаходом чи пустою вигадкою місцевого марнославства, але, принаймні, в основі своїй згідне з переконаннями візантійської вченості XI століття і, отже, перебуває в тому чи іншому зв’язку з найдавнішими переказами”⁵.

Давність цього переказу та його побутування на Русі вже за часів Володимира та Ярослава засвідчено безумовним виділенням апостола Андрія серед інших апостолів у вітварній софійській мозаїці, тобто акцентуацією його образу в храмі, що виник у 1011–1018 рр. і став меморіалом хрещення Русі⁶. Ще один мозаїчний образ апостола Андрія, поза сумнівами, містився в купольному барабані Софії. У простінках між вікнами барабана, через які ллється світло в інтер’єр, у давнину було зображено 12 апостолів, але у мозаїці збереглася тільки верхня частина постаті апостола Павла. Позначений печаттю величної монументальності, він, вказуючи на Євангеліє, демонструє вчорашнім язичникам непохитність і мудрість нової віри. Так само і Євангеліє в руках Андрія означало просвітлення ним народу Русі словом Божественної істини.

Не випадковим є й те, що апостолу Андрію присвячений південний вітвар на княжих хорах Софії Київської, фрески яких прославляють родину хрестителя Русі Володимира Святославича⁷.

Святі образи Софії Київської не лише складають її неповторний сакрум, не лише є невід’ємною складовою її досконалого архітектурно-

⁴ В.Г. Васильевский, *Избранные труды по истории Византии*, в 2-х книгах (4-х томах), кн. 1, (тт. 1–2), Москва 2010, с. 427, 714.

⁵ *Ibid.*, с. 632–633.

⁶ Обґрунтування цього датування і концепції храму див. у монографіях: Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К., 1999; 2004 (второе издание); Н. Никитенко, *София Киевская и ее создатели*, Каменец-Подольский 2014; Н. Никитенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания*, К. 2012.

⁷ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской*, К. 2014, с. 271–287.

художнього ансамблю, але й акумулюють у собі надзвичайно цінну інформацію, що дозволяє висвітлити численні історико-культурні проблеми, ключова серед яких – це гостро дискусійне питання часу виникнення головного храму Русі. На неї нанизується цілий комплекс питань як загальноісторичного, загальнокультурного, так і спеціального характеру, дотичних самому храмові. Але при з'ясуванні будь-яких ідейних аспектів іконографічної програми одразу постає першочергова проблема атрибуції персонажів. Щодо мозаїчних образів святих у Софії Київській – труднощів з їх визначенням не виникає, адже вони зберегли давні супровідні написи-імена. Інакше справа виглядає під час атрибуції фрескових образів, позаяк давні написи-імена (дипінті) збереглися не більше, ніж при двох десятках зображень святих. Це, своєю чергою, зумовило складність у визначенні принципів підбору і розміщення святих. Досліджуючи впродовж тривалого часу стінопис Софії у цьому напрямі, а також написи-графіті, що називають святих на фресках, ми визначили близько 150 образів і підсумували власні пошуки у спеціальній монографії⁸. Проте залишається широке поле для подальших пошуків у цій царині, зокрема у визначенні та інтерпретації міні-програм, що складають загальну концепцію монументального ансамблю собору, який у світлі наших досліджень постає грандіозним храмом-меморіалом хрещення Русі, побудованим на межі правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого, у 1011–1018 рр.

Однією з таких міні-програм є концепція “нового Корсуня”, тобто бачення Софії реципієнтом корсунської святості, побудова її сакрального простору (ієротопія) через перенесення сюди святинь цього кримського міста.

Ми вже досить давно звернули увагу на наявність в архітектурно-декоративному ансамблі собору цієї міні-програми, визначивши, що її ключовим персонажем є св. Климент Римський, зображений у найпочеснішій зоні храму – в мозаїчному “Святительському чині” головного вівтаря⁹.

Постать св. Папи Римського Климента входить до розлогого святительського чину, представленого в мозаїці і численних фресках “митрополії руської” великою кількістю образів. Причому не можна не помітити, що автори її стінописної програми акцентували тотожність апостольського та єпископського служіння: апостоли переважно зображені тут як єпископи, тобто вони цілеспрямовано включені до розлогого

⁸ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святих...*

⁹ Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 183–184. Детальніше про св. Климента Римського див. у цьому збірнику: Н. Нікітенко, *Образ св. Климента Римського в мозаїці Софії Київської*, с. 134–143.

святительського чину собору. На наше переконання, такий підхід зумовлений реаліями християнізації Русі, причому наголос ставиться на апостольському характері її Церкви, утвердженої на принесених до Києва Володимиром і покладених у Десятинній церкві святих мощах мужа апостольського Климента Римського.

Знаменним є й присвячення головного жертovníка собору апостолу Петру – вчителю св. Климента, рукоположеного апостолом у єпископи. Згідно отцю церковної історії Євсевію Кесарійському (бл. 263–340), Климент був предстоятелем римської Церкви з 92 по 101 рр. Святі Кирил і Мефодій у “Слові на перенесення мощів Климента Римського” (IX ст.) стверджують, що св. Климент “сподобився прийняти учення з апостолами Петром і Павлом”¹⁰, тобто він рівний первоверховним апостолам.

В Акафісті святому священномученику Клименту читаємо: “Радуйся, наступниче апостольського престолу, радуйся, новий Петре, сяй апостольськими дарованіями”. Згідно “Слову на оновлення Десятинної церкви”, складеному в першій половині XI ст., св. Клименту “Од Рима в Херсон, од Херсона в нашу руську країну створив прийти Христос Бог... тут святі церкви славлять Отця, Сина, Святого Духа, що пришестьям св. Климента сотворися і утвердися”¹¹. Таким чином, руська місія св. Климента рівнозначна апостольському діянню св. Петра¹², який у стінопису Софії Київської виступає прообразом Київського митрополита¹³. Можна згадати, що кафедральний храм Корсуня, відомий у науці як “Уварівська базиліка”, куди поклали мощі Папи Климента після їх обретіння св. Константином Філософом, і де хрестився князь Володимир, був присвячений апостолу Петру¹⁴.

Ідею містичного “вселення” в Софію Київську корсунських святих втілено і у фресках. Велике значення в розумінні програми розпису собору має дослідження фрескової композиції “Святительський чин” північного бічного Георгіївського вівтаря. Композиція розташована в апсиді, по три постаті з кожного боку вікна. Образи святих донедавна залишались

¹⁰ Кирилл и Мефодий, *Слово на перенесение мощей Климента Римского*, Родник злато-струйный: памятники болгарской литературы IX–XVIII веков, Москва 1990, с. 315.

¹¹ *Слово на обновление Десятинной церкви*, Архив русской истории, вып. 1, Москва 1992.

¹² Пор.: *Ильина книга...*, с. 276, 278.

¹³ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 143–147, 149–152.

¹⁴ С.П. Шестаков, *Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Хр.*, Памятники христианского Херсонеса, Москва 1908, с. 19; В.В. Латышев, *Жития св. епископов херсонских*, Записки императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению 8 (№ 3) (1906) 51; С.А. Беляев, *Где крестился князь Владимир?*, Памятники культуры. Новые открытия, ежегодник: 1988 г., Москва 1989, с. 531–540.

невідомими¹⁵. Ситуація кардинально змінилася після виявлення шести графіті, розташованих на рівні ніг кожної постаті. Написи на південній стіні знаходяться праворуч від постатей святих, на північній – ліворуч. Зовнішній вигляд каналів прорізів вказує, що букви були видряпані по сирому фресковому тиньку ще до нанесення фарби. Отже, графіті були виконані під час оздоблювальних робіт з метою чіткого позначення місця розміщення образів у “Святительському чині”, згідно іконографічної програми розпису апсиди¹⁶. Завдяки формі прорізів написи можуть бути впевнено датовані періодом 1014/1015–1018 рр., коли тривали роботи з оформлення інтер’єра Софії Київської¹⁷. Форми написання букв не суперечать такому датуванню. Отже, можемо зробити висновок, що ці графіті є додатковим підтвердженням тому, що ще до початку будівництва храму складалася його іконографічна програма, яка відображала місцеві церковно-політичні запити¹⁸.

Всі вказані написи виконані грецькою мовою, подібно до тих, що розміщені біля святителів в апсиді Михайлівського¹⁹. Однак у нашому випадку автором свідомо опущені грецькі закінчення слів. Такі факти відомі в грецькій епіграфіці XI ст. Наприклад, їх відмічала О. Скржинська у зв’язку з дослідженням напису на мармуровій плиті XI ст. з Керченського музею²⁰. Таким чином, вдалося з’ясувати, що у “Святительському чині” Георгіївського вівтаря зображені свв. Епіфаній, Павло Сповідник, Вассіан, Прокл, Мартин та Власій²¹.

Як показали наші дослідження, в стінопису вівтаря, присвяченого св. Георгію Великомученику, який є символом перемоги християнства над язичництвом, серед мученицьких діянь святого обрані ті моменти, які підкреслюють його місіонерське служіння вірі²². Образи персонажів “Святительського чину” повністю відповідають цій ідеї. Святителі Власій і Вассіан проповіддю і подвижництвом утверджували перемогу християнства над язичництвом, а Епіфаній, Павло, Мартин і Прокл – істинної віри над ересями²³.

¹⁵ *Собор Святої Софії в Києві: книга-альбом*, автор тексту Г.Н. Логвин, К. 2001, с. 122.

¹⁶ В.В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. I: приділ св. Георгія Великомученика, К. 2010, с. 54, 65, 67, 74–76.

¹⁷ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 2004, с. 238; Н.М. Нікітенко, М.М. Нікітенко, *Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень*, Архітектурна спадщина України 3 (ч. 1) (1996) 33–35.

¹⁸ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 181.

¹⁹ С.А. Высоцкий, *Киевские граффити XI–XVII вв.*, К. 1985, с. 25, рис. 3, 4, 5.

²⁰ Е.Ч. Скржинская, *Русь, Италия и Византия в Средневековье*, Москва 2000, с. 95–96.

²¹ В. Корнієнко, *Op. cit.*, с. 374–376.

²² Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 197–199.

²³ В. Корнієнко, *Op. cit.*, с. 376.

Мал. 2. Фресковий образ св. Мартина, Папи Римського. Георгіївський приділ Софійського собору

Подібно мозаїчному “Святительському чину” центральної апсиди, фресковий “Святительський чин” Георгіївського вівтаря починає образ св. Епіфанія Кіпрського. Його образ був обраний завдяки хронологічному збігові дня пам’яті цього святителя з днем освячення “материнської церкви” (ecclesia matrix) Русі – Богородиці Десятинної (12/25 травня), позаяк такі факти набирали сакрального значення. Саме тому в ряду визначних представників Вселенської Церкви першим поставлений той святитель, день пам’яті якого розпочинає хронологічний відлік історії Руської Церкви²⁴.

Цікаво, що до цього ряду введений і знаменитий кримський святий. Йдеться про св. Мартина, Папу Римського (649–653/655, пам’ять 14 квітня), меморій якого зберігся в середньовічному Херсоні (античному Херсонесі Таврійському). Він зображений на південній стороні апсиди другим (якщо

²⁴ Н.Н. Нікітенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 178–180.

рухатися у напрямі до сходу). До 649 р. св. Мартин Сповідник був папським нунцієм у Константинополі. Постраждав за відмову прийняти догмати монофелітів – прихильників вчення про те, що хоча у Христа є дві природи – божественна і людська, але лише одна воля – божественна. Цього вчення притримувався Константинопольський патріарх Павло II (641–653), якого підтримував імператор Констант II (641–668). Ставши Папою, Мартин на першому ж Латеранському соборі 649 р. піддав монофелітів анафемі як еретиків і засудив едикт Константа II, який забороняв засудження монофелітства. Розгніваний імператор наказав воєначальнику Олімпію доставити святителя Мартина на суд. Та Олімпій, прибувши до Рима, злякався духовенства і народу, що зійшлися на Собор, і підіслав воїна, щоби таємно вбити святого Папу. Коли вбивця наблизився до Мартина, то несподівано осліп. Наляканий Олімпій спішно виїхав на Сицилію і незабаром був убитий у бою. У 654 р. імператор послав до Рима з цією ж метою іншого воєначальника, Феодора, який пред'явив Мартину тяжкі звинувачення в таємному спілкуванні з ворогами імперії – сарацинами, хулінні Пресвятої Богородиці та неканонічному вступі на папський престол. Попри всі докази невинності Папи, він був схоплений і засланий на о. Наксос в Егейському морі. Цілий рік томився Мартин на цьому майже безлюдному острові, терплячи поневір'яння і знущання сторожі. Потім змученого бранця направили в Константинополь на суд. Хворого старого мучили по дорозі, потім на ношах принесли на суд, влаштували над ним несправедне судилище, де грубо наказали йому піднятися і відповідати стоячи, звинувативши в злочині проти імператора. Зрештою, вмираючого відправили на заслання в далекий Херсон, де святитель і помер 16 вересня 655 року. Незадовго до смерті Папа писав в одному зі своїх листів: “Хліб відомий тут тільки по імені... Я дивувався і дивуюся байдужості моїх друзів і рідні. Вони забули про моє нещастя. Здається, не хочуть навіть знати, існую я ще на світі чи ні. Хоча римська церква і не має грошей, але вона багата по милості Божій хлібом, вином і всім потрібним для життя. Очевидно, на людей напав страх, так що вони цураються навіть виконання заповідей Божих, страх там, де не повинно бути ніякого страху”. Єресь монофелітів була засуджена на VI Вселенському соборі в 680 р.. Мощі святого Папи Мартина Сповідника були перенесені до Константинополя, а потім до Рима²⁵. Спочатку ж він був

²⁵ *Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского*, кн. 8 (апрель), К. 1999, с. 201–210; С.Б. Сорочан, *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры, ч. 2, X. 2005, с. 1289.

похований у кримському Херсоні, в храмі заміського монастиря Богоматері Влахернської, з яким дослідники ототожнюють Південний заміський хрестоподібний храм; мощі святого були наділені цілющою силою і приваблювали до себе велику кількість богомольців²⁶. Вочевидь, цей факт сприяв розміщенню образу Папи Мартина в одному з вітарів кафедрального храму Києва, позаяк засновник собору Володимир охрестився в Херсоні/Корсуні, тож мав вшанувати там його святиню. Цілком вірогідно, що князь міг привезти до Києва частку мощів св. Мартина Сповідника.

Вшанування корсунських святинь особливо виразно простежується у південній внутрішній галереї Софійського собору. Ця частина собору розписана численними зображеннями Святих Отців, тож ми назвали її “папертю святителів”²⁷. Оскільки монументальний живопис собору має функціональний характер, тобто тісно пов’язаний з відправами й обрядами, що відбувалися в Софії, припускаємо, що в цій галереї могли стояти представники торгово-купецьких кіл, адже центральним образом тут є маєстатичне фрескове зображення постаті святителя Миколая Мирлікійського – покровителя торгівлі та мореплавства, яке в давнину було оббите срібним або мідним окладом, від якого на фресці простежуються шляпки маленьких цвяшків. Неподалік – фреска також із ростовим зображенням святителя Фоки Синопського († 117 р.), патрона мореплавців. На цій фресці читається графіті XI ст.: “Святѣи Фоко иже поручѣнъ отъ Бога плаваюциимъ въ мори правителе направи мя потопляема вълнами [житиисками]” “Святий Фока, поручений від Бога плаваючим у морі, правитель, направ мене, потоплюваного хвилями житейськими”²⁸. Фока зображений з веслом у руці, оскільки був покровителем кормчих. Звернення до патрона мореплавців у формі молитвословного вірша міг залишити знавець гімнографії²⁹.

Культ св. Фоки був поширений у містах Понту (Причорномор’я), позаяк він був синопським єпископом. У Корсуні склався місцевий культ св. Фоки – тут у портовому районі існував храм св. Фоки Синопського і при ньому богадільня (птохіон) його імені для убогих і немічних моряків, зображення святого поміщали на поховальних пам’ятках, паломницьких реліквіях і побутових речах. На одному зі знайдених археологами кера-

²⁶ С.Б. Сорочан, *Op. cit.*, с. 787–819, 1302–1307.

²⁷ Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Собор святих...*, с. 288–297.

²⁸ В.В. Корнієнко, *Нові дослідження епіграфічного корпусу середньовічного Києва: графіті на фресці “Святий Фока” в Софійському соборі*, Сівєрщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції (17–18 травня 2007), Суми 2007, с. 55–57.

²⁹ *Ibid.*, с. 57.

мічних рельєфних штампів для відбитків зображень св. Фоки є напис: “Благословення св. Фоки птохіона Херсонеса”³⁰.

До кола корсунської тематики входить також зображення в західній арці південної галереї погруддя св. мученика Созонта, що зберегло давній напис-ім’я. У корсунській церкві св. Созонта “близ забрал сущу” була поставлена рака св. Климента одразу після знайдення його мощів св. Константином Філософом; раку потім перенесли в головну соборну церкву міста³¹. Агіографічні джерела називають цю церкву, що ототожнюється з виявленою археологічно Уварівською кафедральною базилікою, церквою Святих Апостолів (Петра й Павла), Апостольською церквою³². Після смерті у 869 р. св. Константин Філософ був похований у церкві св. Климента в Римі³³.

Напроти св. Созонта зображений св. архідиякон Єрмил, хоча парним святим останнього був Стратонік³⁴, тобто в композиційній симетрії Созонт – Єрмил можна вбачати не агіографічний, а концептуальний взаємозв’язок. Оскільки образ св. Созонта напевно містить алюзію на корсунські меморії св. Климента, висловимо припущення, що в даному разі образ св. Єрмила, імовірно, містить аналогічний натяк³⁵.

Неподалік від зображень свв. Созонта і Єрмила, там, де південна внутрішня галерея поєднується із західною, на східному пілоні південно-

³⁰ С.П. Шестаков, *Op. cit.*, с. 27–28; В.М. Зубарь, Ю.В. Павленко, *Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси*, К. 1988, с. 62, 64.

³¹ См.: С.Б. Бернштейн, *Константин-Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности*, Москва 1984, с. 72; А.И. Романчук, *Западный загородный храм Херсонеса*, ВВ 51 (1990) 166–172.

³² См.: С.Б. Сорочан, *О храме Созонта, “доме св. Леонтия” и мартирии св. Василия в раннесредневековом Херсоне*, *Античная древность и средние века* 34 (2003) 149.

³³ С.Б. Бернштейн, *Op. cit.*, с. 104.

³⁴ Свв. Єрмил та Стратонік (пам’ять 26 січня), за походженням слов’яни, постраждали за імператора Ліцинія (308–324), коли після тортур були утоплені в Дунаї. Тіла святих на третій день були знайдені християнами на березі річки і поховані недалеко від міста. Отже, як і у випадку з Климентом, освячені тілами мучеників води чудесно повернули їх людям. Чесні глави Єрмила і Стратоніка знаходились у храмі святої Софії в Константинополі, де в 1200 р. їх бачив руський паломник Антоній: *Книга Паломник: Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 г.*, под ред. Х.М. Лопарева, *Православный Палестинский сборник* 51 (1899) 2.

³⁵ Ім’я Єрмил у перекладі з грецької дослівно означає “з Гермесового (храмового) гаю”. Саме ж ім’я “Гермес” означає купу каміння чи кам’яний стовп, якими в античності позначались місця поховань. Гермес пов’язувався із заупокійним культом, бо вважався провідником душ померлих. Див.: *Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т.*, Москва 2000, т. 1, с. 292–294. Тобто, композиційне поєднання образів свв. Созонта та Єрмила може натякати на сотеріальну місію акту набуття і перенесення мощів св. Климента з морських глибин на святу землю Корсуна, а звідти – до Києва.

західного кутового компартимента, є зображення святителя Петра Александрійського. Цього персонажа ми визначили³⁶ завдяки аналогічному образу святого з написом-іменем у церкві Спаса на Нередиці³⁷ і в Бачковській костниці³⁸. Нашу атрибуцію прийняли московські мистецтвознавці³⁹.

Священномученик Петро, архієпископ Александрійський, був сучасником єресьярха Арія, якого він прокляв, відлучивши від Церкви. Прийняв смерть у 311 р. під час гонінь Максиміана. За переданням, у ту ніч, коли обезглавили св. Петра, одна свята діва почула голос із неба, який проказав: “Петро – начало апостолів, Петро – кінець александрійських мучеників”. На нашу думку, образ Петра Александрійського розміщений у цій частині храму не випадково, адже його пам’ять святкується спільно з пам’яттю св. Климента Римського, 25 листопада.

З корсунським культом св. Климента можна пов’язати й образ святителя Ігнатія Феофора (Богоносця), що фігурує в арці над Фокою Синопським; біля Ігнатія зберігся напис-ім’я. Як і Климент, антиохійський єпископ Ігнатій був мужем апостольським, рукоположеним св. апостолом Петром і постраждалим за імператора-язичника Траяна. Як і св. Фока, він – кормчий Церкви, який, як співається в гімні на його честь, “кормилом молитви й посту, невтомністю в ученні, ревністю духу протистояв хвилюванню, щоб не потонув хто з малодушних чи недосвідчених”. Відомо, що мощі св. Ігнатія Богоносця покладені в церкві Климента в Римі й шануються там донині⁴⁰. Зараз у цій римській базиліці почивають мощі св. Климента, Ігнатія Богоносця та рівноапостольного Константина Філософа.

Важливо й те, що життєдіяльність цих святителів, їх учення мало колосальне значення для молоді Руської Церкви. Це особливо виразно простежується в наявності тут образу св. Ігнатія Богоносця, присутнього також поблизу присвяченого апостолу Петру жертовника Софійського собору. Про життя та діяльність святого Ігнатія збереглися відомості в “Церковній історії” Євсевія Кесарійського (кн. 3, 36). Він засвідчує, що св. Ігнатій був другим після ап. Петра єпископом Антиохійським (за

³⁶ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 184; Н. Никитенко, В. Корнієнко, *Собор святых...*, с. 112–113.

³⁷ Пор.: Н.В. Пивоварова, *Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: Иконографическая программа росписи*, Санкт-Петербург 2002, с. 35, 37, 42, 43, 144, илл. 22, 203.

³⁸ Пор.: Е. Бакалова, *Бачковската костница*, София 1977, рис. 15.

³⁹ Див.: Н.В. Герасименко, А.В. Захарова, В.Д. Сарабьянов, *Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи*, ВВ 66 (91) (2007) 207.

⁴⁰ Сергий (Спасский), архиепископ, *Полный месяцеслов Востока*, Москва 1997, т. III: Святой Восток, части вторая и третья, с. 43.

іншою версією – третім після єпископа Евода, святого апостола від 70-ти). На Антіохійській кафедрі він був приблизно з 68 р. Св. Йоанн Златоуст у “Похвальному слові Ігнатію” стверджує, що він “близько спілкувався з апостолами”, “з ними виховувався і скрізь при них перебував”, що влада єпископства була вручена йому святими апостолами і “руки блаженних апостолів торкалися священної глави його”. Блаженний Єроним у своїй “Хроніці” зараховує св. Ігнатія до слухачів і учнів св. Йоанна Богослова. Можна припустити, що в молоді роки св. Ігнатій був знайомий зі свв. апостолами Петром і Павлом, які проповідували в Антіохії.

Мал. 3. Фресковий образ св. Ігнатія Богоносця.
Південна внутрішня галерея Софійського собору

У більш пізніх пам’ятках, зокрема у св. Симеона Метафраста, св. Ігнатій іменується “Богоносцем”. Щодо походження цієї назви існує кілька думок. По-перше, припускають, що св. Ігнатій був саме тим отроком, якого Ісус Христос брав на руки, щоб поставити як приклад Своїм ученикам, які вели суперечку про першість (пор.: Мф 18:2–5). Однак проти цієї версії виступає свт. Йоанн Златоуст, який говорить, що св. Ігнатій не бачив Господа по плоті. По-друге, деякі Святі Отці стверджують, що іменування “Богоносець” св. Ігнатій отримав від того, що він був істинним і ревним носієм Бога в своєму серці до кінця своїх днів.

Святому Ігнатію належить встановлення у церковному богослужінні антифонного співу. За переданням, в особливому видінні він удостоївся побачити небесне богослужіння і почути ангельський спів. За зразком ангельського співу він ввів на богослужіннях антифонний спів, в якому два хори чергуються і ніби перекликаються. Цей спів із Сирії

Мал. 3. Фресковий образ св. Капітона.
Південна внутрішня галерея
Софійського собору

швидко поширився у древній Церкві. Цей знаменитий святий – автор цілого корпусу послань, написаних до малоазійських Церков і пронизаних лейтмотивом єдності Церкви. Св. Ігнатій Богоносець помер мученицькою смертю в Римі за імператора Траяна, який наказав кинути його на розтерзання звірам. Вірні збирали кості св. Ігнатія і поховали у Римі. Традиційно дату мученицької кончини позначають 107 р., але дослідники схиляються до більш пізньої дати (110–117 рр.). Згодом святі мощі відіслали до Антіохії, де їх поховали у храмі на дафнійському передмісті. У 450 р. святі мощі перенесли до нової церкви, збудованої на місці зруйнованого язичницького храму богині Фортуни. Мощі св. Ігнатія прославилися численними чудесами. У середині VII ст. їх перенесли до Рима в церкву св. Климента⁴¹.

Виразний акцент, поставлений у стінописі Софії Київської на ключовому тут образі св. Климента та на пов'язаній із ним корсунській темі, відчувається і в розміщенні напроти св. Фоки, під образом св. Ігнатія Богоносця, постагі святиителя Капітона, яку вдалося атрибувати завдяки знайденим на ній В. Корнієнком двом графіті, що називають його ім'я – «святий Капітон»⁴². Св. єпископ Капітон – один із семи єпископів Херсонських

⁴¹ *Ігнатий Богоносец*, Православная энциклопедия 21 (2009) 138–147.

⁴² Н. Нікітенко, *Собор Святої Софії в Києві. Історія, архітектура, живопис, некрополь*, Москва 2008, с. 201–202; Н. Нікітенко, *Святая София Киевская*, К. 2008, с. 236–237.

(тобто Корсунських), посланий Константином Великим (306–337) у 325 р. “до нечестивого херсонського народу”.

У “Житіях святих єпископів Херсонських” розповідається про чудо, звершене св. Капітоном для переконання язичників у правоті Христової віри. Святитель увійшов до розтопленої херсонітами палаючої печі та стояв у ній впродовж години, молячись Богові. Полум’я, торкнувшись його риз, не нанесло йому жодної шкоди. І тоді, набравши у фелон палаюче вугілля, Капітон вийшов неушкодженим до народу. І гучно, наче одними устами проголосив народ: “Єдиний Бог християнський, великий і могутній: неопалимого зберіг у печі раба свого!” Так усе місто херсонітів і країна та прийняли християнську віру, переконані тим чудом православним⁴³. А Капітон звелів побудувати хрещальню над міським обривом, де раніше вклонялися ідолам. І у тій хрещальні охрестив Капітон весь народ херсонський. Потім побудував він у місті храм св. Петра. Про чудо повідомили Константину Великому, і на Першому Вселенському соборі повідали Святим Отцям. Ще кілька років Капітон був єпископом Херсона. Одного разу він здійснив поїдку до Константинополя, але буревій заніс його корабель в устя Дунаю. Тубільці захопили всіх людей, що були на кораблі, та потопили їх у ріці. Це сталося 21 грудня, але Церква шанує пам’ять св. Капітона 7 березня, на день семи святих єпископів Херсонських⁴⁴.

“Житія святих єпископів Херсонських” мали велику популярність у всьому християнському світі, дійшовши до нас у численних списках грецькою, латинською, грузинською, вірменською та старослов’янською мовами⁴⁵. Найдавніші зі списків, що збереглися (грецькою і старослов’янською мовами), датуються XI ст. Зрозуміло, що образ св. Капітона – хрестителя Херсонеса, звідки прийшло на Русь християнство, сприймався як знаковий у новоствореному Києві.

Це тим більш вірогідно, що княже подружжя хрестителів Русі – Володимира і Анни, судячи з усього, було добре знайоме з переказом про чудо св. Капітона, що повторилося за часів Македонської династії в історії з наверненням росів (русів). У “Життєписі Василя”, написаним

⁴³ У західному районі Херсонеса посередині одного з храмів археологи знайшли рештки печі. Можливо, це та сама піч, де сталося чудо св. Капітона. Див.: К.Э. Гриневич, *Четырехасидное здание в Херсонесе (Новая попытка его объяснения)*, [в:] С.Б. Сорочан, *Византийский Херсон. Очерки истории и культуры*, X. 2005, ч. 2, с. 1586–1591.

⁴⁴ Див.: В.В. Латышев, *Жития св. епископов Херсонских. Исследование и тексты (ИРАН, Историко-филологическое отделение, записки, т. 08, № 03)*, Москва 2011; [Електронний ресурс], режим доступу: <http://static.my-shop.ru/product/pdf/88/877200.pdf>.

⁴⁵ Див.: Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Т.Э. Саргсян, С.Б. Сорочан, А.К. Шапошников, *Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического*, X. 2012.

дідом княгині Анни Константином Багрянородним, розповідається про те, як за імператора Василя I Македонянина (867–886) – засновника Македонської династії, з якої походила Анна, та патріарха Ігнатія (867–877) на Русь був посланий архієпископ, що мав повернути “войовничий і безбожний” народ росів. З цією метою єпископ запропонував варварам св. Євангеліє і розповів про деякі чудеса Спасителя; звернувся святитель за прикладами і до Старого Завіту. Росів особливо вразила історія чудесного спасіння Богом укинутих у піч трьох отроків, тож вони почали вимагати повторення чуда. Святитель вкинув у піч Євангеліє, яке після того, як вогонь згас, виявилось неушкодженим. Вражені чудом варвари без вагань прийняли хрещення. На думку М. Брайчевського, це сталося за часів Аскольда⁴⁶. Цікаво, що три отроки юдейські, які відмовились вклонитись золотому істукану і були чудесно врятовані ангелом у печі вогняній, тричі зображені в стінописі Софії Київської, в тому числі і в сюжеті “Три отроки в печі вогняній”⁴⁷.

Тому цілком логічно зробити висновок, що, так само як Десятинна церква зі своїми корсунськими реліквіями і священнослужителями стала для Русі власним “новим Корсунем”⁴⁸, Софія Київська сприймалась прямою спадкоємицею корсунської святості. Загалом же з повним правом можна сказати, що історія Русі-України кривно пов’язана з історією Криму, що став колискою київського християнства.

⁴⁶ Див.: М.Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, К. 1988, с. 50–51.

⁴⁷ Н.Н. Нікітенко, *Русь и Византия...*, 1999, с. 157–158.

⁴⁸ Пор.: Я.Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989, с. 28.

ПОЛІТИЧНІ ШЛЮБИ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ: ВІД ХРИСТИЯНСЬКИХ ПРИНЦЕС – ДО ДОНЬКИ ГІРЕЇВ

Османські султани, які за мусульманською традицією мали гареми, лише з XVI ст. почали відкрито співмешкати зі своїми наложницями. До цього вони укладали офіційні шлюби. Першою жінкою-простолюдинкою, яку пошлюбив у 1530-х роках султан Сулейман I Пишний, стала українка Роксолана, родом з Рогатина¹. Її у дитинстві полонили кримські татари та подарували 26-річному султану Сулейману на честь сходження на трон. До неї вінченосні османи одружувалися з доньками візантійських та римських імператорів, а також болгарських та сербських правителів з метою укладання політичних альянсів. Останньою жінкою знатного роду серед матерів османських султанів стала Айше Хафса, яка була донькою кримського хана Менглі I Гірея.

Через брак українських джерел, присвячених не стільки політичним відносинам правителів Османської імперії з сусідніми державами, скільки дослідженню їхніх родинних та шлюбних зв'язків, ми вдалися до вивчення праць турецьких та польських дослідників. Завдяки інформації, зібраній на початку XX ст. видатним істориком Туреччини Мустафою Чагатаєм Улучаєм², а також його послідовниками – Неджретом Сакаоглу³, Ахмедом Шімшіргілем⁴ та Назимом Текташем⁵, вдалося не лише встановити причини укладання політичних шлюбів османськими султанами, а й дізнатися подробиці їхнього подружнього життя. На окрему увагу заслуговує публікація польської дослідниці Ілони Чаманської, присвячена християнським дружинам османських султанів XIV–XV ст., в якій містяться отримані з сербських та болгарських історичних джерел відомості про їхню долю до заміжжя та після смерті вінченосних чоловіків⁶.

¹ О. Шутко, *Роксолана: міфи та реалії*, вид. 2-ге, переробл., доповн., Тернопіль 2016, с. 9.

² M.Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, İstanbul 2012, 312 s.

³ N. Sakaoğlu, *Bu mülkün kadın sultanları valide sultanlar, hatunlar, hasekiler, kadınefendiler, sultanevendiler*, İstanbul 2011, 575 s.

⁴ A. Şimşirgil, *Valide sultanlar ve harem*, İstanbul 2014, 240 s.

⁵ N. Tektaş, *Padişahların bütün kadınları haremde taşınlar*, İstanbul 2011, 528 s.

⁶ I. Czamańska, *Chrześcijańskie małżonki sultanów tureckich. Małżeństwa polityczne w Imperium Osmańskim XIV i XV wieku*, Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XX (Poznań 2013) 47–63.

Метою дослідження є не лише повернення з небуття імен дружин османських султанів, які залишили чималий слід у процесі становлення та розквіту Османської імперії, а й доведення, що відмова від укладання династичних шлюбів представниками правлячої династії османів призвела до послаблення їхньої держави.

Першим султаном⁷, який мав декілька дружин-християнок, став нащадок Османа I, Орхан. Найвідомішою з них була донька візантійського володаря Белокоми (регіон Віфінія) Михайла, Холофіра. Вона 1289 року стала першою дружиною Орхана та матір'ю синів Мурада й Сулеймана⁸. Щоправда, щодо дат їхнього народження точаться суперечки. Вважається, що Холофіра не могла народити синів через 18 та 28 років після шлюбу з Орханом.

Польська дослідниця Ілона Чаманська, зазначає, що Холофіра прийняла іслам⁹. Такого висновку вона дійшла, посилаючись на праці турецького історика-письменника Ахмеда Акгюндюза, який стверджує, що після шлюбу з султаном Орханом Холофіра узяла мусульманське ім'я Нілюфер¹⁰. Однак турецький дослідник Неджрет Сакаоглу спростовує цю версію. На його думку, те, що Холофіра після шлюбу мешкала тривалий час в Ізніку (Нікеї), який вважався священним центром християнства, а не в підкореній їй чоловіком Бурсі, є свідченням її вірності своїй релігії. Та й ім'я Нілюфер, тобто Лілія, на його думку, не є мусульманським¹¹.

Коли померла, та де була похована Холофіра, на жаль, не відомо. Проте у мавзолі султана Орхана, що розмістився у християнській церкві XI ст. Святого Іллі, знаходиться її символічний надгробок. За життя Холофіра (Нілюфер) була щедрою благодійницею. Про що свідчить збудований за її кошти міст через джерело, яке отримало назву Нілюфер-сую. Вона також в Ізніку побудувала пансіон для бідних – імарет, який є найстаршою будівлею доби османів. А от мечеть у Бурсі, яку також приписують їй, звела її онука на ім'я Нілюфер.

Через 11 років після одруження з Холофірою, тобто 1300-го, султан Орхан узяв собі до гарему Аспорчу. Подейкують, що вона була донькою Андроніка III Палеолога. Однак це сумнівно, оскільки він сам народився 1298 року. Проте її ім'я походить від грецького слова “аспороча”, що в

⁷ Оскільки володіння перших османських султанів не перевищували територію бейліка, їх ще називали беями.

⁸ N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 38.

⁹ I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 47.

¹⁰ A. Akgündüz, S. Oztürk, *Ottoman history: Misperceptions and Truths*, IUR Press 2011, p. 43.

¹¹ N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 39.

перекладі означає “білий”. Через це, мабуть, і виникла легенда про походження цієї жінки зі знатного роду християнських правителів.

Втретє султан Орхан одружився 1346 року з донькою візантійського імператора Йоанна VI Кантакузена та імператриці Ірини, Теодорою, коли йому виповнилося 65 років. Цей політичний союз тримався довго, адже відомо, що султан Орхан допомагав військом не лише своєму вінченосному тестю, а і його нащадкам. Від цього шлюбу народився син Халіль, який у 10-річному віці під час риболовлі потрапив у полон до грецьких чи генуезьких корсарів. Щоб повернути його, султан Орхан звернувся за допомогою до свого тестя Йоанна VI Кантакузена. Той вніс за онука викуп у 100 тис. солідів¹² та визволив його з полону¹³.

Після раптової смерті Орхана 1362 року, коли на трон зійшов син Холофіри, Мурад, Халіль був скараний на горло за наказом нового султана. Його невтішна мати Теодора, не змінюючи християнську віру на іслам, отримала дозвіл повернутися на Батьківщину, до Константинополя¹⁴.

Окрім вінченосних християнок, у гаремі султана Орхана була дружина-мусульманка Ефтандісе-хатун¹⁵, чие ім’я є покручем турецького слова “Ефендізаде”, що в перекладі означає “нащадок ефенді”, тобто високоповажного чоловіка. Це вказує на її походження з аристократичного роду османів¹⁶.

Традицію султана Орхана укладати політичні шлюби успадкував і його син Мурад I, в якого було щонайменше три дружини-християнки знатного роду та дві – мусульманки¹⁷. Першою його дружиною та матір’ю наступного султана Баязида I Блискавичного стала Гюльчічек¹⁸, яка була християнкою грецького походження. Більш точних відомостей про її дівоче ім’я та батьків, на жаль, немає. Померла вона 1400 року і похована в тюрбе (мавзолеї) в районі Яхші-бея¹⁹ Бурси на території комплексу, що складається з мечеті, медресе та невеличкої текке (суфійський монастир).

¹² В одному соліді міститься 4,5 г чистого золота. Якщо 1 г чистого золота на сьогодні коштує майже 40 американських доларів (\$), то 1 солід дорівнюватиме майже 180\$. Відтак, помноживши 100 тис. солідів на 180\$, отримаємо 18 млн. \$.

¹³ I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 49.

¹⁴ *Ibid.*, s. 49.

¹⁵ Титул жінок та доньок оманських султанів до XVI ст., який вони запозичили у турків-сельджуків.

¹⁶ N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 35–47.

¹⁷ Ім’я однієї з них – Паша Мелек-хатун. Її батьком був Кизил (червоний) Мурад-бей. Інша дружина-мусульманка Мурада I, Фюл-Дане-хатун, була донькою одного з очільників тюркських племен Сулеймана II.

¹⁸ У перекладі з турецької означає “квітка троянди”.

¹⁹ За однією з версій Яхші-бей був другим сином Гюльчічек та султана Орхана.

Такої честі дружина султана була удостоєна вперше²⁰. Її поховання здійснювалося за християнським обрядом. Однак згодом район, де знаходиться тюрбе Гюльчічек, заселили мусульмани. Таким чином усі культові споруди та кладовища набули ознак ісламу.

Наступна дружина Мурада I Тамара чи просто Мара була донькою болгарського царя Івана Олександра (Шишмана) від першого шлюбу з донькою господаря Валахії Басараба I Теодорою I²¹. До шлюбу з Мурадом I вона була одружена з болгарським вельможею, деспотом Костянтином. Але у 30 років овдовіла. Саме тоді до неї посватався 45-річний султан Мурад I, який у такий спосіб вирішив отримати у вигляді болгар союзників у боротьбі з сербами, які намагалися утворити з християнських держав антиосманський союз. У шлюбі з Мурадом I принцеса Тамара зберегла свою християнську віру²².

За твердженнями польської дослідниці Ілони Чаманської, Тамара померла раніше свого чоловіка, її поховали в тюрбе у Бурсі без мусульманських атрибутів²³. Турецькі історики зазначають, що дата смерті та місце її поховання невідомі. Існує версія, що в тюрбе у районі Яхші-бея Бурси спочиває саме вона, а не Гюльчічек. Однак це документально не підтверджено. Проте не виключено, що дві з чотирьох безіменних могил, які там містяться, належать одразу двом дружинам султана Мурада I – Гюльчічек та Тамарі.

Наступна його дружина Принсес була донькою візантійського імператора Йоанна V Палеолога. Під час її пишного весілля з Мурадом I 1389 р. його сини від інших дружин уклали шлюб з двома візантійськими принцесами, а його трьом маленьким онукам у той день зробили обрізання²⁴.

Найбільш відомою дружиною-християнкою османського султана стала донька сербського князя Лазаря, Олівера Деспіна, яку турки за традицією назвали Марою. Її 1390 року пошлюбив султан Баязид I Блискавичний. Щоправда, вона відмовилася прийняти іслам, тому мешкала окремо від його гарему в особистому маєтку, куди часто навідувався її чоловік²⁵. У народі переповідали, що Мара споювала його вином, забороненим для вживання мусульманам.

Великої популярності цей шлюб набув через те, що після того, як гроза Сходу, звитяжний Тамерлан розбив військо Баязида I на полі Чубук

²⁰ N. Sakaoğlu, *Op. cit.*, s. 50.

²¹ M.Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 21.

²² I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 50.

²³ *Ibid.*

²⁴ N. Sakaoğlu, *Op. cit.*, s. 51.

²⁵ I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 51.

коло Анкари, у його заручниках виявився не лише сам султан, а і його гарем, зокрема й улюблена дружина Мара. З нею на очах у заточеного у клітку чоловіка розважався Тамерлан з синами. Це була найганебніша сторінка в історії Османської імперії, яка ще довго не могла оговтатися після такого розгрому...

Сама ж Мара після загибелі чоловіка в полоні Тамерлана переїхала на рідні терени до Сербії, де померла у 70-річному віці²⁶. Про долю її двох полонених доньок відомо, що одна з них – Оруз-хатун могла стати дружиною Тамерлана²⁷. За іншою версією, він її видав заміж за свого онука – мірзу Ебубекіра, а її сестру, Пашу Мелек-хатун, – за сина еміра Джеляледдіна Іслама, Шемседдіна Мехмеда²⁸.

Подейкують, що цю трагічну історію османські султани передавали із покоління в покоління, аби пояснити свій статус “вічних парубків”. Хоча на українку Роксолану, яка домоглася шлюбу з султаном Сулейманом I Пишним, вона не справила великого враження. Адже та прекрасно розуміла, що в її часи в османів уже не було таких могутніх ворогів, як Тамерлан, а сам інститут султанських наложниць виявився блюзнірським порушенням мусульманського закону. Адже рабинями могли визнаватися лише ті жінки, які опинилися в мусульманському полоні в ході джихаду – війни за віру. Але таких було небагато. Переважна більшість жінок надходила до гарему султана зовсім іншими шляхами – з полону татар, які чинили спустошливі набіги на землі Королівства Польського, та османських корсарів, які грабували європейські кораблі. Та й після Баязида I Блискавичного траплялися випадки одруження султанів.

Так, онук Баязида I Блискавичного, султан Мурад II, одружився з донькою правителя Сербії Георгія Бранковича, Марією. Цей шлюб був укладений 1435 року на прохання сербської сторони, яка після програних війн з османами уклала мирний договір з султаном і зобов’язувалася щороку йому виплачувати 40–50 тис. флоринів²⁹.

Сербська наречена Марія відбула до Мурада II на початку вересня 1436 року з величезним приданим, яке їй підготував батько. Відповідно до реляції Яна Стойковича з Рагузи, посаг нареченої складав 400 тис. дукатів³⁰

²⁶ I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 54.

²⁷ M.Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 25.

²⁸ N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 67.

²⁹ В одному флорині – 3,5 г чистого золота. Якщо 1 г чистого золота на сьогодні коштує майже 40\$, то 1 флорин дорівнюватиме приблизно 140\$. Таким чином 50 тис. флоринів – це майже 7 млн. \$.

³⁰ Тобто 56 млн. \$. Загальна вага 400 тис. дукатів складає 1 400 кг.

грошима. Також вона отримала низку дорогоцінних прикрас та коштовних речей на утримання свого двору у розмірі 200 тис. дукатів³¹. Усе це відмовився прийняти султан Мурад II. Тому придане залишилося у розпорядженні Марії, яка використала його на утримання власного маєтку.

Слід зазначити, що спершу сербська наречена не зацікавила Мурада II, який відправив її з Едірне (Андріанополя), де був його двір, до Бурси. Але згодом його стосунки з нею покращилися. Відомо також, що вона потоваришувала з матір'ю наступного султана Мехмеда II Завойовника, який захопив Константинополь, Хюмою-хатун. Після її смерті бездітна Марія опікувалася її сином, який у своїх листах навіть називав її матір'ю³². Але згодом після смерті свого чоловіка, султана Мурада I, вона перебралася на Батьківщину, до Сербії. Хоча не змогла там довго затримуватися через рідний конфлікт, який виник у ході змагання родичів за трон. Аби забезпечити своїй мачусі спокійну старість, Мехмед II Завойовник виділив їй маєтки у Македонії, де вона і померла 16 вересня 1487 року³³.

Але перед тим, маючи вплив на свого пасинка, який підкорив Константинополь, Марія продовжувала опікуватися православними храмами. Вона також підтримувала константинопольського патріарха, який після завоювання міста мусульманами опинився у скрутному становищі. Окрім цього, Марія дуже багато зробила для афонських монастирів. Відомо, що саме за її сприяння з Константинополя було вивезено реліквії “Дари Волхвів” та передано храму Святого Павла на Афоні. Весь свій спадок вона заповіла афонським монастирям³⁴. Подейкують, що Марія – донька сербського правителя та колишня дружина османського султана навіть була запрошена на святу гору Афон, і стала ледь не єдиною жінкою, яка там побувала.

Це був останній випадок одруження османського султана з християнкою знатного роду. Останньою ж жінкою “блакитної крові” у династії вінценосних османів була Айше Хафса³⁵, яка стала матір'ю султана Сулеймана I Пишного. Достовірних даних про те, що вона брала офіційний шлюб з султаном Селімом I Грізним, наразі не існує. Також серед турецьких вчених точаться суперечки щодо походження Айше Хафси. Одні стверджують, що вона – європейка на ім'я Айше, яка стала матір'ю

³¹ I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 57.

³² N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 101.

³³ *Ibid.*, s. 104.

³⁴ I. Czamańska, *Op. cit.*, s. 61.

³⁵ Імена Айше та Хафса мають арабське коріння. Перше з них означає “жива, жвава”, а друге – “спокійна, урівноважена”, і його, найімовірніше, дали вже в гаремі Селіма I Грізного. Адже тоді наложниць часто називали, виходячи з рис їхнього характеру. Так, приміром, Роксолана в гаремі султана Сулеймана I Пишного отримала ім'я Хюррем, тобто “усміхнена, радісна”.

Сулеймана I Пишного³⁶. А кримська принцеса Айше народила султану Селіму I Грізному лише доньок Бейхан і Шах³⁷. Проте у благодійному фонді (вакфі) Айше Хафси містяться відомості про те, що на утримання доньки кримського хана Менглі I Гірея, Айше, яка спершу була дружиною сина султана Баязида II, Мехмеда (він помер в юному віці), а потім, за наказом його батька, перейшла до гарему іншого сина Селіма, надсилювалися кошти. Тому турецький дослідник Мустафа Чагатай Улучай дійшов висновку, що Айше та Айше Хафса – це одна й та сама жінка³⁸. Та й листи до чоловіка Селіма I Грізного і сина Сулеймана I Пишного свідчать про те, що їх писала одна особа – Айше Хафса³⁹.

Примітно, що з її появою у житті Селіма інші жінки були видалені з його гарему. Йдеться про матір Ювейса-паші, який був зведеним братом сина Айше Хафси, Сулеймана⁴⁰. Коли вона завагітніла, Селім чомусь видав її заміж. Ім'я цієї жінки не дійшло до наших часів. Недовго в гаремі Селіма перебувала й інша наложниця – дружина шаха Ісмаїла, Тачли⁴¹-хатун, яку полонили османи під час битви на рівнині Чалдиран 1514 року⁴². Адже її видали заміж за Тяджізаде Джяфера-челебі⁴³.

Усе це вказує на те, що Айше Хафса справді була донькою кримського хана Менглі I Гірея, а не звичайною наложницею. Відомо, що під час боротьби за османський трон, яку розпочав її чоловік Селім, вона разом з сином Сулейманом три роки (1509–1512) перебувала у свого батька Менглі I Гірея у Криму⁴⁴. Коли ж він став султаном, перебралася до Маніси із сином-престолонаступником, який 1520 року, після раптової смерті вінценосного батька, зійшов на трон. Тому Айше Хафса разом з ним переїхала до Константинополя (теперішнього Стамбула), де очолила його гарем у Старому палаці⁴⁵.

³⁶ A.K. Meram, *Padişah anaları*, İstanbul 2011, s. 188.

³⁷ N. Sakaoğlu, *Op. cit.*, s. 149.

³⁸ M.Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 53.

³⁹ M.Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul 2011, s. 69–73.

⁴⁰ M.Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 53.

⁴¹ У перекладі з турецької означає “коронована”.

⁴² N. Sakaoğlu, *Op. cit.*, s. 149.

⁴³ N. Tektaş, *Op. cit.*, s. 86.

⁴⁴ За правління Менглі I Гірея Кримське ханство стало васалом Османської імперії.

⁴⁵ Не дійшов до нашого часу. Його залишки можна побачити на території Державного університету Стамбула. У ньому до 1541 року розміщувався гарем султана. Коли ж він остаточно переїхав до палацу Топкапи – резиденції османських султанів, то Старий палац став прихистком для наложниць померлих султанів, які там доживали свого віку. Тому він отримав у народі назву “Палац сліз”.

До цього, перебуваючи з сином у Манісі, вона доклала чимало зусиль для процвітання регіону. За її наказом у цій провінції побудували величну мечеть Султаніє, школу (медресе), турецьку лазню (хамам), пансіон для бідних (імарет) та лікарню (даррюшшіфа), в якій також були палати для душевнохворих пацієнтів. В її вакфі збереглися відомості про персонал цього медичного закладу. 1575 року там працювали головний лікар Мехмед-челебі, який отримував 25 акче в день, тобто 75 американських доларів⁴⁶. Лікарю-терапевту Абдулкеріму-челебі щодня виплачували 10 акче, що дорівнює 30\$. Імена лікаря-офтальмолога, який отримував 6 акче в день, тобто 18\$, його асистента (платня 2 акче в день = 6\$) та хірурга (платня 5 акче в день = 15\$), невідомі. Загалом у лікарні працювало 25 осіб, зокрема фармацевти, збирач трав, змішувач мікстур та представники обслуговуючого персоналу⁴⁷.

Ще за життя Айше Хафса розпорядилася, аби для імарета щодня виділяли з її фонду 800 дірхем⁴⁸ (срібних монет) на закупівлю 20 окка (1 окка = 1,280 кг)⁴⁹, тобто 25 кг 600 г баранини для приготування гарячих страв та 600 дірхем на придбання 600 лідре (1 лідре = 384,84 г), тобто 230 кг 904 г борошна для випічки фодли (щось на кшталт піде – нинішніх турецьких пляцків). Відвідувачів імарета (бідних, дітей-сиріт та подорожніх) також годували рисом (кожного третього дня) і, в залежності від сезону, – овочами, фруктами та обов'язково медом, з розрахунку 40 дірхем на одну особу. На свята та в п'ятницю, яка у мусульман вважається благословенною,

⁴⁶ За часів султана Сулеймана I Пишного в одному акче містилося 0,8 г чистого срібла. Тоді співвідношення срібла до золота складало 1/10. Відтак, в одному акче – 0,08 г чистого золота, що за сьогоднішніми світовими цінами на золото дорівнює приблизно трьом американським доларам, тому 25 акче = 75\$.

⁴⁷ M. Alkan, *Manisa'da Hafsa Sultan dariüşşifasi (bimarhanesi)*, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, vol. 9/10 Fall (Ankara 2014) 25–26.

⁴⁸ В одному дірхемі – 3 г срібла, що дорівнює 0,3 г золота. Адже 1522 року, коли був написаний Айше Хафсою заповіт для вакфу в Манісі, співвідношення срібла до золота складало 1/10. За сучасними розрахунками, 0,3 г золота дорівнює 12\$. Таким чином 800 дірхем, заплачених за 25,6 кг баранини, складають 9 тис. 600\$, що є надзвичайно великою сумою. Адже виходить, що 1 кг баранини коштував 31 дірхем, тобто 375\$. Хоча французький історик Фредерік Хітцель, спираючись на розрахунки німецького мандрівника того часу Ганса Дерншвама, зазначає, що одного барана за правління султана Сулеймана I Пишного можна було придбати за 22–23 акче, тобто всього лише за 5 дірхем [Ф. Хітцель, *Османская империя*, Москва 2006, с. 161]. Навіщо Айше Хафсі потрібно було завищувати у більш, ніж 150 разів суму видатків на закупівлю м'яса для імарета, зрозуміти складно. Така ж ситуація – з вартістю пшениці та меду.

⁴⁹ Одиниці вимірювання наведені, відповідно до розрахунків Ф. Хітцеля [Ф. Хітцель, *Op. cit.*, с. 154].

відвідувачів імарета пригощали солодощами. Відомо, що його служники двічі на день (зранку та ввечері) для трапези виставляли 6 столів, за кожним з яких розміщувалося не більше п'яти осіб⁵⁰.

З ім'ям Айше Хафси також пов'язаний один з улюблених і вже знакових фестивалів Маніси – “Месір Маджуну”. Легенда свідчить, що одного разу вона захворіла. Вправні лікарі на чолі з Меркез-ефенді приготували для неї мазь із суміші різних приправ і назвали її “Месір”. Айше Хафса одужала й повеліла піднести чудесне зілля в дар усім хворим містянам. Відтоді в пам'ять про цю подію і проводиться щорічний фестиваль. Мешканці Маніси вбираються в історичні костюми часів Османської імперії та влаштовують святкову ходу вулицями міста. Родзинкою святкування стають ласощі, нібито створені на основі старовинного рецепту від Айше Хафси. З папергі мечеті Мурадїє, побудованої за проектом великого зодчого Сінана, роздають мазь “Месір” усім охочим. Тому Айше Хафсу досі шанують у Туреччині як одну з найулюбленіших у народі жінок⁵¹. Після неї серед матерів султанів уже не було представниць знатного роду.

Цікаво, що башкадуні, тобто головна дружина султана Сулеймана I Пишного, черкеска Махідеврн, з'явилася в османському палаці як аманатка, тобто високопривілейована заручниця, ввірена вінценосним османам. Такої думки український історик Ферхад Туранлі⁵² та турецькі дослідники відносин османів із кримцями й черкесами⁵³, які зазначають, що Махідеврн була подарована батьком – родоначальником роду князів черкеських Ідаром Мірзою (1470–1530) з метою налагодження відносин черкесів з войовничими османами⁵⁴. Тому не дивно, що в перші роки перебування Роксолани у гаремі султана Сулеймана I Пишного Махідеврн

⁵⁰ İ.K. Konyalı, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri*, VD, VIII (1969), s. 50.

⁵¹ A. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 121.

⁵² С. Крамар, *Кохана Роксолана*, Роксолана у світі: Історико-краєзнавчий збірник [До 500-річчя від часу народження Роксолани], автори-упорядники: Б. Гаврилів, І. Миронюк, Івано-Франківськ 2008, с. 21.

⁵³ S. Daur, *16–18. Osmanlı, rus çarlığı ve çerkesya'nın politik ilişkileri, Çerkes tarihi*. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://sonerdaur.wordpress.com/2013/12/19/osmanli-rus-cherkes-iliskileri/>.

⁵⁴ Племінниця Махідеврн від Темрюка Ідарова та кабардинської принцеси роду Кайтуко Малякурх-хатун (1490–1550-ті роки) Гошаней стала царицею Марією Темрюківною (1545/1546–1569), одружившись 1561 року з московським самодержавцем Іваном IV Грозним. Від нього вона народила сина, який помер немовлям. З того часу цар почав втрачати цікавість до цариці. Померла Марія Темрюківна Гошаней молодою за досить підозрілих обставин. Тому в народі заговорили про отруєння.

усіляко принижувала її, називаючи, “куснем м’яса”. А одного разу навіть влаштувала через ревності з нею бійку. Після чого Роксолана відмовилася йти на побачення до султана Сулеймана I Пишного, сказавши, що в неї видране волосся й спаплюжене обличчя. Коли ж він нарешті побачив свою понівечену улюбленицю та вислухав її версію подій, наказав привести Махідеврान. А та, прийшовши, замість вибачення та вимолення прощення гордо заявила, що ще мало тій простолодинці дала, адже вона не хотіла їй – першій жінці султана – підкорятися⁵⁵. Ці слова ще більше розлютили Сулеймана I Пишного, який і так уже розлюбив Махідеврान. У результаті він нібито вигнав її з гарему.

Махідеврान виявилася останньою вінценосною жінкою в султанському гаремі. Адже після Роксолани, яка стала спершу фавориткою, а потім і законною дружиною Сулеймана I Пишного, султани все частіше почали одружуватися з простолодинками, які були звичайними рабнями. Виключення становив Осман II, який узяв у дружини доньку шейх-уль-іслама (муфтія) Мехмеда Есадуллаха, Укайле. Бабця Ая⁵⁶, його іншої дружини, чиє ім’я невідоме, була наложницею первістка Роксолани, Мехмеда, після смерті якого її видали заміж за Пертева-пашу⁵⁷. Відтак, і цей шлюб важко назвати династичним.

Саме це, тобто нерозбірливі зв’язки султанів, стали, на моє переконання, однією з причин краху Османської імперії. Адже вже у XVII ст. почали з’являтися правителі із низкою психічних захворювань. Йдеться про Мустафу I та Ібрагіма I, які були синами простолодинок-християнок⁵⁸ та у народі отримали прізвисько “божевільні”. У ході повстань яничар їх через нездатність керувати державою скинули з трону⁵⁹. Інші султани, починаючи з онука Роксолани та султана Сулеймана I Пишного, Мурада III, більшу частину свого життя проводили в гаремі, а не у військових походах, як їхні предки⁶⁰. Тому не дивно, що згодом наложниці-

⁵⁵ М.Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul 1950, s. 14.

⁵⁶ У перекладі з турецької – “свята”.

⁵⁷ N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 239.

⁵⁸ На відміну від своїх попередниць – християнських принцес, простолодинок, потрапивши до гарему султана, одразу ж змінювали свою віру, приймаючи іслам.

⁵⁹ Ібрагіма I стратили за наказом його малолітнього сина – султана Мехмеда IV, а Мустафу I помилювали, зачинивши у покоях Старого палацу. Невдовзі він вдруге зійшов на трон, але довго не втримався на ньому, оскільки знову був скинутий яничарами та заточений до покоїв Старого палацу, де й помер у 48 років.

⁶⁰ За правління Мурада III його гарем остаточно переїхав до покоїв палацу Топкапи. Кількість жінок, з яких він складався, збільшилася до 500 чоловік. Проте найчисельнішими гаремами були в останніх султанів. Приміром, кількість жінок Абдулмеджида I сягала 688 [A. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 44].

фаворитки, яких ставало дедалі більше у вінченосних османів⁶¹, намагалися втручатися у державні справи. Все це позначилося на якості управління державою та призвело до послаблення центральної влади Османської імперії.

⁶¹ У султана Сулеймана I Пишного було не більше трьох фавориток. Значну частину свого життя він прожив зі своєю законною дружиною Роксоланою у моногамному шлюбі. Точна кількість фавориток його онука, султана Мурада III, невідома. Однак чисельність його дітей сягала 100 чоловік, половина з яких не дожила до смерті вінченосного батька. Відомо, що в султана Абдулмеджида I було щонайменше 22 фаворитки, одна з яких – мусульманка Безміара стала його дружиною. Але згодом він з нею розлучився. Це був перший випадок офіційного розлучення в родині османських султанів [N. Sakaogly, *Op. cit.*, s. 433–434].

Оксана Господаренко

ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ ТА ІТАЛІЙСЬКИХ МОРСЬКИХ РЕСПУБЛІК (спроба системного аналізу)

XIII–XIV ст. стали переламним моментом в економічному розвитку як Заходу, так і Сходу. На Заході відбулося зміщення економічного центру в бік італійських міст, особливо Генуї та Венеції, “які в ім’я своїх пристрастей та своїх інтересів будуть сперечатися за скіпетр”. Середземномор’я, де панували ці республіки, “залишалось найбільш активною зоною та центром найприбутковішої міжнародної торгівлі”¹.

На Сході ж створення імперії Чингізхана та монгольські завоювання XIII ст. привели до зміни міжнародних торговельних шляхів. Тепер торговельні зв’язки з’єднували східну і південно-східну Європу та Чорне море з Передньою Азією, Візантією і Середземномор’ям. Монголи замкнули ланцюг міжнародної торгівлі сухопутними та морськими шляхами в єдиний комплекс. Вперше всі великі регіональні ядра (Європа, ісламський світ, Індія, Китай, Золота Орда) виявилися об’єднаними в першу “світ-систему”. У степу виникли міста – центри політичної влади, транзитної торгівлі, багатонаціональної культури та ідеології (Каракорум, Сарай-Багу, Сарай-Берке)².

Перше чітке визначення “світ-економіці” було дане Фернаном Броделем. Він розглядає останню як “економічно самостійний терен планети, здатний загалом бути самодостатнім, такий, якому його внутрішні зв’язки й обміни надають певної органічної єдності”. Інтегруючим чинником для світ-економік виступає не єдиний політичний центр, а спільний внутрішній ринок. Світ-економіки існують над політичними, культурними і релігійними кордонами і характеризуються трьома ознаками:

- вони займають визначений географічний простір, кордони якого можуть коливатися;
- у них завжди наявні один або декілька полюсів, центрів тяжіння або економічні столиці;

¹ Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII вв.*, в 3-х т., т. 3, *Время мира*, Москва 1992, с. 113–114.

² Н.Н. Крадин, *Кочевники, мир-система и социальная эволюция, Альтернативные пути к цивилизации*, Москва 2000, с. 327.

– навколо цих центрів утворюються концентричні зони: навколо центру (чи ядра) розташовуються області “серединної зони” напівпериферійного типу, далі ближня і далека периферія і, нарешті, зовнішній простір³.

Найбільш поширена версія світ-системного аналізу розроблена Імануелем Уоллерстайном. Розвиваючи концепцію Ф. Броделя, він пропонує ширше поняття “світ-системи”, в якому “світ-економіка” є лише одним варіантом, поряд із “світом-імперією”. Світ-економіка являє собою систему суспільств, пов’язаних тісними економічними зв’язками, але не об’єднані в політичне утворення.

Світ-імперії включають дві і більше етнічні нації з різними культурними традиціями, пов’язані примусовим присвоєнням додаткового продукту (обов’язком сплачувати данину) і перерозподілом останнього на користь правлячого класу в політичних цілях. Або, за визначенням самого І. Уоллерстайна, це тип історичних систем, організованих як широкі централізовані політичні структури, що поєднують данницько-перерозподільними відносинами соціально і культурно різномірні провінції. Головною ознакою світ-імперії є територіальна обмеженість основних економічних зв’язків кордонами держав. Зміни у світ-імперіях відбуваються за схемою циклічного розширення і стискання, як просторового, так і часового. А стійкість останніх залежить від ефективності виконання в їх рамках таких ключових функцій:

- територіальна, переважно військова, експансія з метою захоплення нових данницьких провінцій, територій зі стратегічними ресурсами, багатими торговельними шляхами тощо, утримання захоплених провінцій від посягань держав-конкурентів;
- регулярний збір данини з провінцій;
- симбіоз із внутрішніми та зовнішніми комерційними структурами і мережами (торговельні шляхи і міста) у сферах, де неможливий або вкрай ускладнений централізований перерозподіл, “обмін” безпеки торгівлі на доходи в скарбницю від мита і податків та інші⁴.

Найсуттєвішими відмінностями між світ-імперіями та світ-економіками є такі:

- світ-імперія має тільки одне ядро; у світ-економіці ядром може виступати як одна держава, так і декілька;

³ А.А. Фисун, *Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений*, Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна “Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації (філософія, політологія, соціологія)”, № 487 (X. 2000) 34–51, [Електронний ресурс], режим доступу: <http://abuss.narod.ru/Biblio/fisun.htm>

⁴ Є. Ніколаєв, *Світ-системний аналіз І. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства*, Людина і політика 6 (2002) 124.

- світ-імперія завжди обмежується кордонами тільки однієї цивілізації. Світ-економіка здатна охоплювати декілька цивілізацій;
- інтегруючим чинником у світ-імперії є примус, політична та військова сила. Світ-економіки формуються добровільно, виходячи із економічної доцільності розвитку міждержавного обміну товарами та послугами;
- якщо для існування світ-імперії вирішальне значення має наявність сильного у політичному, економічному, військовому аспектах ядра (центру), то, говорячи про світ-економіку, наявність розвинених держав центру лише констатується. Акцент робиться на стійкість економічних зв'язків у системі.

Як бачимо з характеристики І. Уолерстайна, Золота Орда виконує всі функції, “покладені” на “світ-імперію”. Тоді як і Венеція, і Генуя являли собою “світ-економіку”.

Створений у Золотій Орді порядок максимально сприяв торгівлі. Торговельні шляхи були безпечними, добре організованими, дешевими, митні збори доволі низькими і коливалися від 3% до 5% в залежності від ситуації. До 70-х років XIV ст. монгольські закони (*Рах Mongolica*) гарантували відкритість і безпеку торгових шляхів на Схід⁵.

У розвиткові торгівлі Золотої Орди маємо відзначити важливий з нашої точки зору момент, це безперечний, повний чи опосередкований, контроль над сухопутними торговельними шляхами, які з'єднували Схід і Захід.

Морські шляхи не відігравали суттєвої ролі у зовнішній торгівлі Золотої Орди. У морській торгівлі важливими центрами були Азак (Тана), причорноморські міста. Ключову роль у розвиткові торгівлі в цих центрах відігравали італійські (генуезькі) купці⁶.

Виділимо три регіони взаємодії золотоординців та італійських купців:

- Приазов'я (Тана, Воспоро),
- Крим (Кафа, Солдайя),
- Північно-Західне Причорномор'я (Монкастро, Кілія, Лікостомо).

Тана в Приазов'ї була кінцевим пунктом торгівлі Золотої Орди. Питання про час виникнення генуезької та венеційської колонії в Тані детально проаналізовано С. Карповим. До 1304 р. в Тані повністю завершилося

⁵ Х. Гёкеньян, *Западные сообщения по истории Золотой Орды и Поволжья 1223–1556*, Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): От Калки до Астрахани (1223–1556), Казань 2002, с. 97.

⁶ А.Г. Еманов, *Развитие торговых связей Кафы в XIII–XV веках*, Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв., Ростов на-Дону 1989, с. 17–24; Э. Калан, *Золотая Орда (Улус Джучи) и страны Востока: торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII–XIV вв.*, отв. ред. проф. Ф.Ш. Хузин, Казань 2012, с. 42.

формування генуезького консульського правління. Факторія сприймається як міська громада. Цьому мав передувати договір генуезців з ханом, але його текст чи прямих свідчень про нього досі не виявлено. Невідомо також, як криза у стосунках татар і генуезців 1307–1308 рр. (арешт генуезьких купців у Сараї та наступний похід Тохти на Кафу, який завершився виходом генуезців з міста) зачепила Тану. М. Балар вважав, що поїздки в Тану припинилися, і факторія відроджувалася з 1315 р.⁷

Поява венеційського консульства в Тані припадає на час між 1317 р. та 1325 р.⁸ У 1332 р. був підписаний договір Венеції з Узбекиком. Хан видав спеціальний ярлик, який дозволяв венеційцям торгувати у володіннях хана. Це стало можливим завдяки місії Андеа Дзено та П'єтро Джустініано, що прибула до татар за два місяці до публікації ярлика. Азак, у якому була заснована венеційська факторія, залишався золотоординським містом, а його правителем був Мухаммед-ходжа ал-Хорезмі⁹.

Тана була важливим місцем відправлення на Схід, оскільки в ній завершувався морський шлях з європейських портів й відкривалися інші – на північ, до Москви; на схід, на Волгу, в Середню Азію, Китай; на південний схід, до Каспійського моря, в Персію та Індію. Тому саме Тана стала місцем запеклого протистояння між венеційцями і генуезцями. Хоча позиції останніх виглядають міцнішими, оскільки морський шлях з Тани проходив через Кафу і Солдайю.

У 1340 р. солхатський емір Тюлек-Тимур запропонував венеційцям для поселення Воспоро (суч. Керч) з портом і прилеглими територіями. Останні мали сплачувати до ханської скарбниці 3% мита з товарів. Воспоро мало відігравати роль головної бази в цьому районі, допоки не налагодиться морське сполучення з Таною¹⁰. Поруч з венеційською колонією Воспоро у цьому ж регіоні існувала й генуезька колонія Чіпріко (співвідноситься з суч. мисом Опук)¹¹.

⁷ С.П. Карпов, *Когда и как возникла Тана? (О происхождении итальянской фактории на византийской окраине)*, ВВ 57 (82) (1997) 15.

⁸ *Ibid.*, с. 16

⁹ Я. Пилипчук, *Крим в політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.)*, Крим від античності до сьогодення. Історичні студії, К. 2014, с. 43.

¹⁰ *Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда “История торговли в средние века”*, Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь 1915, № 52, с. 102.

¹¹ О. Артеменко, *Італійська колонія Воспоро (XIII–XV ст.)*, Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології, редкол.: В.Д. Сидоренко (голова), В.І. Тимофієнко, О.В. Сіткарьова та ін., К. 2006, вип. 3, ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей, с. 76.

Через десятиліття, яке пройшло після укладання договору з Узбекиком, венеційці спромоглися добитися від його наступника Джанібєка підтвердження своїх прав та привілеїв. За цей час вони не лише досягли успіху в торгівлі у гирлі Дону, а й змогли облаштувати поселення. Проте за зовнішнім благополуччям приховувалися глибокі протиріччя. Венеційські купці ухилялися від податків та мит, допускали й інші порушення договорів з Ордою. З іншого боку, місцеві татарські правителі вимагали від італійських купців обов'язкових подарунків, змушували продавати товари за нижчими цінами, на власний розсуд підвищували податки, вчиняли й інші зловживання. Фактором, який ускладнював італійсько-золотоординські стосунки, була конфронтація між венеційцями і генуезцями. Саме вказаними глибокими протиріччями, які склалися в Тані (а також у всьому Причорномор'ї) між Ордою та італійськими морськими республіками, і був викликаний конфлікт 1343 р.¹²

Отже, роль Тани для Венеції виключна, оскільки республіка св. Марка в чорноморському регіоні мала лише дві факторії – Тану і Трапезунд. Втрата першої практично означала неможливість здійснення навігації до Трапезунда.

Специфіка економічних зв'язків Тани обумовлювалась тим, що, з одного боку, вона було торговою факторією італійських купців, а, з іншого, – великим ремісничим центром Золотої Орди¹³.

Перші італійські торговельні поселення в Криму виникли ще до утвердження влади Золотої Орди у Північному Причорномор'ї. De-facto існування колоній було визнано ханами після утворення Золотої Орди, але формальне визнання відбулося пізніше.

Традиційно виникнення системи генуезьких колоній пов'язують з ім'ям хана Менгу-Тимура, який між 1266 і 1269 рр. через кримського намісника Уран-Тимура санкціонував їх визнання¹⁴. Це не означало, що Орда стала сюзереном колоній: за висловами М. Крамаровського, мова йшла лише про “латино-тюркську взаємодію”. Є всі підстави розглядати ординські преференції Республіці Св. Георгія як свідому торгово політику Сарая¹⁵.

¹² С.П. Карпов, *Кризис Таны в 1343 г. в свете новых источников*, ВВ 55 (80), ч. 1 (1994) 122.

¹³ В.А. Ларенок, *Азак-Тана – некоторые аспекты торговых связей*, Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тезисы 6 научной конференции, Ростов-на-Дону 1992, с. 69.

¹⁴ *Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда...*, с. 77.

¹⁵ М.Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, вып. X, Симферополь 2003, с. 509.

Перші два етапи становлення джучидської влади в Криму – 40-і – кінець 90-х рр. XIII ст., про які говорить М. Крамаровський, фактично пов'язані зі інтегруванням краю у військово-адміністративну та господарську структуру Золотої Орди. Остаточним актом здобуття нової єдності влади щодо Криму стала каральна акція Токти проти Кафи. Правління Узбека і Джанібєка ознаменувало хоч і незмінність лінії управління Кримом, проте зміни у стосунках з генуезцями. Конфлікт Джанібєка з генуезькою Кафою в 1344 р. – це ланцюг у системному підході до торгових факторій латинян на території Золотої Орди¹⁶.

Кримські намісники в цей час отримують широкі права на внутрішню та міжнародну політику, самі вирішують питання війни та миру на підвладній їм території. Фактично можна говорити про те, що поки Кримський улус переживав процес інтеграції до Золотої Орди, її політика щодо італійців визначалася лояльністю. Зміцнення влади ханів Золотої Орди означало спробу уніфікувати їх владу над усіма колоніями та факторіями італійців на території Золотої Орди, а фактично встановити сюзеренітет, аналогічний до території Приазов'я. У Тані це викликало конфлікт і заборону торгівлі, у Кафі – протистояння.

Чергова спроба встановлення сюзеренітету Золотої Орди над генуезькими колоніями пов'язана з ім'ям Мамаю. У 1375 р. він відібрав у генуезців 18 поселень Судацької долини¹⁷. Але початок васалітету Кафи від ординських ханів варто датувати 1381 р., коли згадувані вище 18 поселень Судацької долини були повернені генуезцям Тохтамишем (переможцем Мамаю). Хан видав італійцям ярлик, що свідчить про їх підлегле щодо нього становище¹⁸.

За договором 1380 р., підписаним тодішнім намісником Солхата Яркасом та консулом Кафи Джіанноне дель Боско, Генуя здобула, поперше, Солдайю та 18 поселень її округи, по-друге, “Тотію з її поселеннями і народом ... від Чембало до Солдайї...”.

У Статутах 1316 р. та 1449 р. містились норми регулювання стосунків між генуезцями й татарами. Окремими статтями заборонялися спільна торгівля з останніми, прийняття консулом подарунків від них. Причини таких заборон варто шукати у страху підпорядкування колонії татарам та можливість зіткнень, аналогічних зіткненням у Тані.

¹⁶М.Г. Крамаровский, *Джучиды и Крым...*, с. 516.

¹⁷П.И. Кеппен, *Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор Таврических*, Санкт-Петербург 1837, с. 83–85.

¹⁸Ф. Брун, *Материалы для истории Судеи*, Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852–1877), О. 1880, ч. 2, с. 144–145.

У Північно-Західному Причорномор'ї італійські купці утвердилися в Білгороді (Монкастро), Кілії, Вічіні та Лікостомо. Одним з раних джерел, яке засвідчує про контакти генуезців з Північно-Західним Причорномор'ям, є “*Il Compaso di Navigare*” – портолан кінця XIII ст. З усіх зазначених у портолані портів ґрунтовно охарактеризована Вічіна на Нижньому Дунаї¹⁹. Спираючись на нотаріальні акти Пери й Кафи та наводячи низку свідчень, І. Коновалова говорить про наявність у Вічіні італійської факторії. А в одному з неопублікованих актів міститься і пряме свідчення про наявність генуезької факторії: під 1298 р. згадується генуезький консул у Вічіні Монтано Ембріако²⁰.

Крім Вічіни, італійським мореплавцям був відомий ще один порт північно-західного Причорномор'я – Монкастро. Проте наприкінці XIII ст. він ще не відігравав важливої ролі в італійській торгівлі. В нотаріальних актах згадка про нього одинока, а в портолані кінця XIII ст. він взагалі не фігурує.

У другій половині XIII ст. ці землі були частиною улусу Ногая. Тримаючи у своїх руках реальну владу, Ногай фактично створив власний військово-політичний центр, проводив власну зовнішню політику. Ймовірно, він не тільки не чинив перепони італійській торгівлі в причорноморських портах, а й заохочував її.

Ми можемо говорити про вищу активність генуезьких купців у регіоні Північно-Західного Причорномор'я. С. Карпов зазначає, що венеційські чиновники, які керують венеційськими факторіями в Чорноморському регіоні, згадуються в книгах Великої Ради лише в 1319 р.²¹ Це не означає, що венеційці не вдавалися до спроб утвердитися в цьому регіоні. Відомо, що в 1292 р. вони відправили до Ногая посольство із завданням домовитися про умови торгівлі на підвладних йому територіях, зокрема на північно-західному березі Чорного моря. Але в суперництві між Венецією та Генуєю за гегемонію в Чорноморському регіоні венеційці зазнали поразки. Та їх факторії на західному березі Чорного моря з'явилися лише у кінці XIV ст.²²

У 50–60-ті рр. XIV ст. генуезька торгівля в дністровсько-дунайському регіоні набуває свого найвищого розквіту. Зростають нові колонії в Кілії,

¹⁹ *Il Compaso di Navigare* (Итальянская лоция Черного моря), ок. 1296 г. [в:] И.Г. Коновалова, В.Б. Перхавко, *Древняя Русь и Нижнее Подунавье*, Москва 2000, с. 212–214.

²⁰ И.Г. Коновалова, *Итальянские купцы в Северо-Западном Причерноморье в XIII в.*, Древнейшие государства на территории СССР. Сб. науч. статей за 1987, Москва 1989, с. 306.

²¹ С.П. Карпов, *Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV в.*, Москва 1981, с. 46.

²² И.Г. Коновалова, *Op. cit.*, с. 308–309.

Білгороді та Вічіні, з'являються нові – в Лікостомо, інших населених пунктах дельти Дунаю і чорноморського узбережжя до Білгорода²³.

Лікостомо відомий з морських мап та лоцій кінця XIII–XIV ст., італійських актових документів другої половини XIV ст. На відміну від Монкастро та Вічіні, Лікостомо вважався менш важливим пунктом і позначався не на кожній мапі. Довгий час в історіографії ототожнювали Лікостомо з Кілією. Припущення В. Гейда, що це два різні міста, на сьогодні знаходить документальне підтвердження у нотаріальних актах, укладених у кожному з цих міст у 60–80-ті рр. XIV ст. Але ця проблема навряд чи може вважатися остаточно розв'язаною²⁴.

Аналіз нотаріальних актів, складених у Лікостомо італійськими нотаріями в 70–80-ті рр. XIV ст., дозволяє назвати це місто своєрідною воєнно-морською базою генуезців, що називалася – *in castro Licostoms*. Все управління зосереджувалося в руках військової адміністрації на чолі з губернатором і цивільної – з консулом. Про значення Лікостомо свідчить факт призначення губернаторами представників відомих генуезьких родів, які відсутні серед посадовців Кілії. Формується враження, що Золота Орда не претендувала на Лікостомо, в протилежному випадку це б знайшло відображення у нотаріальних записках²⁵.

На думку М. Руссева, роль Лікостомо та Кілії в італійській торгівлі зростала зі все більшим освоєнням золотоординцями Монкастро та Вічіні. Ймовірно, Кілія стала на якийсь час Кафою в цьому регіоні, а Лікостомо – військовим гарантом стабільної торгівлі генуезців на Дунаї²⁶.

Таким чином, перед нами постає три варіанти взаємовідносин між золотоординцями та італійськими факторіями чорноморського регіону:

- Приазов'я, де існування італійських факторій цілком залежало від золотоординської адміністрації;
- Крим, де колонії хоч і розташовувались на території, яка належала татарським ханам, але мали певне самоврядування;
- Північно-Західне Причорномор'я, міста якого не були в повній мірі золотоординськими, хоча не виключено, що визнавали татарське політичне верховенство в регіоні.

²³ Л.Л. Полевой, *Международная черноморская торговля и социально-экономическое развитие Днестровско-Карпатских земель во второй половине XIII–XIV в. (по материалам истории товарно-денежного отношения)*, Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. [Сб. науч. трудов], Кишинев 1988, с. 12.

²⁴ Н.Д. Руссев, *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.*, Кишинёв 2000, с. 118.

²⁵ *Ibid.*, с. 119–120.

²⁶ *Ibid.*, 122.

В усіх вищезазначених регіонах виділяються різні типи факторій (за типологією італійського дослідника П. Стрінга):

1. Відокремлене місто, укріплене поселення з правами повної екстериторіальності (Кафа, можливо, Кілія, Лікостомо).
2. Торгове поселення з лоджією, фундако, причалом і замком на території, що належала місцевому правителю з правом екстериторіальності всередині факторії і з визнанням суверенітету государя, на чий території стояла факторія (Солдайя, Чембало, Монкастро).
3. Поселення всередині іноземного міста, що не мало укріплення, торговий квартал, права якого регулювались договором з місцевим правителем (Тана)²⁷.

²⁷ Paolo Stringa, *Genova e la Liguria nel Mediterraneo. Insediamenti e culture urbane*, Genova 1982, p. 80–89.

ДОМІНІКАНСЬКА МІСІЯ В КРИМУ В XIV–XVII ст.

Середньовічний та ранньомодерний періоди історії Криму – найскладніші і, в той же час, найцікавіші відрізки його історії. Незважаючи на обмеженість і розпорошеність джерельної бази, вивчення питання діяльності домініканської місії на півострові в зазначений період має нагальну актуальність. Багатонаціональна і мультирелігійна палітра, що утворилася в цей час на території півострова, багато в чому визначила його сучасну історію. Домініканський орден був найактивнішою релігійною спільнотою християнського Заходу в Криму, століттями транслював культурні цінності та переймаючи їх у відповідь від своєї пастви.

Одним із пріоритетних напрямків роботи домініканського ордену з самого початку його існування була організація закордонних місій. Засноване на початку XIII ст. згромадження Братів-Проповідників володіло великим місіонерським запалом і швидко проникнуло далеко за межі Католицького Заходу. Вже з 1230-их рр. можемо ствердити існування монастиря у Константинополі, в 1299 р. фундований монастир у Пері (передмістя Константинополя)¹. Згодом був заснований монастир на о. Хіос. Першочергову роль у проведенні місіонерської роботи відіграла Провінція Святої Землі, яка стала основою для формування спеціальної місіонерської організації для Сходу – Товариства братів-пілігримів заради Христа, з яким нерозривно пов'язана історія Кримської місії домініканців. Товариство було утворене в 1324 р. з огляду на доручення Папи організувати місіонерську роботу серед поган і складалося із представників домініканського та францисканського орденів². У 1378 р. для місійних потреб Товариства в його склад було включено низку монастирів Польської, Угорської і Грецької провінцій. Проте серед членів Товариства переважали італійці, а його діяльність активно підтримувалася адміністрацією генуезьких колоній³.

Першим домініканським монастирем на Кримському півострові став осідок у Кафі, який було засновано у 1298 р. італійськими домініканцями Франком із Перуджі та Яковом Уголіні⁴. Монастир існував спершу у

¹ R.J. Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca*, Roma 1970, p. 211, 213.

² S. Barącz, *Rys dziejów Zakonu kaznodziejskiego w Polsce*, t. 1, Lwów 1861, s. 137.

³ T. Violante, *La provincia Domenicana di Grecia*, Roma 1999, p. 146.

⁴ *Ibid.*, p. 146.

межах Грецької провінції, а з 1378 р. увійшов до Товариства пілігримів заради Христа. Монастир у Кафі був центром кримської домініканської місії і, судячи з непрямих згадок джерел, був доволі чисельним. На початку XIV ст. домініканський монастир у Кафі стає потужним центром католицької місії в регіоні. Саме там резидював місійний вікарій Товариства брат Франциск, який будує в Кафі велику церкву на честь св. Домініка⁵. В 1333 р. орденська капітула засновує в Кафі школу місіонерських мов, члени конвенту навчаються в провідних школах ордену та фігурують у документах орденських капітул⁶.

Наступним місцем резиденції ордену стала, очевидно, Тана, де, згідно інформації Г. Голубовича, існувало аж 2 домініканські осідки⁷. У 1332 р. венеціанці домоглися від хана права резидювати у Тані для домініканця-поляка брата Домініка. В 1343 р. домініканці були змушені покинути цей осідок, оскільки європейська колонія була ліквідована, однак незадовго після цього повернулися туди разом із італійцями⁸. Щоправда, тривалість існування домініканського осідку в Тані прослідкувати за джерелами не вдається.

Імовірно, невеликі домініканські монастирі існували також у Боспоро, Херсонесі, Солдайї та інших італійських колоніях, де існували єпископства. Адже саме організація католицьких єпископств була першочерговим напрямком роботи Товариства на місійних теренах. На початку XIV ст. в Криму вже, ймовірно, існувало п'ять єпископських осередків, які були засновані при безпосередній участі домінікан. Місцем заснування нових єпископств стали, звичайно, італійські колонії, зокрема – генуезькі, устав яких наголошував на необхідності обов'язкової присутності в містах єпископа. Маємо згадки про домінікан-єпископів у Боспоро, Херсонесі (суфраганія Боспорського єпископства), Солдайї, Кафі, Тані та Чембало вже на початку XIV ст.⁹ У подальшому їх перебування в Кафі та Солдайї стає практично безперервним, за винятком періоду 1427–1432 рр., коли Папа Мартін V вирішує перенести єпископство із Содайї в Чембало¹⁰.

Єпископські кафедри у генуезьких колоніях займали представники як домініканського, так і францисканського ордену. Проте з часом

⁵ A. Coleman, *The Friars Pilgrims for Christ*, *An Irish Quarterly Review*, vol. 8, no. 31 (Sep. 1919), p. 460.

⁶ R.J. Loenertz, *La Societe des Freres Peregrinants*, Roma 1937, p. 94, 95.

⁷ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano*, vol. II. Quaracchi, Firenze 1913, p. 72.

⁸ T. Violante, *Op. cit.*, p. 147.

⁹ R.J. Loenertz, *La societe...*, p. 99.

¹⁰ *Ibid.*, p. 121.

помітною стає тенденція переважання саме домініканців. Так, у Солдайї після двох францисканських єпископів – Боніфація Сорді (з 1393 р.) та Йоана Гренлана (з 1400 р.) кафедра в подальшому закріплюється за домініканами – 1401 р. Папа передав кафедру англійському домініканцю Вільгельму Белькту, який перебував на ній ще в 1413 р., однак тільки номінально, оскільки виконував обов'язки помічника Кентерберійського єпископа. В цей час дієцезія керувалася домініканцем Луїсом із Сампетро, який був присутній у Солдайї з 1410 по 1424 рр. З 1427 р. єпископське крісло в Солдайї залишалося вільним п'ять років, однак 23 липня 1432 р. на кафедру було обрано домініканця Августина ді Негро. 14 жовтня 1432 р. він добився дозволу взяти помічника і капелана з числа своїх співбратів домініканців¹¹. Наступним єпископом став домініканець Йоан із Пери (обраний 1456 р.), ім'я якого завершує собою список єпископів Солдайї¹². Таким чином переважання серед єпископів Солдайї саме домініканців очевидне.

Такою ж була ситуація в Кафі, хоч у місті паралельно існували монастирі як францисканського, так і домініканського орденів, переважання впливовішого і більшого домініканського цілком зрозуміле. Вже другим єпископом Кафи був домініканець Маттео Манні з Кортони, поставлений на кафедру близько 1323 р.¹³ Після його смерті в 1334 р. єпископом стає вірменин-уніат Тадей, який у 1343 р. стає домініканцем. Його наступником у 1357 р. став Йоан II, також вірменин-домініканець. У подальшому, кафедра у Кафі також переважно належить саме домініканцям¹⁴. Цікаво, що з часом кафедрські єпископи займають одночасно або пізніше церковні уряди у Великому Князівстві Литовському. Так, поставлений у 1530 р. єпископ Фелікс Касмуріанус займав одночасно уряд Віленського суфрагана¹⁵. Відомим є також домініканський єпископ Кафи Мартін Скемпський (†1664 р.), що пізніше став єпископом Київським¹⁶.

Серед недовго існуючого єпископства у Тані відомі імена домініканців Рінальдо де Сполетто (близько 1300), брата Конрада із Констанца (близько 1382 р.), Антоніо де Леванто (близько 1422 р.) та Матео де Понтремолі (близько 1464 р.). Останні три, щоправда, вже були тільки єпископами титулярними¹⁷. Єдиними єпископами-домініканцями у

¹¹ *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*, ed. Antonio Brémond, vol. III, Roma 1729, p. 214.

¹² R.J. Loenertz, *La societe...*, p. 119–122.

¹³ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica...*, vol. III. Quaracchi, Firenze, 1919, p. 57

¹⁴ R.J. Loenertz, *La societe...*, p. 113–122.

¹⁵ S. Barącz, *Op. cit.*, t. 2, s. 56.

¹⁶ *Ibid.*, s. 63.

¹⁷ T. Violante, *Op. cit.*, p. 147.

Босфоро та Херсонесі були згадані під 1333 р. Франческо де Камеріно та англієць брат Рікардо¹⁸.

Єпископства в італійських колоніях, безумовно, підтримувалися італійською адміністрацією. Зафіксований, зокрема, випадок 1463 р. надання Кафою позики домініканському єпископу Солдайї Йоанну¹⁹. На наступний день після смерті єпископа Августина (6 червня 1455 р.) консул Солдайї послав до Святогеоргіївського банку лист, в якому пише про велику скорботу з приводу смерті цього “доброго пастиря” як з боку греків, так і латинян. Внаслідок цього він просить надати наступного єпископа з числа францисканців чи домініканців, оскільки важливою для нього була добровільна убогість майбутнього єпископа²⁰.

Не бракувало, однак, і конфліктів поміж домініканськими єпископами й італійськими консулами. Так, у проміжку часу між 1453 і 1475 рр. спостерігаємо конфлікт консулів Кафи з двома єпископами-домініканцями: Джакомо Кампорра та Джироламо Паніссарі. Конфліктні ситуації викликали як політична активність єпископів (у випадку із першим), так і їхнє втручання до фінансових чи релігійних справ міщан (у випадку з другим). Зокрема, йшлося про справу мішаних шлюбів, які були надзвичайно частим явищем у колонії²¹.

Місія домініканців у Криму розвивалася у кількох напрямках. Передусім, вони мали виконувати душпастирські обов’язки щодо присутнього в генуезьких колоніях католицького населення. Очевидно, однак, що діяльність у генуезьких колоніях домініканців не обмежувалася тільки виконанням душпастирських обов’язків. Зокрема, зустрічаємо також згадки про активну участь у житті міської спільноти. Так, в архіві масарії під 1387 р. зберігся запис про те, що домініканець Філіп займав цивільну посаду вчителя у міській школі²².

Одним із першочергових завдань домініканського ордену було також невпинне місіонерство серед некатоліків і нехристиян. Особлива увага Товариства пілігримів була прикута до християнізації татар, яка мала тривалу історію. Ще в 1245 р., коли монголи були рівнозначними ворогами як християнства, так і ісламу, Папа Інокентій IV вислав першу

¹⁸ T. Violante, *Op. cit.*, p. 147.

¹⁹ R. Loenertz, *La societe.*, p. 122.

²⁰ P.A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie Taurogigure durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio: 1453–1475*, Atti della Societa Ligure di storia patria (Genova), v. 6, 1868, p. 347–348.

²¹ M. Małowist, *Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Warszawa 1947, s. 25.

²² G. Musso, *Note d'archivio sulla “Massaria” di Caffa*, Studi Genuensi V (1964–1965) 75.

домінікансько-францисканську місію до Золотої Орди²³. Історія власне кримської татарської місії розпочинається на початку XIV ст. Згідно папських документів, згаданий брат Філіп блискуче знав татарську і міг проповідувати нею як рідною²⁴. В 1329 р. Товариство пілігримів вислало спеціальну місію для татар²⁵, а в 1381 р. було призначено окремого інквізитора-домініканця для Татарії²⁶. Успіхи цієї місії, описаної в одному із листів францисканців з монастиря у Кафі до Папи, на перший погляд вражаючі (згідно свідчень францисканців, майже третина населення Орди прийняла християнство), однак, вони вочевидь перебільшені. Очевидно, йшлося, передусім, про християнізацію кримських кипчаків, деякі з яких у середині XIV ст. і справді сповідували християнство²⁷. Однак християнські місії на територіях, підконтрольних Золотій Орді, вже з XIV ст. стали завданням доволі непростим. Як описує один із домініканських авторів Вільгельм Адам у трактаті “Як перемогти сарацин” (1317 р.), золотоординські хани на той час були справжніми гонителями християн і не зустрічали жодної протидії в цьому з боку генуезців²⁸. Тому не дивно, що християнське місіонерство в Криму було забарвлене кров’ю францисканських і домініканських мучеників (про це, зокрема, згадує лист одного члена кримської місії із лав францисканського ордену, датований 1323 р.)²⁹. Однак, місія безсумнівно приносила свої плоди. У 1406 р. у Львові навіть обговорювався проект катехизації татар їх рідною мовою за допомогою священників-татар. При цьому зазначалося, що один із таких священників вже діяв в Італійських колоніях. Визначати осіб, здібних до виконання священницьких функцій серед татарських конвертитів, мав саме єпископ Солдайї, де такі навернення були досить чисельними. Такі місії мали скеровуватися, передусім, на татарських невільників, яких не бракувало в генуезьких колоніях³⁰. В одному із листів генуезького консула Солдайї 1455 р. згадується про навернення внаслідок його діяльності невільників, які шукали притулку

²³ G. Guzman, *Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission to the Mongol Baiju: A Reappraisal*, *Speculum*, vol. 46, no. 2 (Apr., 1971) 234.

²⁴ A. Coleman, *Op. cit.*, p. 460.

²⁵ S. Barącz, *Op. cit.*, t. 1, s. 145.

²⁶ *Ibid.*, s. 169.

²⁷ Р. Хаутала, *Письма францисканцев из Золотой орды*, *Rossica antiqua* 1 (2014) 85, 88.

²⁸ William of Adam (Guillelmus Ade), *How to Defeat the Saracens = Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*, Constable G., Chakravarti R., Constable O.R., Kolbaba T. (eds.), Washington 2012, p. 46–48.

²⁹ Р. Хаутала, *Два письма францисканцев из Крыма 1323 года: латинский текст, русский перевод и комментарии*, *Золотоординская цивилизация* 7 (Казань 2014) 97.

³⁰ R.J. Loenertz, *La societè.*, p. 102.

у місті. Внаслідок цього серед рабів виник звичай довірятися єпископу, який їх навертав і робив вільними. Таким чином, зазначає консул, навернулося багато душ³¹. Р. Ленертц зазначає, що такий самий звичай біглих рабів віддавати себе єпископу можливо існував і в Кафі. Це, на його думку, дає нам ключ до розуміння згадки 1470 р. про скарги жителів Кафи на лагинського єпископа, який продавав своїх рабів, що хотіли приступити до католицької віри³². Таким чином, іновірці, які бажали охреститися, завдяки цій акції отримували очевидні прерогативи в тогочасному суспільстві, що, безумовно, сприяло місіонерській діяльності католицького духовенства.

Проте найбільших успіхів домініканцям у генуезьких колоніях вдалося досягти стосовно навернення вірмен. У Кафі існувала дуже потужна колонія вірмен, які навіть мали тут власного єпископа³³. Не малою вона, очевидно, була і в Солдайї, яка згідно Папського документа 1432 р. розташована в “Великій Вірменії”³⁴. Питання приєднання до Унії із Римом вірмен займало особливе місце в діяльності Товариства братів-пілігримів заради Христа. Спершу унійна діяльність серед вірмен здійснювалася за допомогою утворення орденів вірмен-уніатів св. Григорія Просвітника та св. Василя³⁵. В документах зафіксовано кілька випадків вступу до цих орденів вірмен із “кипчацьких земель”³⁶. Як було вже сказано вище, вірменином-уніатом був навіть один із єпископів Кафи. Центром вірмен-католиків у Криму був монастир святого Миколая, де перекладалася література, переписувалися рукописи тощо³⁷. Однак 1381 р. Урбан VI наказує всім монахам-уніатам перейти в домініканський орден, а їхнього вікарія передає у повне підпорядкування домініканському генералові³⁸, що свідчить про звуження автономії уніатських осередків і їх безпосередню підлеглість керівництву домініканського ордену. Зокрема, відомо, що домініканський монастир у Кафі був також притулком для місіонерів-вірмен³⁹. Вірмени генуезьких колоній виявилися напрочуд сприятливими до

³¹ P.A. Vigna, *Op. cit.*, p. 347–348.

³² R.J. Loenertz, *La societe...*, p. 122.

³³ A. Stello, *Grenzerfahrung: Interaktion und Kooperation im spätmittelalterlichen Schwarzmeerraum. Doktorarbeit*, Trier 2012, S. 41.

³⁴ *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum...*, vol. III, Roma 1729, p. 214.

³⁵ T. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiły (1386–1434)*, t. 1, Wrocław 1983, s. 200–201.

³⁶ R.J. Loenertz, *La societe...*, p. 103–104.

³⁷ Т.Э. Саргсян, *Из истории армянской церкви в Крыму*, Историческое наследие Крыма 18 (2007) 16.

³⁸ T. Trajdos, *Op. cit.*, t. 1, s. 202.

³⁹ *Ibid.*, s. 200.

домініканського місіонерства і навіть схожість їх храму Михаїла і Гавриїла Архангелів у Кафі на італійські архітектурні взірці дослідники пояснюють прагненнями до Унії⁴⁰.

До сьогодні не відомо, чи проводили домініканці місійну роботу серед православних греків, чия кількість у генуезьких колоніях також була дуже значною (у Кафі резидював також грецький єпископ⁴¹). Однак повністю виключити таку можливість ми не можемо, тим більше, що в XV ст. адміністрація Кафи серйозно побоювалася турецьких впливів, ретранслятором яких у місті могло бути саме грецьке духовенство⁴². Очевидно, що домініканці пропагували серед грецького населення Криму ідею Унії, чим вони активно займалися і в самій Греції⁴³. Так чи інакше грецьке населення Кафи приєдналося до Флорентійської унії 1439 р., хоча згодом продовжувало зазнавати впливів неунійного Константинополя⁴⁴.

Окрім перелічених напрямків роботи Ордену, які можна охарактеризувати як локальні, варто також зазначити, що монастир у Кафі був місійною стацією, яка поширювала свою діяльність на українські землі, підтримуючи тісні зв'язки із київським домініканським монастирем⁴⁵, а також брав участь у організації східних місій, що сягали Персії, Індії та Середньої Азії⁴⁶.

Таким чином, історія домініканських місій у Кафі та Солдайї, що розпочалася на початку XIV ст., була нерозривно пов'язана із загальною стратегією ордену, зокрема – його місійної організації Товариства братів-пілігримів заради Христа. Домініканський осідок у Кафі забезпечував підтримку для обох наявних у колоніях єпископств, на чолі яких стояли переважно представники ордену. Діяльність ордену у вищезгаданих містах відзначалася різноманітністю і багатовекторністю, поширюючись на душпастирство, християнізацію і об'єднання із Римом представників практично всіх етносів, що населяли Кафу та Солдайю в XIV–XV ст.

Наступний період розвитку домініканської місії в Криму пов'язаний з душпастирством серед полонених, взятих із земель Речі Посполитої під час татарських набігів і військових операцій. По сьогодні чисельність,

⁴⁰ T. Trajdos, *Op. cit.*, t. 1, s. 51–52.

⁴¹ A. Stello, *Op. cit.*, S. 41.

⁴² M. Małowist, *Op. cit.*, s. 25.

⁴³ N. Tsougarakis, *The Latin religious orders in Medieval Greece: 1204–1500*, Turnhout 2012, p. 203–210.

⁴⁴ M. Małowist, *Op. cit.*, s. 25.

⁴⁵ T. Trajdos, *Op. cit.*, t. 1, s. 49–51.

⁴⁶ А.Л. Якобсон, *Средневековый Крым*, Москва 1964, с. 115.

повсякденне життя і правовий статус слов'янських полонених у Криму є предметом тільки кількох наукових публікацій⁴⁷. Однак джерел до історії домініканської місії залишилося дуже багато. З частиною із них нам вдалося познайомитися в генеральному архіві домініканського ордену у Римі.

Після Триденту інтерес домініканського ордену до кримської місії відроджується. Заснована в 1596 р. Руська домініканська провінція з центром у Львові проголосила одним зі своїх першочергових завдань саме місіонерство. Домініканцям-русином серед іншого був доручений патронат над католицькою місією в Кафі⁴⁸. В 1635 р. нунціатура розробила спеціальну інструкцію, згідно якої в кожному з монастирів цієї провінції призначалося по 2 людини для місіонерської роботи за межами Речі Посполитої⁴⁹. Однак на практиці місіонерська діяльність руської провінції була дуже скромною. В 1624 р. Конгрегація пропаганди віри направляє до Кафи місіонерів-домініканців, серед яких нараховувалося 5 італійців, 1 фламандець та один француз. Саме ці 7 братів-місіонерів, які досягають півострова наступного року, проводять католицьку місію в регіоні до 1646 р. На той час місія концентрувалася в двох центрах: Кафі (в існуючій до сьогодні церкві св. Петра) та Фотсалі (нині Голубинка Бахчисарайського району. Окрім того, як засвідчують джерела, домініканці подорожують по півострову, здійснюючи духовну опіку над тамтешнім християнським населенням – як невольниками, так і тими, хто вже визволився від рабства⁵⁰.

Префект домініканської місії в Кафі Еміддіо Дотеллі Д'Асколлі залишив нам детальний опис ситуації католицької місії в регіоні. Ось що він пише про Кафу: “Місто населене турками, греками, вірменами і євреями [...] Що стосується латинян, то в теперішній час у Кафі серед уродженців міста їх немає; тут так довго не було франкського священика, що якщо у Кафі раніше і залишалася кілька католиків, то вони, одружившись із грекинями, самі перейшли в грецький обряд; таких тепер не мало і вони, не вірячи в витривалість латинян, не відважуються знову повернутися до латинського обряду через страх зневаги. Тим не менше, з милості Господньої, в Кафі збереглася церква італійців св. Петра... найбільша і

⁴⁷ N. Królikowska, *Status społeczny, warunki życia i religijność niewolników z Ziem Rzeczypospolitej w XVII wieku*, *Przegląd Historyczny*, z. 4 (104) (2014) 545–56; О. Савченко, *До проблеми “іновірців” та полонених у Кримському ханстві у XVI–XVII ст.*, Наш Крим, вип. 1, К. 2015, с. 74–83.

⁴⁸ *Acta nuntiaturae Poloniae*, t. 23: Antonio Santa Croce, v. 1, ed. H. Litwin, Romae 2001, p. 136.

⁴⁹ *Acta nuntiaturae Poloniae*, t. 25: Marius Filonardi, v. 1, wyd. T. Chynczewska-Hennel, Cracovia 2003, p. 24.

⁵⁰ N. Królikowska, *Op. cit.*, s. 551, 560, 561.

найкрасивіша з усіх церков, що знаходяться в руках християн, чудової кам'яної роботи, вся перекрита склепіннями. Ця церква збереглася по милості і на кошти вірменського населення; перебуваючи серед вірменських церков і будучи позбавлена латинського священнослужителя, як було сказано вище, вона стала надбанням турецької казни, яка задумала знищити її і вже повитягала багато каменів із суміжних з нею приміщень, а також з самої будівлі церкви; познімали і дах, так що по цю пору, за відсутністю коштів до її виправлення, вона стоїть у такому вигляді. Дивлячись на це, вірмени, керовані похвальним завзяттям, викупили її за вісімсот гроссо, а 10 років тому, коли ми приїхали сюди, вельми ласкаво й запобігливо ввели нас у володіння нею. Тепер кожен з нас, у свій час і без перешкоди, здійснює в ній богослужіння. Наша паства складається з декількох поляків-невільників, або галерних рабів, коли такі бувають при паші, а іноді з купців, венеціанців або хіосців, що приїжджають для закупівлі білуги або ікри”.

Детально зупиняється Д'Асколлі і на місії в Фотсалі, що була заселена змішаним італо-черкеським населенням: “Коли турки відібрали у генуезців Кафу, близько 180 років тому, багато зі знатних були відвезені до Константинополя, де їм відвели вулицю для житла, поблизу палацу імператора Костянтина Великого, яка нині називається “Кеффе-магалазі” (chieffe Mahalasi); там проживають тепер тільки дві сім'ї. Інші пішли в Чіркас через своїх дружин, бо багато одружувалися на чіркашенках, так що в даний час отримали від Чіркас назву франк Кардаш (French Cardasc), що на їхній мові означає – франки наші брати. Інші залишилися у Кафі, але, за відсутністю латинського богослужіння і такого ж священника, вони, слідуючи за своїми дружинами-гречанками, перейшли в грецьке віросповідання. Інші ж залишилися при дворі хана, який дарував їм місцевість на ім'я Сівурташ (Sivurtasc), тобто загострений камінь, яке досі існує і помітно здалеку.[...] Сивурташ знаходиться на близькій відстані від ханського палацу, тому знайомі або родичі Чіркас, що приїжджали до хана, йшли потім до небагатьох християнам, які залишилися в Сівурташі і сильно обмежували їх. А тому вони 30 років тому з усіма сім'ями, переселилися в Феччіалу, на пів дня шляху далі, але в стороні, у прекрасній місцевості, зрошеній рікою, з джерелами дуже смачної води і достатком плодів. [...] Вони добре знають “Отче наш” і “Богородицю” латиною. Ми ж сповідаємо їх і говоримо проповіді рідною мовою країни, тобто по-турецьки. Чоловіки, які супроводжують хана на війну, після відходу від нього, кидаються грабувати разом з татарами, а полонених і їхніх дітей ставлять нижче рабів, відбираючи в них навіть надію на звільнення,

якщо тільки вони не викупили за гроші, і примушуючи обробляти свої землі, на які самі навіть і не заглядають. Вони не хочуть терпіти ні настанов, ні засуджень, ні постанов; таких ми приборкуємо невідпущенням гріхів, до тих пір, поки вони не скоротять належним чином термін неволі полоненим. У них було прийнято довголітнє співжиття з жінками, від яких вони мали дітей, а потім закликали священника, хоча б грецького, і вінчалися з цими жінкам; але ми і це виправили. Подібно чіркашенкам, тамтешні жінки, вийшовши заміж, не виходять і, навіть ще гірше, за весь час такого життя не хочуть відвідувати церкву, з боязні зустрічі з родичами, і в цьому нас не слід дорікати, бо мені було дуже важко (після 4 років намагань) умовити одну із них прийти до церкви. [...] Насправді не знаю, чого священники з інших країн не змогли втриматися серед них; тому, що піддавалися щогодинним крадіжкам, так як ці чиркаси не милують нікого, або ж з причини їх убогої і ніби шиплячої мови, важче якої немає іншого у світі. Але ми все-таки покликані бути виноградарями сих країв, якщо тільки Господу буде завгодно відкрити нам шлях. Кілька років тому я вже відправляв туди мого товариша, отця Джованні да-Лукка, щоб дізнатися про становище християнської церкви; місцева знать влаштувала йому почесний і привітний прийом і висловила повну готовність прийняти нашу місію; духовні трудівники вже знаходяться на шляху, – так приведе їх Господь до спасіння⁵¹. Такою невтішною і доволі складною для місіонерів була ситуація з домініканською місією 1630-их років.

Наступний період домініканської місії в регіоні пов'язаний із особою Раймунда від святого Казимира Хажевського († 1659) – відомим домініканцем-місіонером на татарських землях. З 1646 року він очолював домініканську місію в Кафі. Однак дуже скоро цей домініканець був оголошений шпигуном Венеціанської республіки і засланий до Константинополя. Викуплений з полону, він деякий час перебував у Польщі, а в кінці 1648 – на початку 1649 рр. як префект Кримської місії повернувся в Кафу. Хажевський заснував місіонерські осередки в Євпаторії, Кара-су-Базарі, а також у Бахчисараї. Цей чернець-домініканець прославився як видатний місіонер і, згідно домініканської історіографії, охрестив більше 500 татар, за що був удостоєний єпископської митри Кафи⁵². Сучасники

⁵¹ Цитується за: *Описание Чёрного моря и татарши*, составил доминиканец Эмиддио Доттелли д'Асколи, префект каффы, татарии и проч. 1634 г. [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/pred.phtml?id=5448>.

⁵² A.K. Eszer, *Neue forschungen zur Geschichte der II Krim-missioner Dominikaner (1635-1665)*, Archivum Fratrum Praedicatorum, v. 41, Roma 1971, S. 208-214.

підтверджують його місіонерський запал і святість життя, завдяки яким він заслужив повагу навіть серед татар⁵³. Щоправда, той факт, що Хажевський був єпископом, залишається сьогодні непідтвердженим. Однак, у будь-якому разі його вклад в історію кримської місії важко недооцінити. На сьогодні збереглося кілька листів самого Хажевського, завдяки яким ми довідуємося дещо про повсякденне життя общини полонених-католиків у Кафі, Бахчисараї, Козлові (Євпаторії) та Кара-су-Базарі (Білогорську) та в поселенні Чорбучі на теренах нинішньої Молдавії: молитву і братство св. Розарія, культ святого Яцка Одровонжа, чудотворну ікону Богородиці, привезену із Риму, в Бахчисараї, читання Євангелія та житій святих народною (вочевидь, польською) мовою, проголошення проповідей на теми віри та моралі та поширений серед пастви звичай цілувати зображення хреста, що був запозичений у православних і тому наштовхнувся на супротив католицького духовенства. Не оминає увагою Хажевський і труднощі, які спіткали домініканців у Криму. В Бахчисараї у християн не було свого храму, тому богослужіння відправлялися у печері. В Євпаторії домініканці служили в одній маленькій церкві разом з вірменами. Жителі Кафи не завжди регулярно відвідують службу, причиною чого, вважає Хажевський, є їхні змішані шлюби з вірменами. Один із вірмен спалив ікону Богородиці, привезену до Євпаторії особисто Хажевським. Однак тісна співпраця поміж католицьким і вірменським духовенством у Криму продовжувалася – свідчить документ⁵⁴, а змальована ситуація свідчить про помітний поступ у просуванні домініканської місії порівняно із ситуацією, описаною в листі Д'Асколлі. Реляція Хажевського свідчить і про те, що домініканці не покидали й ідею місії серед нехристиян. Передусім, йшлося про місіонерства черкес, а також полонених православних (схизматиків) та протестантів⁵⁶.

Цей домініканець залишив дуже вагомий слід у пам'яті кримських невільників. Про це свідчить лист польських і руських полонених з міста Кафи до генерала домініканського ордену, що датований 1660 р.⁵⁶ Це одне із найбільш ранніх джерел з історії домініканської місії, що написано не душпастирем, а його паствою. Автори послання докладно зупиняються

⁵³ R. Loenertz, *De missione fratrum praedicatorum in Taurica Chersonesos aeculo XVII*, *Analecta sacri ordinis Fratrum Praedicatorum*, vol. 21 (1933–1934), p. 47.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 50–55.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 56–57.

⁵⁶ АГОР, XIII.076900. Sine paginatio. Документ опублікований: Н. Синкевич, *Неизвестный источник для истории средневекового Крыма из Римского доминиканского архива*, *Болховитиновский сборник* 2013/2014 (К. 2015) 262–299.

на особистісних якостях окремих отців-домініканців. Причиною цього є негативний досвід спілкування з наступником Хажевського отцем Вікентієм Пінсцельманом, який втік і вивіз із собою церковне начиння католицького храму у Кафі. Дослідники припускають, що Пінсцельман втік із Криму, бо хотів бачитися зі своїми батьками і здати лекторський іспит у Відні. Але, оскільки Пінсцельман вважався добрим знавцем турецьких і татарських справ, наприкінці 1659 р. його знову делегують до Криму. Проте, як бачимо з аналізованого листа, друга місія Пінсцельмана також зазнала невдачі. Втім, негативне ставлення до нього авторів листа не позначається на загальному позитивному ставленні до домініканського ордену і його місіонерів. У листі відчувається щира любов і повага до попереднього місіонера Раймунда Хажевського: “Свого часу ми мали світлої пам’яті високопреподобного отця Раймунда від святого Казимира Хажевського, апостола і місіонера, потішителя наших душ, чюю смерть оплакуємо з величезним сокрушенням серця”. Полонені дають також позитивну характеристику отцеві Бенедикту Стефановичу, що добровільно став полоненим, і просять про надсилання його як нового пастора для спільноти: “Таким чином, ми молимося, щоб наш лист прийшов до своєї мети. Про неї ми вже написали Найяснішому Королю Польському, щоб він своїм найсильнішим втручанням заради своєї чесноти дав нам пастора, який би погодився і прийшов до нас від Апостольського престолу як наша остання розрада – друга свого преподобного отця Бенедикта Стефановича з цього ж ордену”. Загалом же домініканський орден характеризується дуже схвально: “У всій католицькій церкві знаходиться багато розповсюджувачів істинної віри, однак чимало виросло проповідників істинного Євангелія з родини святого Домініка, які приходять навіть до кордонів нашого полону”.

Лист служить яскравою ілюстрацією того факту, що в середині XVII ст. походження монаха-місіонера вже мало певне значення для ввіреної йому пастви. Полонені поляки виявляли невдоволення викупом з полону двох німців замість поляків, а також зневажливим ставленням Вінцентія Пінсцельмана до поляків. Але найбільше їх хвилювало викрадення прибулим місіонером матеріальних скарбів Феодосійської церкви. Завдяки опису вкраденого майна, ми маємо уявлення про духовне і матеріальне життя християнських парафій Криму. Зокрема, ми дізнаємося про шановану ікону Богородиці у церкві св. Петра в Кафі, про традиції дарування їй дорогоцінних вотивів з подякою за здійснені чудеса. Очевидним стає те, що, незважаючи на тяжке становище полонених, вони знаходили кошти для відновлення зруйнованого храму і прикраси ікони.

Важливою деталлю листа є точно вказана кількість бранців (очевидно, в Кафі і Бахчисараї) – 4000 поляків, не вважаючи русинів-некатоликів. Порушується в листі і проблема викупу з полону: полонені не раз згадують про свою батьківщину, підтримку з боку пастора Хажевського, що збирав гроші на викуп полонених, і з боку інших співвітчизників. Згадуваний у листі королівський легат до Кримського хана Андрій Рожнятовський (подільський шляхтич, який загинув у Хотинській битві 1673⁵⁷), погодився навіть підписатися і прикласти до послання свою печатку, чим посилив важливість документа.

Цікавою є відображена в листі картина взаємин між різними конфесіями. Неодноразово підкреслюється в документі матеріальна допомога християнам-католикам з боку вірмен, що проживали в Криму. Безсумнівно, йдеться про вірмен-уніатів, але така тісна співпраця поміж різними обрядами в Криму не може не заслуговувати на увагу. Заслуговує на увагу також те, що полонені просять про призначення нового місіонера як для здійснення духовної опіки над католиками, так і для “освіти” русинів, які перебувають у полоні. Цікаво, що серед підписантів листа числиться і один русинський священик – Лука Токаревський. Він, найімовірніше, є родичем відомого православного священномученика Макарія Токаревського. Відомо, що обидва ці священнослужителі починали свій духовний шлях на Пінщині: Макарій як настоятель Куп’ятицького монастиря, а Лука – як священик Дубойської церкви. Невідомо, чи був Лука уніатом або православним, проте його тісна дружба з представниками домініканського ордену очевидна – завдяки умовлянням Фелікса Монвіда він добровільно залишився в татарському полоні як священик.

У той же час, спілкування пастора Пінсцельмана з кальвіністами і мусульманами засуджується авторами послання, “а також зробив багато неблагодатних речей – заходив у церкви магометан, брав участь у їх церемоніях до найбільшої скорботи наших сердець. Приміром, ми бачили його на магометанській ділянці”. Така поведінка була доволі серйозним проступком в очах католиків ранньомодерного часу і навіть загрожувала духовній особі екскомунікою.

Негідна поведінка пастиря зіграла вирішальну роль у процесі згортання домініканської місії в Криму. Деякий час конгрегацію Пропаганди Віри і польську нунціатуру не покидали надії на відновлення домініканської місії в Криму. Паралельно з Пінсцельманом на півострові діяли й інші представники ордену, зокрема, згадані домініканці-поляки Бенедикт Стефанович

⁵⁷ К. Niesiecki, *Korona Polska*, t. 3, Lwów 1740, s. 888.

і Фелікс Монвід, що прибули в Малу Татарію в жовтні–листопаді 1660 року⁵⁸. Лист також згадує домініканського єпископа Херсонеса і адміністратора церкви у Кафі Сигизмунда (помилково названого Матеєм) Мясковського, що візитував полонених у Кафі після від'їзду Пінсцельмана. Очевидно, що особа Мясковського (як і Хажевського) була дуже близькою кримським полоненим – він був пострижеником кам'янецького конвенту, володів як польською, так і руською мовами, і був неодноразовим посланцем Речі Посполитої до турецького султана⁵⁹. Однак домініканська місія на півострові невпинно йшла на спад. Причиною цього була як важка ситуація в межах Польської провінції ордену в другій половині XVII ст., так і занепад місіонерського духу в ордені у цей час. На деякий час орден залишав за собою осідок у Кафі, однак згодом католицьку місію на півострові повністю перебрав на себе орден єзуїтів.

Здійснивши огляд історії кримської домініканської місії протягом чотирьох століть, ми можемо констатувати постійну присутність представників ордену на півострові. З середовища домініканців походили єпископи та місіонери, вчителі та душпастирі. Продовж XIII – першої половини XIV ст. сини св. Домініка у складі Товариства братів-пілігримів брали участь у кількох місійних акціях, проповідуючи християнство серед татар та кипчаків, схилиючи до унії греків та вірмен. У XVII ст. орден був фактично єдиною католицькою інституцією, що займалася душпастирством у Криму. В цей час основна його активність була спрямована на рекатолизацію колишніх жителів італійських колоній і духовної опіки над полоненими поляками та русинами. При цьому домініканці продемонстрували дуже цікавий досвід екуменічного співжиття з представниками інших конфесій. Безсумнівно, що орден Братів-Проповідників здійснив вагомий вклад у формування релігійної, культурної, архітектурної ба навіть етнічної та мовної специфіки Кримського півострова. Його внесок в історію та культуру Криму ще недостатньо поцінований та потребує дальшого вивчення.

⁵⁸ A.K. Eszer, *Op. cit.*, s. 214–218.

⁵⁹ S. Barącz, *Op. cit.*, t. 2, s. 62.

о. Юрій Мицик

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ (XVI ст.)

Історія Кримського ханства практично не досліджувалася в радянській історіографії, тим більше в повоєнний час, коли кримських татар було депортовано у травні 1944 р. під брехливими обвинуваченнями в “зміні родіни”. Крім того, орієнталістика вимагає знання східних мов, а спеціалістів у цій галузі завжди бракувало; архів же Кримського ханства був знищений російськими військами Мініха під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Нині, після окупації Криму Росією навесні 2014 р., кримське питання набуває особливої гостроти і перед українськими істориками стоїть нелегке завдання: висвітлити на належному рівні історію Кримського ханства і кримських татар. І це завдання треба вирішувати, уводячи до наукового обігу відповідні джерела і створюючи необхідну джерельну базу досліджень. Зокрема, постала проблема створення Дипломатарію Кримського ханства, тобто зібрання документів кримських ханів та інших членів урядових кіл (калга-солтан, нуреддін-солтан, мурзи). Підготовчі роботи до цього вже розпочалися в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, свідченням чого є, зокрема, ця стаття.

Важлива частина цієї документації знаходиться в польських архівосховищах, насамперед у “татарському відділі” фонду “Архів Коронний у Варшаві” Архіву Головного Давніх Актів у Варшаві (далі – АКВ АГАД). Вона хоч і поступається кількістю джерел, які сконцентровані в Російському Державному Архіві Давніх Актів, насамперед у фонді 123 (“Сношения России с Крымским ханством”), однак висвітлює дуже важливий аспект історії Кримського ханства і його дипломатичні зносини з європейськими країнами, в першу чергу з Річчю Посполитою, під владою якої перебувала тоді більшість українських земель. “Татарський відділ” містить у собі 736 справ, але джерел там більше, кількість документів у справі коливається від одного до семи. По століттях ці справи поділяються таким чином: XVI ст. – 172; XVII ст. – 495; XVIII ст. – 66. Переважна більшість джерел має кримськотатарське походження і була написана т. зв. османською мовою – діловою мовою Османської імперії¹.

¹ Ю. Мицик, *Огляд документації “татарського відділу” фонду “Архів коронний у Варшаві” АГАД*, Наш Крим, вип. I, К. 2015, с. 84–91.

У той же час широко вживалася польська мова, особливо у листуванні ханів з королями Речі Посполитої. Зустрічаються листи, писані й іншими мовами – латинською, французькою і українською. Це стосується в першу чергу листа хана Девлет (Даулат)-Гірея I до польського короля Сигізмунда-Августа II². Це оригінал, скріплений ханською печаткою. Лист недатований, однак можна досить точно визначити час його написання. Девлет-Гірей I панував у 1551–1577 рр., Сигізмунд-Август II у 1520–1572 рр., польське посольство до Девлет-Гірея I на чолі з Скуміном Львовичем Тишкевичем, яке хан згадує в листі як завершене, мало місце у 1560 році. Виходячи з цього, можна сказати, що листа було написано невдовзі після відбуття посольства Скуміна до Кракова, тобто у 1560–1562 рр. Варто зауважити, що листа було написано в Самарі. Козацьке місто Самара (Самарь), центр Самарської паланки, знаходиться біля гирла р. Самари при її впадінні до Дніпра. Нині воно має назву Новомосковськ (перейменування міста відбулося після ліквідації Запорозької Січі Катериною II) і компартійні можновладці твердили, що початки міста треба пов'язувати з московськими стрільцями, які після Першого Кримського походу 1687 р. брали участь у побудуванні Новобогородицької фортеці. На їх честь навіть звели стелу – пам'ятник (те, що активну роль у побудуванні цієї фортеці брало українське козацтво на чолі з гетьманом Іваном Мазепою, замовчувалося). Однак джерела, в т. ч. лист Девлет-Гірея, переконливо свідчать, що місто Самара існувало ще в XVI столітті.

Зміст листа свідчить, що хан і король прагнули зміцнити військовий союз проти Московії, яка внаслідок агресивної Лівонської війни 1558–1583 рр., загарбала Лівонію, половину Білорусі і прагнула продовжувати наступ проти Польсько-Литовської держави. Цього (зміцнення союзу) вдалося досягти, незважаючи на деякі розходження між союзниками. Відзначимо, що в 1572 р. війська Кримського ханства взяли й спалили Москву, а цар Іван IV, рятуючись, втік на північ (нібито для огляду тамтешніх фортець). Потім було створено Річ Посполиту (1569 р.). Хоча цей факт більшість українських і білоруських істориків оцінюють негативно, однак створення Речі Посполитої сприяло підвищенню обороноздатності держави. Коли ж королем став добрий полководець Стефан Баторій, Річ Посполита перейшла в контрнаступ і очистила свою територію від загарбників і навіть обложила Псков. У результаті Московська держава програла Лівонську війну і внаслідок цього в ній невдовзі почалося “Смутное время”...

² АГАД, ф. АКВ, “Татарський відділ”, № 585.

Інші листи тематично близькі до попереднього. У вигляді регестів нами вміщено 10 листів (один – турецького султана Сулеймана II Кануні, два – польського короля Сигізмунда-Августа II, які були адресовані кримському ханові), що були писані у другій половині 60-х – на початку 70-х років XVI ст. Меншість з них стосується прикордонних конфліктів, у яких брали активну участь запорозькі козаки (досить згадати підтримку запорожцями молдавського господаря Івоні (Йон воевода Лютий). Відзначимо, що Сигізмунд-Август II у своєму листі (№ 3 згадує про Менглі-Гірея I, який приєднав до Кримського ханства ногайські землі. Це трохи дивно, бо Менглі-Гірей I (панував тричі: 1466–1474, 1475–1476, 1478–1513) не був безпосереднім попередником Девлет-Гірея I, між ними панувало 5 (!) ханів. Більшість з листів (№№ 5–11) – стосується листів з запевненням приязні, листів-привітань, писаних ханським двором у Краків Сигізмунду-Августу II та Генріку Валуа (з okazji обрання останнього королем Речі Посполитої і початків його панування). Ці листи дуже подібні між собою, що типово для канцелярської практики Кримського ханства, де часто послання писалися “серіями” (зазвичай листи хана, калги-солтана і нуреддін-солтана). Цього разу “серія” була дуже широкою, оскільки бачимо тут і дипломата (Ібрагім Челебі), і синів хана, і вельмож, і дружин хана. Не всі листи цієї “серії” тут представлені. Варто згадати також листи до Сигізмунда-Августа II з величезної серії (біля 20 послань) хана і придворних, у т. ч. дружин хана Алтинбек Хані, Бурхан-Солтан-біім, Ханіке-біім, Мелек-Султан-ханіке, Кутлу-Султан-ханіке, Хан-севету-біім, ханської дочки Махбуб-Солтан³. Вони дуже близькі за собою за змістом і деякі з них ми наводимо нижче. Листи ханських дружин підважують стереотипи про принижене становище жінки в Кримському ханстві⁴.

Насамкінець скажемо, що уведення до наукового обігу документації панівної верхівки Кримського ханства, хоча б у вигляді регестів, є важливим етапом на шляху створення “Дипломатарію Кримського ханства”.

³ АГАД, ф. АКВ, “Татарський відділ”, № 41/617, 45/621, 45/619, 45/623, 54/630, 59/635, 61/637, 13/639 та ін.

⁴ Про ці жіночі листи нам уже доводилося писати: Ю.А. Мыщук, *Женские письма XVI–XVII вв.*, Достлук (Симферополь 1991, 18 жовтня). Ця стаття у перекладі українською (Жіночі листи XVI–XVII ст.) була перевидана на сторінках кримського тому “Хроніки-2000” (К., 2000).

№ 1.

Між 1560–1562 рр. – Самара. – Лист кримського хана Девлет-Гірея I до короля Сигізмунда-Августа II.

Великия орды волного цра Давлет-Гирея слово то ест:

Жикгимонту-Ав[гу]сту, брату ншему, королю полскому, поклон и братская приязнь при том. Яко есмо с тобою, братом ншим, братскую приязнь твердо держати, присягу есмо вчинили на неприятеля вшого и нашего того московского, сам головою и з сыном своим Магмет-Кгерей калкгою и з ыншими сынми своими и з карачи, и з улани, и з мурзы, и со всим войском своим великим того неприятеля вшого и ншого землю его воевати поехал есми. И ты, брат наш, вземши Бога на помоч, по тому ж на того неприятеля з войском своим ехал, а из намовы лихих людей ажбы хоте (?) миру и з ним не приймавал. А естли приймете, тогда присяга на вас, брате моем, маем. Любо (?) тот неприятель, будучи просты, колки сел твоих забрал, як тебе, брату моему, так теж и мне таковые его злости и мстити надобе нам; якож тот неприятель наш московский прислал до мене гонца своего, обещуючи мне за чотыри и за петь годов упоминки во двоя, што ты, брат наш, ку нам посылаеш, ижебы з вами, братом моим, миру не приймавал. И я, будучи водле докончанья и присяги з вами, братом моим, кребко держу и того гонца московского задержати казал, якож и послу вашому есть явно, якож великого посла вшого, пана Скумина, ничего не мешкая, со всим добрим до вас отправил. И ты, брат наш, посла ншого ничего не задерживаючи и с скарбом и поминком пришлую осень до нас отправил. Дасть ли Бог за тьи упомин иншие кони покупивши, противку зими того неприятеля землю воевати сам, або сына своего Магмет-Кгерей калкгу з великим войском, Бога на помоч вземши, пошлю. А так я, брат ваш, здоровья вшого навежаючи и свое теж поведаючи, доброго слугу своего послом учинивши, Кошайбия, послал, а великого посла ншого ис скарбом, ничего не мешкая, до нас отправил. А теперь которые сукна до нас прислал, велми лихие и гнилые прислали; шест тысяч золотых своих князем и мурзом роздал. А естли еще таковые лихие сукна пришлете, лепей их нам не присылайте, бо ми ся видит, иж ты, брат наш, о том не ведаеш.

Писан из Самари.

АГАД АКВ, татарський відділ, № 562, Оригінал завіреним печаткою

№ 2.

1562 р. – Краків (?). – Лист короля Сигізмунда-Августа II до кримського хана Девлет-Гірея I (регест).

Мова йде про те, що запорозькі козаки вчинили напад на ханські володіння. Хан прислав до нас гінця Антона Чобана з листом. У ньому ти пишеш, що твій попередник Менглі-Гірей завоював ногайську землю і приєднав її до своєї держави. Між ними було два царевича і вони служили твоєму дядькові і взявши лихий умисел минулої зими приходили до нашої держави і приходили під замок турецького султана і вчинили шкоду. Одного царевича ми спіймали з 15 чоловіками і відіслали до турецького султана, котрих султан звелів стратити. Вони ходили три місяці між Білгородом і Очаковим. Було послано сина Махмет-Гірея з татарським військом воювати московську землю, але товариші цих царевичів очаківським людям і твоїм послали через послів скаргу, відбили коней. Тоді хан з синами і 3 000 війська вирушив за ними. Козаки мали цих зловмисників тільки за Дніпро до твоєї держави провести. Почувши про підхід хана, вони втекли. Інших же козаків з їх числа, теж наших козаків, було спіймано і наказано стратити, “И с того веселячися через лист і свого гінця, нам, своєму брату, про це пишеш”. Ми з ханом жили в братерстві, але “злі люди... перейшли на бік Москви”. Ти, брат наш, можеш зрозуміти, що коли за Дмитром Вишневецьким багато їх перейшло на бік Москви, уникаючи нашого покарання. Звідти все лихе походить, вони пішли з Вишневецьким, а приходючи на Дніпро, шкодять і до наших міст не повертаються. Ми наказали писати листи до українних старост, наказуючи, щоб вони не допускали нашим підданам чинити шкоди і змовлятися з тими, хто чинить шкоди в твоїй державі. Далі мова йде про посла Скуміна, маршалка й чернобильського старосту.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 10/586, тогочасна копія

№ 3.

1565, серпня 7. – Лист турецького султана Сулеймана II Кануні (Законодавця, Пишного) до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про посольство Миколая Сенявського, відправленого для розгляду конфлікту, що виник через білгородських чабанів, котрі пасли бидло. Ваша королівська милість пишеш, що заборонив доступ молдавським злочинцям з наших пасовиськ. Одного вже стратив, а другого

ув'язнив. Мова йде про татар та білгородців, загін котрих (2–3 000) напав на Річ Посполиту. Ми заборонили султанським купцям “їздити полем”, а наказали їм, щоб “їздили стародавньою дорогою, великим гостинцем, і щоб простували осідлою землею”. Йдеться про купця, який втік від нападників в Речі Посполитій. Це – убогий Мехмет з Бурси, вже небіжчик, у нього кілька років тому Миколай Хронжиць (Chraźuś) (можливо йдеться про сина хорунжого Миколая Лігензи – ? – Ю. М.) забрав віск і кілька черкаських (тобто українських – Ю. М.) невольниць, котрих сам же продав тому ж Мехмеду за 6 чи 17 аспрів.

АГАД, ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 17–18зв, копія 1667 р. з перекладу оригіналу польською мовою

№ 4.

1565, після жовтня (?). – Вільно. – Лист короля Сигізмунда-Августа II до кримського хана Девлет-Гірея I (регест).

Мова йде про те, що хан послав до Москви гінця, свого слугу Караша і товару при ньому на 2 000 злотих, щоб він це продав, а купив московського товару, потрібного хану. При ньому були й інші твої купці, які мали йти зі своїм товаром. Але “біля московських кордонів наші козаки того купця й інших купців розгромили, коні й товари забрали”, так що вони пішки, як ти пишеш, дійшли до Москви, а звідти їх московський князь назад відпустив. А з ними мали їхати купці турецького султана з тридцятьма возами, їх супроводжувало 210 душ московської челяді. Тоді й цих купців громили нібито наші козаки, вашого гінця Караша вбили і ці 30 возів з товарами та 210 душ челяді захопили, інші речі і шкоди чинили. Ти вважаєш, що це були наші козаки і прислав до нас про це лист, писаний по-татарськи, і просиш їх приборкати. Король критикує Московію. Наші козаки підстерегли на кордонах 800 піших й кількасот кінних, а між ними чимало челяді, багато возів. Думаючи, що це московіти ведуть полон з нашої землі, вдарили на них і відбили наших людей з Черчерська, Пропойська, Любеча та ін. Про Караша та купців султана я нічого не чув. Недавно кількасот душ наших, з'єднавшись з московітами, подібно недобре вчинили і втекли в землю неприятеля, московського князя, тому що боялись нашої кари. Та й купці самі винуваті, бо ходять не відомими шляхами через замки, а незвичними.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 11/587, тогочасна копія

№ 5.

1572, червня 17. – Лист Зійяд-Солтан, дочки хана Девлет-Гірея I, до Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислати дари для хана. Якщо це буде зроблено, то король виконає свою обіцянку.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, оригінал,
завірений печаткою*

№ 6.

1572, червня 17. – Перекоп – Ферахкермен. – Лист Пері-Хан-біім, дружини хана Девлет-Гірея, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислати упоминати для хана. Авторка пише про значні перемоги над московітами, що важливо для Польщі і нагадує хану про необхідність віддячити за це.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, оригінал,
завірений власною печаткою.
Скорочений текст у польському перекладі наведено тут же.*

№ 7.

1572, червня 17. – Перекоп. – Лист Хан-Тутай-біім, дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Лист близький за змістом до листа Атманай-мурзи до короля (мурза надсилав з ханським послом свого посла з виразами приязні).

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 27/603, оригінал,
завірений власною печаткою.
Скорочений текст у польському перекладі наведено тут же.*

№ 8.

1572, червня 19. – Лист Міхрі Султан Хані, дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислання в Крим упоминків.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 86/662, Тогочасна копія
з перекладу польською мовою.
Оригінал османською мовою зберігається там же № 42/618.*

№ 9.

1572, червня 20. – Лист Улуг-бім Айше, першої дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа (регест).

Мова йде про обіцянку короля прислати упоминки. Треба виконати дану обіцянку.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 14/590, тогочасна копія з польського перекладу

№ 10.

Між 11.05.1572–17.06.1573 рр. – Лист Мехмед-Гірея, калги-солтана, до короля Генріка Валуа (регест).

Хан вимагає 5 000 флоринів упоминків. Мова також йде про козаків-бунтівників, про молдавського господаря (*Івоню – Ю. М.*), ворога падишаха і самого калги-солтана. Калга вже йшов на Москву і коли дійшли до однієї річки, до хана прийшов наказ султана вдарити на землі бунтівника, молдавського воєводи Яна (Јана), котрий бунтує проти падишаха і є також ворогом татар. Для цього й султан наказав напасти на Молдавію, сплюндрував її та попалив, відрубав голову воєводи і відіслав її до Порти. Військо Івоні порубали і придушили бунт. “Королівські козаки, які сидять коло наддніпрянських твердинь, постійно нападають на татарські землі і чинять шкоди. Цієї зими молодший брат хана Аділь-Гірей солтан (Adil-Gierej sołtan) напав на королівських козаків, щоб їх приборкати і взяти до неволі їхніх жінок та дітей”. Але коли він увійшов до Польської держави, то порозумівся з новим королем, а його старші мають вказати винних козаків. За це дякую. Якщо ж король не втримає козаків, то нехай накаже своїм старшим, щоб ті не пускали їх на Дніпро.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 116/692, тогочасна копія

№ 11.

Між 11.05.1572–17.06.1573 рр. – Лист Ібрагім-Челебі, сина Юзуфа, до короля Генріка Валуа (регест).

Містяться привітання Генріку Валуа з okazji його обрання королем і вступу на трон Речі Посполитої, висловлюється радість з цього приводу. Автор листа сподівається, що між обома державами настане міцна приязнь.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 85/661, оригінал, завірений печаткою

№ 12.

**1574, між лютого 17 – березня 17. – Салгир – Сарай. –
Лист Улуг-біім Айше, першої дружини хана Девлет-Гірея I,
до литовських панів і біскупів (регест).**

Це – вірчий лист для посла Мустафи. Автор листа запевняє, що буде дбати про приязнь до короля і що її сини Мехмед-Гірей, калга-солтан, і Аділь-Гірей солтан не робили шкоди Речі Посполитій. Нагадує про упоминки для себе, хана і солтанів, щоб вони не стали ворогами короля, про необхідність адресатам більше дбати про приязнь між Річчю Посполитою та Кримським ханством.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, тогочасна копія
з польського перекладу*

Олександр Джанов

КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР? ВИХІД ХРИСТИЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ В XVII ст.

Ще в 1980 р. Алан Фішер, на основі даних османських податкових відомостей – дефтерів, хронік та наративних джерел, здавалося б, переконливо пов’язав запусіння османської провінції в Криму в першій половині XVII ст. з походами запорізьких та донських козаків¹. Відверто позитивістський науковий метод відомого західного дослідника кримськотатарської історії мимоволі відволік його від об’єктивного розгляду наявного у його розпорядженні фактичного матеріалу. Висновки виявились занадто тенденційними, але все ж таки закріпились у науковому середовищі. За детального розгляду відомих джерел, а також нових даних, відкривається точніша картина від’ємної демографічної динаміки в південно-східному Криму за період османського панування та її причин.

З кінця травня до грудня 1475 р. османські війська захопили всі території в південному Криму, що належали Генуезькій республіці, а також невеликому грецькому князівству Феодоро в південно-західній частині півострова. Каффа, що була найбільшим містом регіону, стала центром провінції – санджака, який за правління султана Селіма II (1566–1574) отримав ранг вілайєта на чолі з пашою-бейлербеєм². Територія провінції була розділена на судово-адміністративні округи – каза на чолі з суддею – каді. У південному Криму окрім округу Каффи-Кефе їх нараховувалось ще два: Судак (Соғудак) та Мангуп, з приписаними до останнього містами Балаклава (Баликлаго) та Інкерман (Інкірман).

Відомості про Судак в османський період зовсім нечисленні, як, проте, і для багатьох інших етапів історії цього середньовічного міста. Судак потрапив до складу Османської імперії в результаті вже згаданого походу 1475 р. на чолі з Кедук-Ахмет-Пашою. Сучасні подіям джерела, зокрема, “Історія про Турків” Йорга Нюренберзького (перше друковане

¹ A. Fisher, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, Harvard Ukrainian Studies (Eucharisteion), vol. III–IV (1979–1980), part 1, p. 215–226.

² Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475–1600*, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı eserleri dizisi, 18 / T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2389, Ankara 2000, p. 150.

видання 1482 р.), лише повідомляють про факт його захоплення османами та звільнення з полону “синів татарського хана”, що перебували там в ув’язненні³. Детальніші дані наводить у своїх подорожніх записках Мартин Броневський – посол польського короля Стефана Баторія, що побував у місті майже через сто років по подіях, у 1578 р.⁴ Трагічні деталі штурму Судака в 1475 р. він записує зі слів якогось грецького митрополита, “що прибув з островів”. Тому до них потрібно ставитись досить обережно. Ще більш віддалені від того часу відлуння реальних подій, що вже стали легендами, наведені османським землеписцем Евлією Челебі, який побував у Судаку в 1667 р.⁵

Археологічні дослідження на території Судацької фортеці наразі не виявили жодних слідів штурму 1475 р. та пожеж, пов’язаних з ним. Навпаки, всі житлові садиби, споруджені в попередній період, використовувались за своїм прямим призначенням протягом всього XVI ст., а багато з них продовжили своє існування і в XVII ст.

У період османського панування гнітюча ситуація склалась у церковній сфері, що, загалом, притаманно для всіх регіонів Османської імперії. Передумови для такого стану справ з’явилися задовго до османської анексії. Сугдейська єпархія, що виникла ще на самому початку VIII ст., уже з середини XV ст. вважалась запустілою. У 1464 р. із неї виокремилась найбільш густонаселена частина, де була заснована єпархія Каффи⁶. Генуезька влада в 1472 р. намагалась нав’язати грекам Каффи та Солдайї уніатського ієрарха з титулом єпископа Фулл⁷. З падінням Каффи тема унії об’єктивно вже перестала бути актуальною. Останній відомий нам православний митрополит сугдейський Теофан згадується в 1484/85 р. серед учасників Синоду в Константинополі⁸. Чи бував взагалі Теофан у своїй єпархії, не відомо. Ймовірно, уже з цього часу, катедрі Сугдеї залишалась вакантною і фактично припинила своє існування.

³ Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, Memmingen 1482, bl. 5v.

⁴ Martini Broniovii, *Tartarie Descriptio*, Coloniae Agrippinae 1595, p. 11.

⁵ Эвлия Челеби, *Книга путешествий. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII века)*, перевод, вступ. статья и комментарии Е.В. Бахревского, изд. 2-е, исправленное и дополненное, Симферополь 2008, с. 154.

⁶ Μαρίας Γ. Νυσταζοπούλο, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαῖα ἀπὸ τοῦ Π' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος*, Ἀθήναι 1965, p. 98, 105, 106.

⁷ A. Vigna, *Codice Diplomatico delle colonie Tauro-Liguri la Signoria dell' Ufficio di San Giorgio (MCCCLIII–MCCCCLXXV)*, Atti della Societa Ligure di Storia Patria, Genova 1868, vol. 6, p. 880, doc. MXXXV.

⁸ M. Le Quien, *Oriens christianus: in quatuor patriarchatus digestus: quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*, t. 1, Parisii 1715, p. 1231.

Акт константинопольського патріарха Митрофана III від 1567 р. змальовує невтішну картину стану єпархії. Як сказано в ньому: “під час нещастя, що стались раніше” 10 поселень сугдо-фулльської єпархії були початково підпорядковані митрополитом Готії, а опісля того – привласнені митрополитом Каффи. Своім рішенням Митрофан III передав їх своєму екзарху Йоанну – Каффійському сакелларію з правом управління ними до своєї смерті і зобов’язанням виплачувати в султанську казну щорічно 10 флоринів⁹. Цей документ наглядно свідчить про поступове, але все ще не катастрофічне, запустіння регіону Судака та занепад церковної організації в XVI ст. і, схоже, про фактичну ліквідацію сугдейської єпархії.

З відходом генуезців Судака виявився віддаленим від транспортних артерій, активного економічного життя і став центром значної, але мало-заселеної сільськогосподарської глухомані. Укріплення Судака не відігравали вже жодної ролі у воєнно-стратегічній системі османського Криму. Гарнізон, що нараховував за даними османських дефтерів 1520 і 1542 рр. від 11 до 22-х солдатів, очевидно, не міг захистити населення у випадку воєнної загрози. Арсенал гарнізону частково був укомплектований трофейним озброєнням, захопленим, очевидно, ще в 1475 р.¹⁰

Для характеристики демографічної ситуації в Південно-Східному Криму за період османської присутності ми володіємо даними шести османських дефтерів XVI–XVII ст. (таблиці 1, 2). Чисельність населення Судака за даними найбільш раннього дефтера 1520 р. складала ще солідну цифру – понад півтори тисячі чоловік. Число господарств наближалось до 400. Варто відмітити, що за нашими підрахунками, зробленими на основі аерофотозйомки, кількість середньовічних житлових садиб всередині фортечних мурів Судака і в портовому передмісті складала близько 350. Таким чином, особливої демографічної деградації за період зміни одного-двох поколінь після анексії Південного Криму османами не спостерігається. Суттєво не змінився і конфесійний склад мешканців. Більшість населення міста (90%), очевидно, як і раніше, складала греки. Мешканці були розподілені по 17 кварталах (*mahalle*), названих у документах, переважно, за іменами священників¹¹.

Порівнюючи дані дефтера 1520 р. та наступного за часом 1542 р. легко помітити, що населення міста скоротилось на четверть. Перестали

⁹ А. Papadopoulos-Kerameus, *Documents patriarchaux (Leontopolis en Pologne. Cafе en Crimée)*, Труды VI археологического съезда в Одессе (1884), т. II, О. 1888, р. 177–181.

¹⁰ М. Berindei, G. Veinstein, *La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d’Azov dans la première moitié du XVIe siècle*, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 20, no 3–4 (1979) 398–409.

¹¹ Yücel Öztürk, *Op. cit.*, p. 259, 260.

існувати два квартали. Кількість господарств повноцінних платників податків скоротилась на 82. Скорочення податкових надходжень у 1542 р. чиновники компенсували включенням до податкової відомості 77 неодружених чоловіків, найімовірніше, підлітків. Із них 63 були греками та 14 – вірменами. У попередній відомості 1520 р. християни з цієї категорії населення ще не враховувались. Позаяк дефтери складались не регулярно, чиновники отримували сприятливе поле для фінансових зловживань. Зокрема, включення до складу оподаткованих чоловіків, що не досягли потрібних 15-ти років. Подібні маніпуляції досить рано закоренились у османській фіскальній практиці.

У цьому плані показовий факт наводить вірменський хроніст Хачатур Кафаеці у статті за 1630 р.: “1630 збирав проклятий Хазан-Ага харадж (harj) в Каффі, змучив він народ і священників: “перепишіть народ у Каффі та дохід їх і мешканців Криму і жителів сіл – всіх звелів він занести в дефтер. Відправився він в область татів¹², вчинив велике занепокоєння, 4–5-річних хлопчиків він оголосив зобов’язаними платити харадж, з тих, хто відмовився¹³, брав він харадж...”. І далі: “Сьогодні, в суботу, побитий був камінням Хазан-Ага, він втік і лише з великим трудом врятувався, Бог відомстив за 3–4-х річних хлопчиків...”¹⁴.

Як ми бачимо, практика врахування дітей як платників податків продовжувалась і в першій половині XVII ст. Мусульмани з новонавернених, записані в попередні дефтери як християни, також були зобов’язані платити специфічні податки, що накладались лише на немусульман¹⁵. Все це не могло не викликати невдоволення населення османського вілайета Кефе і було приводом для відкритого бунту. Наслідки посилення фінансової експлуатації ставали особливо відчутними в періоди воєнних конфліктів, що зачіпали регіон, і ставали причиною переходу населення в економічно сприятливіші регіони. Каталізатором цього процесу у вілайеті Кефе стала реальна воєнна небезпека, що з’явилась на межі XVI–

¹² Дефтери XVI ст. “країною татів” (Tat-ili) називають область, підпорядковану Судаку, так само називає околиці Судака Евлія Челебі (1667 р.). Наведена цитата напряму стосується Судака, позаяк у нотатці про напад козаків на Крим за попередній 1629 р. хроніст говорить про Судак (Sughda), як розташований у “області татів” (Tatin tun). Див. також: Yücel Öztürk, *Op. cit.*, p. 106, 107; E. Schütz, *The Tat people in the Crimea*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXXI (1) (1977) 77–106.

¹³ Від попередньої віри.

¹⁴ E. Schütz, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXIX (2) (1975) 148, 149.

¹⁵ *История Османского государства, общества и цивилизации*, под ред. Э. Исханоглу; перевод с турецкого В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейера, т. 1, Москва 2006, с. 439.

XVII ст. в особі козаків, донських і запорізьких, що здійснювали регулярні рейди вздовж узбережжя Криму.

Первісно дії козаків проти османських і татарських територій були спровоковані безконтрольними нападами ногайців та “аккерманських козаків” на південні області Речі Посполитої¹⁶, невдалим походом турецької армії на Астрахань у 1569 р.¹⁷, а також спорудженням турецьких фортець на Дніпрі та Бузі. Північне Причорномор’я та Азово-Чорноморський басейн на декілька століть перетворились у зону перманентного конфлікту, зумовленого взаємними імперськими устремліннями сусідів і наявністю непідконтрольних центральній владі озброєних формувань з обох боків. Перші напади на західно-кримське узбережжя козацькі загони здійснили в 1558, 1560, 1589, 1603 рр. У 1607 р. під проводом запорізького гетьмана Петра Сагайдачного відбувся великий рейд запорізьких козаків у Крим, під час якого був захоплений Перекоп.

Писемні джерела першої половини XVII ст., зокрема хроніка вірменського священика Хачатура Кафаеци, вже змальовують зовсім невітшну картину набігів козаків, навіть на центр османської провінції Каффу-Кефе. Дані цієї хроніки послужили А. Фішеру головним підґрунтям для його аргументації.

У 1616 р. відбувся великий похід морських сил запорожців на Чорне море. 20 липня, вночі, була атакована і розграбована Каффа-Кефе.

У 1617 р. кефійський бейлербей Мемі-Паша на 10-ти галерах невдало атакував морські сили запорожців і загинув.

10 червня 1622 р., вночі, козаки на 33-х судах увірвались у бухту Каффи, захопили 5 кораблів та “розорили сади татів”.

У вересні 1623 р. запорізькі козаки знову беруть штурмом Перекоп, де, за словами хроніста, було вбито 30 000 християн.

11 квітня 1624 р. донські козаки захопили “верхній квартал” міста Ескі-Кирим, розорили вірменський монастир Сурб-Хач та захопили в полон безліч християн.

20 квітня 1628 р. донські козаки напали на Каффу.

У 1628 р. Крим став ареною міжусобної війни за ханський престол між Мухаммед-Гіреєм та Джанібек-Гіреєм. У боротьбу за престол виявились втягненими османські війська, Ногайська орда із Буджака та запорізькі

¹⁶ M. Berindei, *Le probleme des “Cosaques” dans la seconde moitie du XVIe siecle*, Cahiers du monde russe et sovietique, vol. 13, no 3 (1972) 338–367.

¹⁷ H. İnalçık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, Belleten (Türk Tarih Kurumu Basımevi), no 12 (1948) 349–402.

козаки. Тритижнева облога Мухаммед-Гірея в Бахчисараї ногайською ордою Кантемира-Паши була знята 12 000-ним військом запорожців, що прибули за заклик калги-султана Шагін-Гірея. Під час невеликого бою в районі Алма-Сарая загинув реєстровий гетьман Михайло Дорошенко. Майже місяць по тому страшного спустошення зазнала Каффа-Кефе, куди перемістилась ногайська орда Кантемира та прибули османські війська. Облога Кефе татарськими та козацькими силами мала сумні наслідки для мешканців міста. Очевидно, не оминули тієї ж долі й інші поселення в південно-східному Криму.

У 1629 р. запорізькі козаки, взявши Перекоп, за два дні досягли Карасубазара та Мангупа. Взяли Судак і спустошили область татів. 3 липня взяли Отуз і, захопивши полонених, вимагали від родичів викуп¹⁹.

Як видно з цього далеко не повного переліку, на кінець 20-х рр. XVII ст. припав пік активності козацьких походів у Крим, що не могло не відобразитись на добробуті населення його південно-східного узбережжя, що проживало у відкритих, неукріплених поселеннях. Крим протягом віків був прикордонною зоною, де подібні конфлікти повторювались з регулярною сталістю, але вони, проте, не спричиняли катастрофічних наслідків.

По гарячих слідах про ситуацію в 1620-х рр. на Кримському півострові писав і католицький префект Криму Еміддіо д'Асколі у своєму "Описі Татарії", датованому 1634 р. У ньому яскраво і розлого розповідається про спустошливу кримську міжусобицю 1628 р. з участю козаків. Далі при описі міст Криму він відмічає: "Інших значних міст у Татарії нема. Там ви можете побачити дуже значні рештки знищених міст, таких як Кирим, . . . , завдяки чому Татарія [є] Кримська. Судак . . . стоїть на морському березі, де, як стверджують, були інші села і одна церква, в даний час помітні вцілілі стіни багатьох. Навколо цього міста рясно виробляються вишукані і міцні вина, а також ростуть прекрасні і ніжні плоди, як то: яблука, груші, айва, черешні, вишні, сливи, мушмула та ін. подібні, що добре переносять холод; хоча в цій місцевості, звернений до півдня та захищений з півночі горами, він буває дуже помірний. Одним словом, це найчарівніше місце Татарії; але в даний час там неможна збирати виноград, тому що козаки ходять туди грабувати десятину"¹⁹. Виходячи з цього, не виглядає дивним, що у д'Асколі Судак не включений у перелік міст, кожному з яких у тексті автором був привласнений порядковий номер.

¹⁸ E. Schütz, *Eine armenische Chronik...*, p. 130–148.

¹⁹ Н.П. Дашкевич, *Описание Чёрноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 г.*, ЧИОНЛ 5 (1891) 33.

Еміддіо д'Асколі згадує також такий важливий факт, як переселення частини мешканців османської провінції на територію Кримського ханства, в такому контексті: “Великий Турок неодноразово посилав Хану наказ знищити цю місцевість Карасу, позаяк його васали, а особливо інородці²⁰, що проживають у Каффі, постійно йдуть з сім'ями на проживання в Карасу, і Вони втрачають податі – *viva* Karag, як вони її називають. На всі ці накази Хан відповів, що паші варто управляти з любов'ю, не гнобити цих васалів. І тоді в Каффу повернуться не лише вони, але й мої [васали] переселяться в Каффу, позаяк Каффа приморське місто, багате, і не залишаться в Карасу, місті більше безплідному, ніж якесь інше. Це – відповідь достойна володаря. Цілком точно, що під Татариним живеш незрівнянно спокійніше і платиш менше хараджу, ніж під Турком”²¹.

До 1634 р. належить новий перепис немусульманського населення османської провінції Кефе. Цей дефтер містить перелік платників податків – немусульман, як тих, хто проживав на той момент на території провінції, так і тих, хто покинув її і поселився в прилеглих регіонах, але був зобов'язаний сплачувати податок. Загалом на той момент у Судацькому і Мангупському кадиліках числилось 1452 сімейств невірних (494+958). 348 сімейств покинуло провінцію, що склало близько 1/6 частини християнського населення вілайєту²². Природно, що всіх, хто виселився, віднайти було неможливо. Попри те, чиновники намагались врахувати кожного платника податків від 15 років і старше. Обкладались податком й іммігранти, що прожили на території провінції Кефе 3 місяці. Таким чином, податкові чиновники намагались зберегти і навіть збільшити надходження в казну і, природно, у свою кишеню.

У супровідній грамоті до дефтера був згаданий відомий з хроніки Хачатура Кафаєци дефтердар Хазан-Ага, побитий у 1630 р. камінням за свої зловживання: “Кримські райя в попередні часи були занесені в дефтер Фахіром Хазан-Агою..., але потім відбувся напад злочасних руських розбійників, і ті кримці лишились позбавленими всього і погорільцями, райяти

²⁰ Переклад на російську мову М. Піменовим слова *forestiero* – *иностранец* не зовсім точний. Друге значення слова – *особа інакшої національності*. Цілком очевидно, у цитаті, наведеній Еміддіо ді Асколі, маються на увазі саме інородці – не-турки, а за контекстом – іновірці. Див.: *Описание Чёрного моря и Татарии. Составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г.*, переклад М. Піменов, ЗООИД 24 (1902) 120.

²¹ Н.П. Дашкевич, *Op. cit.*, с. 30, 31.

²² А.В. Ефимов, *Христианское население Крыма в 1630-е гг. по османским источникам*, Вестник РГГУ, № 9 (10). Серия “Исторические науки. Региональная история. Краеведение”, Москва 2013, с. 134–143.

розселились і розбіглись. З цієї причини в 1043 р. (1634)... були прислані шляхетний, вельмишановний фірман про менше стягування хараджу, а також наново складений державний реєстр... сорок сімейств цих рабів, підзахисних немусульман, зі старого реєстру були занесені в дефтер”²³. Автори грамоти збрехали, адже на момент складання згаданого дефтера (1630 р.) походи козаків уже припинились (1629 р.). Переставивши події місцями, чиновники виставили козацькі походи в Крим першопричиною відходу християнського населення з насаджених місць. Як наглядно видно з наведених вище даних, саме стара практика оподаткування неповнолітніх ставала причиною відкритого невдоволення, що інколи переростало в бунти, особливо в умовах конфронтації Кримського ханства та османської влади.

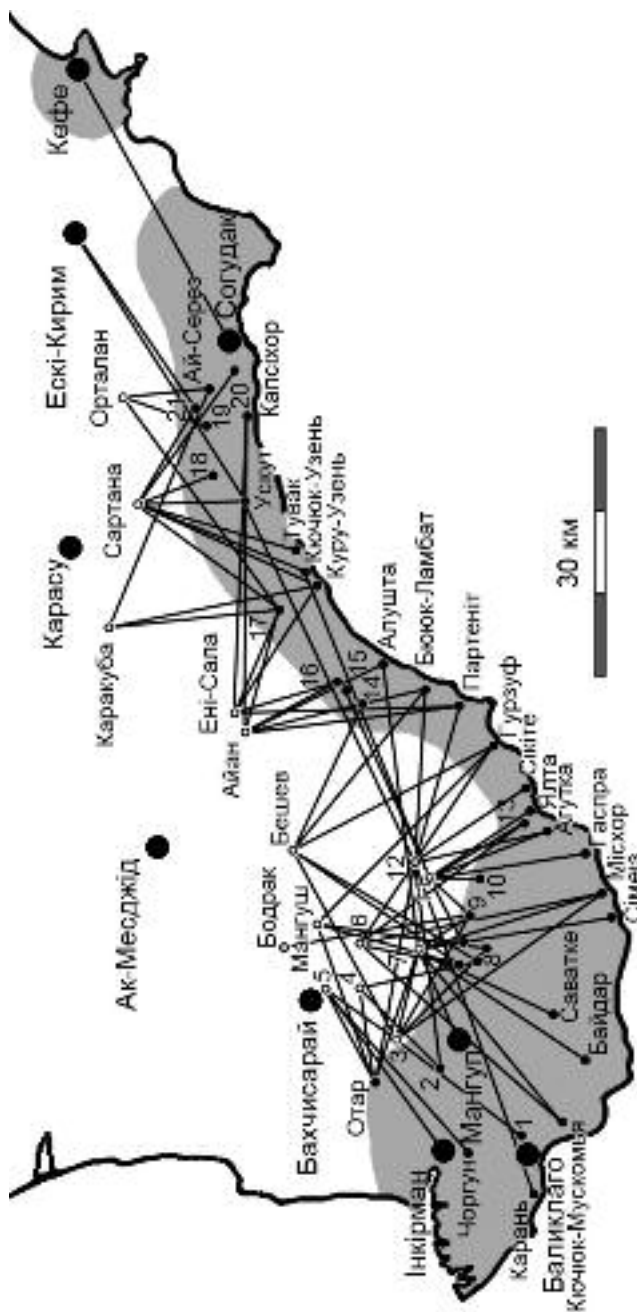
За даними податкового реєстру 1634 р. із поселень Судацького каділику християнські сім’ї переселились:

- у с. Айян – із Улу-Узень (1), Демірджі (19), Корбекли (3), Алушти (6);
- у с. Єні-Сала – із Капсіхор (2), Улу-Узень (3), Демірджі (3), Куру-Узень (4);
- у м. Ескі-Крим із Судака (1), Ворон (1), Ускут (1);
- у с. Кара-Куба – із Ай-Серез (2), Куру-Узень (2), Улу-Узень (5);
- у с. Орталан – із Улу-Узень (2), Ай-Серез (2), Шелен (5);
- у с. Сартана – із Кутлак (1), Тувак (1), Ворон (10), Арпат (2), Кучук-Узень (2), Ускут (25), Улу-Узень (3), Капсіхор (6), Куру-Узень (6), Ай-Йорги (7);
- у с. Істіля – із Кучук-Узень (1), Ай-Йорги (1), Шума (2), Судака (?).

Як видно з переліку, мешканці південно-східного узбережжя Криму перебрались у населені пункти на північному схилі Кримських гір на території Кримського ханства. Традиційним місцем їх поселення були з часом величезні села на землях Кримського ханства: Єні-Сала, Ай-Ян, Каракуба, Орталан, Сартана, Стіля.

Така сама тенденція спостерігалась і в західній частині провінції: від Алушти до Балаклави християнське населення мігрувало на територію Кримського ханства. І походи козаків у 20-х рр. XVII ст., очевидно, були не єдиним, а лише супутнім фактором цього виходу. У дальшому часі великі походи козаків у Крим припинились, але християнське населення Південного берега продовжувало танути. Наведена нами мапа наглядно ілюструє маршрути переселенців. Жителі Мангупського каділику перебрались у поселення, розташовані інколи менше, ніж за 10-ть км від попереднього місця проживання. Натомість жителі Судацького долали значні віддалі.

²³ А.В. Ефимов, *Християнское население...*, с. 139.

Маршрути переселення жителів османської провінції Кефе в 30-ті рр. XVII ст.

- 1 Камаре; 2 Черкез Кермен; 3 Суурен; 4 Качі-Каліан; 5 Майрам; 6 Шури; 7 Керменчик; 8 Фоті-Сала; Ені-Сала; Маркур; Ай-Йоргі; 9 Бахадир; 10 Узень-Баш; 11 Істія; 12 Коуш; 13 Дерекюй; 14 Корбек; 15 Шума; 16 Демірджик; 17 Улу-Узень; 18 Арпат; 19 Шелен; 20 Кутлак; 21 Ворон.

За неповними даними наступного за часом дефтера 1638 р. в Судаку ще нараховувалось 123 грецьких і 119 (!) вірменських сімей²⁴. У порівнянні з першою половиною XVI ст. кількість грецького населення скоротилась більше як удвічі. Навпаки, майже в п'ять разів виросло число вірменських сімей. Дані про кількість мусульманського населення залишаються для нас недоступними.

Масове переселення вірмен з Анатолії і Закавказзя в Крим і далі в міські центри західної України, Польщі і Молдавії було спричинене бунтами і голодом, що вирували в Анатолії в XVI – першій половині XVII ст., а також неперервними війнами в Закавказзі між османами і персами. Автор пам'ятного запису 1602 р., залишеного на берегах вірменського рукопису, прямо указував “спустошення джелаллієв у країні персів” як причину масового переселення вірмен у Крим. Про те саме говорять вірменські автори: Аракел Даріжеци, Степанос Тохатеци, Григор Даранахци та Мартірос Кримеці²⁵.

Цілком очевидно, переселенський процес з Вірменії задів не лише вірменське населення регіону. Та сама хвиля міграції, очевидно, захопила і мусульманське населення тих самих регіонів, що не менше потерпало від воєнних негараздів і утисків провінційної влади. Ймовірно, саме з цим потоком переселенців пов'язані, зафіксовані лінгвістами, мовні відмінності південнобережних мусульман, що говорили до 1944 р. огузькими діалектами тюркської мови, на відміну від основної “татарської” мовної спільності Криму, що належить до кипчацької мовної групи²⁶. У будь-якому разі, залишені кримськими християнами в XVII ст. землі на південному березі Криму не залишились пустувати.

Протягом 18 років після складання дефтера 1638 р. грецьке населення майже повністю залишає Судак і зникає зовсім з Мангупа, і це незважаючи на те, що напади козаків, особливо після невдалого “азовського сидіння” 1637–1642 рр., практично припинились. За даними османського дефтера 1652 р.²⁷, в якому, як і в попередньому, були враховані винятково немусульмани, в Судаку було зареєстровано лише троє платників податків – греків. При цьому Судак навіть не був названий містом, а поселенням. У порівнянні з серединою XVI ст., у селах, підпорядкованих

²⁴ A. Fisher, *Op. cit.*, p. 221, 222.

²⁵ В. Микаелян, *История крымских армян*, Ереван; Симферополь 2004, с. 102–104.

²⁶ В.В. Радлов, *Наречия Крымского полуострова*, Образцы народной литературы северных тюркских племён. Отд. I, ч. 7 (Санкт-Петербург 1896) XIV–XVI.

²⁷ А.В. Ефимов, *Греческое население Крыма в 15–18 веках*, Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник, Симферополь 2000, с. 282–291.

судацькому кадї, кількість християнського населення значно скоротилась, за винятком регіону між Улу-Узенем та Ускутом, хоча і звідти відбувалась міграція на північ. У трьох поселеннях (Алушта, Кутлак, Кози) на той момент християнське населення і взагалі не було враховано. Ще одним напрямком міграції із Судака була столиця провінції – Кефе, де тим самим дефтером зафіксовані: два квартали вихідців із Судака (із судацьких кварталів Папа Костандін і Папа Кутлубей) і два квартали вихідців із поселень в околицях Судака (Монастир і Копсель)²⁸.

Навпаки, як і раніше, значна кількість підданих османського падишаха із числа “підзахисних немусульман” була переписана в містах і поселеннях, підпорядкованих кримському ханові. Очевидно, економічні умови на цих територіях були значно сприятливіші, навіть незважаючи на те, що і тут їх досягали чиновники османського податкового відомства.

Все ж таки, якась частина немусульманського населення (очевидно вірмен) ще деякий час залишається в Судаку, що, ймовірно, пояснюється припливом біженців з Анатолії. Згідно даних дефтера 1652 р., в місті числиться ще 48 сімей “невірних”²⁹. Проте, це вже була фінальна стадія “виходу”. У 1667 р. Евлія Челебі детально зупиняється на легендах про боротьбу невірних з мусульманами в “доісторичні” часи, але у безпосередньому описі міста він згадує лише про покинуті церкви, в яких утримується худоба. Жодної згадки про проживання в Судаку християн чи юдеїв у його записах не міститься. Однак, по ходу розповіді він говорить про доми невірних, які стоять замкнені і де зберігаються речі попередніх господарів³⁰. Цілком очевидно, християнське населення до цього часу уже повністю покинуло місто, хоча попередні мешканці Судака все ще і зберігали там своє особисте майно.

Жодними даними про склад населення в Судацькому кадилику в наступні понад сто років ми не володіємо. Лише відомо, що в 1722 р. декілька сіл кадилику були передані кримському хану у володіння на 152 роки (Шума, Арпат, Токлук, Ай-Серез)³¹. Наступні дані належать до останньої чверті XVIII ст. При переселенні греків і вірмен з Криму в Приазов’я в 1779 р., християни виявились лише в менше ніж у половині із двадцяти сіл Судацького кадилику: Козах, Шелене, Капсихорі, Куру-Узене, Улу-Узене, Кючук-Узене, Алушті та Демірджі.

²⁸ А.В. Ефимов, *Греческое население...*, с. 30.

²⁹ А. Fisher, *Op. cit.*, p. 224.

³⁰ Евлия Челеби, *Op. cit.*, с. 153.

³¹ Ö. Вуяк, *Osmanlı yönetiminde Kırım (1600–1774)*, Izmir 2007, p. 23.

Таким чином, згідно наведених даних джерел, починаючи з середини XVI ст., постає цілком чітка картина поступового запустіння османської провінції Кефе. Несприятливий економічний клімат в умовах об'єктивної неефективності господарства поглиблювався руйнівною податковою політикою османської адміністрації. Еміграція сільського, переважно немусульманського населення провінції була спрямована на територію Кримського ханства, а також на територію Речі Посполитої. Збройні конфлікти в регіоні і, зокрема, напади запорізьких і донських козаків у першій половині XVII ст. лише посилювали тенденцію. Незважаючи на значну кількість іммігрантів із числа біженців-вірмен з Анатолії та Закавказзя, кількість християнського населення Судацького кадиліку в другій половині XVII ст. продовжує зменшуватись. На кінець 70-х рр. XVIII ст. три християнські поселення в районі Судака вже виглядали реліктом пізнього середньовіччя, навіть серед нечисленного мусульманського оточення.

Таблиця 1.

*Чисельність населення Судака в XVI–XVII ст.
за даними османських дефтерів*

	1520 TD 370	1542 TD 214	1638 MM 15176	1652 MM 18160	1662 MM 2937
Грецьких сімей	279	223(!)	124	3	
Неодружених греків	-	63(!)	?	?	
Грецьких вдів	40	46	?	?	
Вірменських сімей	27	14	119(!)	?	
Неодружених вірмен	-	6	?	?	
Вірменських вдів	-	1	?	?	
Юдейських сімей	2	-	1	?	
Загалом господарств невірних	349	353	244	?	48
Загалом платників по- датків	309	306	?	?	?
Мусульманських сімей	24	10	?	?	?
Неодружених мусульман	8	3	?	?	?
Загалом господарств мусульман	32	12	?	?	?
Загалом господарств	378	366	?	?	?

Таблиця 2.

Чисельність сільського населення Судацького кадилуку в XVI–XVII ст. за даними османських дефтерів.

NM – немусульманське населення, M – мусульманське населення, Greek – грецьке населення.

У дробовому числі чисельник – кількість повноцінних сімей, знаменник – кількість господарств неодружених чоловіків та вдів

	поселення	1520 TD 370		1542 TD 214		1634 MM 3722	1638 MM 1576	1652 MM 18160	1662 MM 2937
		NM	M	NM	M	Greek	NM	Greek	NM
1	Manastir	42\4	-	43\27	-		?	2	?
2	Kutlak	51\4	2	64\19	3	1→	?	-	?
3	Vorin ma'a Vorinray	23\1	2	20\18	5	11→	?	-	?
4	Duvaq	12\2	2	9\9	2	1→	?	35	?
5	Kuru Üzen	76\7	1\1	92\35	1	12→	98	28	27
6	Ulu Üzen	45\4		53\6		14→	34	12	12
7	Şuma	24\3	1	15\9	1	2→	19	8	7
8	Demürgü	56\10	6	44\22	5	22→	?	3	?
9	Korbakla	31\5	2\1	25\20	5	3→	?		?
10	Kapishor	56\3	-	39\28	-	10→	?	16	?
11	Üsküt	93\7	-	82\13	-	30→	40	19	19
12	Aluşta	148\15	9\13	129\76	12\19	6→	53	-	34
13	Geçi Üzen	44\3	-	33\26	-	3→	61	35	32
14	Kozlu	7	-	9\1	4		?	-	?
15	Kopsut	21\3	-	19\6	-		?	-	?

	поселення	1520 TD 370		1542 TD 214		1634 MM 3722	1638 MM 1576	1652 MM 18160	1662 MM 2937
		NM	M	NM	M	Greek	NM	Greek	NM
16	Tokluk	17\2	-	13\3	-		7	2	2
17	Aуayorin	25\4	-	17\6	-	4→	?	7	?
18	Arpadi	10\1	-	7	-	2→	?	-	?
19	Taşlu	Ciflitik				5→	?	8	?
20	Cölmekçi	9	-	Ciflitik			?	-	?

1520, 1542 Tahrir Defterleri 370, 214: Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe 1475–1600*, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı eserleri dizisi, 18 / T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2389, Ankara 2000, pp. 261–263.

1634 Maliyeden Müdevver Defterleri 3722: А.В. Ефимов, *Христианское население Крыма в 1630-е гг. по османским источникам*, Вестник РГГУ № 9 (10). Серия “Исторические науки. Региональная история. Краеведение”, Москва 2013, с. 134–143.

1638 Maliyeden Müdevver Defterleri 15176: A. Fisher, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, Harvard Ukrainian Studies, vol. 5, no. 2 (June 1981) 135–170.

1652 Maliyeden Müdevver Defterleri 18160: А.В. Ефимов, *Греческое население Крыма в 15–17 веках*, Греки в истории Крыма / Краткий биографический справочник, Симферополь 2000, с. 282–281.

1662 Maliyeden Müdevven Defterleri 2937: A. Fisher, *Op. cit.*, p. 135–170.

All are in the Başbakanlık Devlet Arşivi

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ ТА ПІДПИСАННЯ ДОГОВОРІВ (ІНСТРУМЕНТІВ) МІЖ ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ НИЗОВИМ І КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ У ДОБУ НОВОЇ СІЧІ

Проблематика дослідження договорів-інструментів між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством на завершальному етапі існування запорозького козацтва не набула належної уваги в історичних студіях. По-суті, цієї проблематики в контексті діяльності прикордонних Слідчих комісій торкнулася лише С. Андреева, яка зачепила питання апробації інструмента 1749 р. на Військовій раді¹ та відмітила роль цього різновиду документації для встановлення миру на південному прикордонні². Розгляд інструмента як історичного джерела з аналізом їхнього формуляру було зроблено автором цієї публікації³. Натомість особливості продукування інструментів та їх інформативного потенціалу залишаються до цього часу “білою плямою” в історії запорозько-татарських стосунків доби Нової Січі. Тому метою цієї публікації є спроба дослідити інформативне наповнення, мету та особливості продукування цих документів.

Договори (інструменти) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі (1734–1775) є складовою засвідчувальної документації Коша⁴. Особливістю вироблення цього різновиду документів є те, що вони склалися по завершенню роботи Слідчих комісій, які, починаючи з кінця 40-х рр. XVIII ст., розглядали взаємні протиріччя між запорозьцями і кримськими татарами.

¹ С.С. Андреева, *Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської імперії (1739–1768 рр.)*, Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету, Бердянськ; Запоріжжя 1998, вип. III, с. 10–18.

² С.С. Андреева, *До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі*, Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя 1999, вип. VII, с. 73–81.

³ І. Сіяк, *Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело*, Український історичний збірник 2015, К. 2015, вип. 18, с. 315–337.

⁴ Детально про класифікацію документів запорозького козацтва див.: І. Сіяк, *Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі*, Український археографічний щорічник. Нова серія, К. 2009, вип. 13/14, с. 73–89.

Інструменти у діловодній сфері Російської імперії мали місце ще до початку діяльності згаданих комісій між Запорожжям і Кримом. Ці документи визначали кордони Росії та Порти і уклалися офіційними особами на міждержавному рівні. Такими, зокрема, слід вважати інструменти від 22 жовтня 1705 р. про розмежування південних кордонів імперії і Порти⁵, 4 листопада 1740 р. укладеного на р. Великий Інгул про межі російських і турецьких володінь між річками Бугом і Дніпром⁶, або такий же документ, що визначав східні кордони держав у 1742 р.⁷

У нашому випадку інструменти також представлені як договори, але не з офіційними Санкт-Петербургом і Константинополем, а на локальному рівні, з підпорядкованими ним Запорозькою Січчю і Кримським ханством. Крім того, документи, які є предметом цього дослідження, у своєму інформативному наповненні не відображають територіальні аспекти, а фіксують примирення за взаємні образи козаків і татар. Спільним для укладання інструментів на міждержавному і локальному рівнях є діяльність комісій, у яких брали участь депутати від різних сторін.

Як слушно відмітила С. Андрєєва, Запорозька Січ до кінця свого існування певною мірою зберегла статус суб'єкта міжнародного права – володіла правом офіційного листування з урядниками сусідніх держав (у чому була обмежена Гетьманщина)⁸. Інша справа складалась із укладанням договорів міжнародного характеру. Такого роду нормативні акти, як свідчать джерела, уклалися лише в присутності російської, а з часом і гетьманської адміністрацій. Цьому було декілька причин. По-перше, повернувшись під російську протекцію у 1734 р., Військо Запорозьке Низове за посередництва київського генерал-губернатора було підпорядковане Колегії закордонних справ, а з відновленням гетьманства на початку 1750-х рр. ще й гетьману та Сенату. По-друге, запорозько-кримські стосунки завжди перебували у сфері підвищеної уваги з боку російської адміністрації. Стереотип, що запорожці були людьми ненадійними, які одного разу зрадили імперію і перейшли у підданство Криму, культивувався серед цивільної і військової імперської еліти до знищення Запорозької Січі. По-третє, саме російська

⁵ ПСЗ, 1830, т. 4, № 2077, с. 324–326; Цей же документ див.: *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р.*, упорядник В. Мільчев, Запоріжжя 2004, с. 76–78.

⁶ ПСЗ, 1830, т. 11, № 8276, с. 291–292.

⁷ *Інструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г.*, ЗООИД 2 (1850) 834–835.

⁸ С. С. Андрєєва, *До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі*, Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя 1998, вип. IV, с. 101.

держава, яка на період 40-х – початок 60-х рр. XVIII ст. не була готова до військових дій з Портою, виступала ініціатором подібних Слідчих комісій між сусідами – запорозьким козацтвом і кримськими татарами. До того ж, як зазначала С. Андреева, прикордонні конфлікти порушували Белградський трактат 1739 р., який фіксував завершення російсько-турецької війни 1736–1739 рр., а це могло спричинити виток нового конфлікту між Росією та Портою⁹. Тому укладання таких міжнародних угод, як, власне, і організація Слідчих комісій між Кримом і Запорожжям, було чотирьохсторонньою ініціативою: Кримського ханства, запорожців та їх зверхників – київського генерал-губернатора та гетьмана. Представники двох останніх поряд зі сторонами конфлікту також брали активну участь у роботі Слідчих комісій, про хід і результати яких докладали своїм очільникам.

Вперше інструмент було складено по завершенню діяльності Слідчої комісії між Запорожжям та Кримом у середині червня 1749 р. В інструкції російському комісару секунд-майору О. Нікіфорову наказувалося по завершенні комісії “в том во всем с обе стороны найкрипчайше учинить письменное утверждение, дабы все те претензии вечному преданы были молчанию”¹⁰. Прикметно, аби у майбутньому позбутися непорозумінь, цей документ засвідчувався на двох мовах, які в загальному повторюють один і той самий зміст¹¹. У цих договорах сторони офіційно відмовлялися від своїх претензій та зобов’язувалися забути взаємні образи і в майбутньому не чинити жодних кривд. Інструмент для набуття чинності скріплювався підписами¹².

Не можна виключати той факт, що зміст інструмента вироблявся не під час діяльності згаданих комісій, а ще до їх початку. Причому провідну роль у формуванні цього важливого документа грали не запорожці і татари, а вищі органи влади Російської імперії. На такі висновки, зокрема, наштовхує інструкція Київської губернської канцелярії російському комісару І. Расловлеву про його обов’язки у Слідчій комісії між Запорожжям і Кримом, від 2 грудня 1753 р. Зокрема, в четвертому пункті цього документа російському представнику наказувалося по досягненні консенсусу обома сторонами “сочинить по сообщенной при сем форме разменной на

⁹ С.С. Андреева, *До питання про запорозько-татарські взаємини...*, с. 103; С.С. Андреева, *Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів...*, с. 10–11.

¹⁰ А.А. Андриевский, *Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743–1767)*, О. 1893, с. 35.

¹¹ *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*, К. 2000, т. 2, с. 370–372.

¹² *Ibid.*, с. 370–372.

російськом діалекте інструмент”¹³, а від кримських депутатів, у свою чергу, вимагати такий же татарською мовою. При цьому київський віце-губернатор І. Костюрін закликав прослідкувати, щоб обидва акти про примирення на різних мовах були ідентичними за змістом. Перед підписуванням інструментів на російській і татарській мовах, даний документ повинен був пройти апробацію козацькими і кримськими депутатами¹³.

Ключову роль саме Київської губернської канцелярії в складанні і підписанні інструментів доводить директивно-розпорядча документація, яка надсилалася з Києва до Січі до початку і під час роботи Слідчих комісій між Запорозжям і Кримом. Так, наприклад, на початок роботи подібної комісії у 1760 р. Кіш просив резолюції у київського генерал-губернатора стосовно підготовки документа про примирення (“зделки”), який вимагали ханські представники. У відповідь кошова старшина отримала ордер від 20 червня 1760 р., за яким козакам заборонялося самостійно проводити комісію з татарами, а тим паче укладати інструмент без російських комісарів з Києва¹⁴. Подібні застереження військова старшина отримала також у ордері від 28 червня цього ж року¹⁵. З огляду на це, Кіш був змушений листом від 7 липня 1760 р. повідомити кримського хана про неможливість проведення Слідчої комісії та укладання інструмента без російських представників¹⁶.

Незважаючи на контроль з боку імперських та гетьманських делегатів, запорожці намагалися самостійно впливати на роботу Слідчих комісій. Показовим прикладом цього є остаточне ухвалення договорів-інструментів між представниками ханства і запорозькими депутатами після апробації їх на Військовій раді Коша. На такі висновки наштовхує вірчий лист ради кошової старшини і курінних отаманів, датований 10 червня 1749 р., який дозволяв представникам російської влади секунд-майору О. Нікіфорову, капітану Кривцову та депутатам від Запорозжя підписати мирну угоду з кримськими “колегами”¹⁷.

Завершувалася Слідча комісія між Кримом і Військом Запорозьким Низовим обміном інструментами. Цього вимагали грамоти російських монархів, адресовані київському генерал-губернатору і гетьманові, у відданнях яких перебувало Запорозжя. Так, зокрема, К. Розумовський у

¹³ *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775*, К. 2003, т. 3, с. 408.

¹⁴ *ЦДІАУК*, ф. 229, оп. 1, спр. 87, арк. 113–113зв.

¹⁵ *Ibid.*, арк. 103.

¹⁶ *Ibid.*, арк. 114–114зв.

¹⁷ *Архів Коша Нової Запорозької Січі...*, т. 2, с. 369–370; С.С. Андреева, *Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів...*, с. 15.

своєму ордері на Січ від 5 липня 1760 р. наказував низовикам завершити роботу Слідчої комісії, забути взаємні образи через юридичне оформлення акта про примирення – інструмента, яким необхідно було обмінятися ним з ханськими депутатами¹⁸. Така позиція гетьмана відображала бажання імператриці Єлизавети Петрівни позбутися напруги між Російською імперією та Портою на південному прикордонні. Як видно з її грамоти до К. Розумовського (без дати), останньому наказувалося примирити запорожців і татар і ухвалити з цього приводу документ (інструмент)¹⁹.

Подібні візії висловлювала і Київська губернська канцелярія. На час завершення Слідчої комісії між козаками і татарами у 1760 р. з Києва було відправлено ордер кошовому отаману і військовій старшині від 11 серпня цього року, в якому наказувалося обов'язково ухвалити інструмент про примирення між Запорожжям і Кримом “дабы оная комиссия указная на обе стороны зделка безплодною быть не могла”²⁰. Тобто, без підписання інструмента робота Слідчої комісії вважалася такою, яка не відбулася.

Обмін інструментів мав на увазі прийом від татарської сторони документа їхньою мовою, взамін віддавався однаковий за змістом акт на російській мові. Тобто запорожці, які укладали договір про примирення як одна із його сторін по ідеї повинні були отримати його татарсько-мовний варіант. Але, як видно із наявної джерельної бази, вся процедура обміну інструментами проходила за зовсім іншою схемою. Так, оригінал документа татарською мовою отримували не запорозькі козаки, а російські комісари з Києва, які, у свою чергу, віддавали кримським депутатам його російськомовний варіант. Запорожці ж, як видно з результатів діяльності першої Слідчої комісії у 1749 р., задовольнялися лише копіями російськомовного і перекладеного на російську татарського варіанту інструмента. Незважаючи на те, що Військо Запорозьке Низове фігурувало у документі як один з суб'єктів договору про примирення, реальний стан справ був таким, що січовики лише номінально такими вважалися і контролювалися з боку імперської влади. В. Брехуненко, який уважно дослідив потуги Петербурга уніфікувати Запорожжя в імперське тло за зразком інших козацьких анклавів (Військо Донське, Військо Яїцьке та Військо Терське), слушно відмітив фобію російських урядників, які завше вбачали у стосунках Коша з Кримом можливість повернення козаків під ханську протекцію²¹.

¹⁸ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 3зв.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 6.

²⁰ *Ibid.*, арк. 15зв.

²¹ В. Брехуненко, *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.*, К. 2014, с. 430.

Незважаючи на намагання запорозького козацтва впливати на роботу Слідчих комісій загалом і на підписання інструментів зокрема, із кожним новим з'їздом російський уряд намагався максимально обмежити роль козацької складової у їхній роботі. Коли на час роботи першої Слідчої комісії у 1749 р., як вже вище зазначалося, апробація інструмента проходила на Військовій раді, то у наступні роки подібної участі запорожців у продукуванні інструментів не спостерігаємо. Більше того, імперська влада у подальших роботах Слідчих комісій позбавила низове козацтво участі над складанням інструмента. Це видно з того, що під час роботи наступної комісії 1754 р. формуляр інструмента був заздалегідь заготовлений російською стороною, а мова про його апробацію січовиками взагалі не йшла. До того ж, на середину 1750-х рр. зросла кількість некозацьких резидентів у роботі Слідчої комісії. З відновленням гетьманства і підпорядкуванням Запорозької Січі крім Києва ще й К. Розумовському, брати участь у комісіях почав також представник останнього. Такий крок ще більше посилював контроль над Військом Запорозьким Низовим і мінімізував роль запорожців у цих заходах.

Проте Слідча комісія між запорозькими козаками 1754 р. увійшла в історію не лише усуненням козаків від підготовки цього важливого документа. У цей час імперська влада послідовно намагається нівелювати діяльність запорожців у переговорах з татарськими депутатами, що знайшло відображення, наприклад, у забороні київським віце-губернатором листуватися з ханом без його дозволу з приводу діяльності зазначених комісій²². Але найбільшим кроком російської влади, який відобразив справжнє ставлення її до запорожців і їхньої ролі в діяльності Слідчої комісії, було повне ігнорування у наданні військовій старшині та запорозьким депутатам навіть копій російськомовних і татарсько-мовних інструментів. Як видно з рапорту Коша до Київської губернської канцелярії від 6 серпня 1754 р., представник імперської влади у цій Слідчій комісії секунд-майор М. Єфремов просто забрав екземпляр інструмента татарською мовою до Києва²³. Таким чином, склалася насправді парадоксальна ситуація, коли одна із ключових сторін договору залишилася, по-суті, без офіційного документа, який його фіксував. Потрібно зауважити, що відсутність “на руках” хоча б копії будь-якого варіанту інструмента, у змісті

²² С.С. Андреева, *До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі...*, с. 105; С.С. Андреева, *До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі...*, с. 76; С.С. Андреева, *Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів...*, с. 15.

²³ *Архів Коша Нової Запорозької Січі...*, т. 3, с. 466.

якого прощалися і забувалися козацькі огріхи, створював доволі небезпечний прецедент для того, щоб кримська сторона у майбутньому повернулася до тих вимог, які вона висувала козакам у Слідчій комісії 1753–1754 рр. і вимагала по них сатисфакції. Тому недаремно кошовий отамана Я. Малий (Ігнатович) у зазначеному рапорті на адресу Київської губернської канцелярії прохав надіслати переклад інструмента татарською мовою в Кіш²⁴.

Випросити російську копію інструмента від 3 серпня 1754 р. запорожцям вдалося геть через шість років, а саме на час підготовки нової Слідчої комісії між Запорожжям і Кримом²⁵. Очевидно, готуючись до нового переговорного процесу з кримськими депутатами, російська влада згадала, що хоча б номінально Військо Запорозьке Низове все ж таки є одним із об'єктів договору і тому надіслало в Кіш копію одного з варіантів інструмента.

Зволікання київських урядників з відправкою татарської копії інструмента запорожцям відбувалося всупереч постановам урядових актів. Листом у Кіш від 6 серпня 1763 р. київський генерал-губернатор І. Глебов підтверджував право Війська Запорозького Низового на отримання копії інструмента від татарських представників та наказував зберігати відповідний документ. Виявляється, ще в 1754 р. Колегія іноземних справ (в юрисдикції якої перебували запорожці) видала спеціальний указ від 27 вересня про зобов'язання Київської губернської канцелярії відправляти копії ханських інструментів на Січ²⁶. Отож, київські зверхники козаків відверто ігнорували офіційні державні укази щодо виконання вимог завершення Слідчих комісій між Запорожжям та Кримом, відмовляючись надсилати військовій старшині копії так званих “зделок” – договорів-інструментів про примирення. Зважаючи на риторику, яку сповідували щодо запорозьких козаків київський генерал-губернатор М. Леонтьєв та його наступник віце-губернатор І. Костюрін такого кроку з Києва слід було очікувати.

Викликає подив, чому саме у 1763 р. про необхідність обов'язкової пересилки в Кіш копій кримських інструментів згадав київський генерал-губернатор. Адже ще до цього з початку 60-х рр. XVIII ст. мінімум двічі (в 1760 і 1762 рр.) проходили Слідчі комісії, що примирювали запорожців і татар. Про те, що завершення цих заходів традиційно відбувалося підписанням інструментів годі й говорити. Але в матеріалах Коша з приводу діяльності Слідчих комісій у зазначених роках “сделочные письма” (як іноді називали інструменти) відсутні. Про підписання інструментів, наприклад,

²⁴ *Архів Коша Нової Запорозької Січі...*, т. 3, с. 466.

²⁵ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48–49.

²⁶ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 175.

у 1762 р. видно з листа російських комісарів, делегованих Києвом на участь у Слідчій комісії 1763 р., М. Єфремова і колишнього військового писаря, а на той час вже колезького асесора І. Чугуєвця до Коша від 17 травня 1763 р., де присутня згадка про цей документ²⁷. Це свідчить, що і сам І. Глебов, призначений на посаду київського генерал-губернатора на початку 1760-х рр., не дослухався до урядових інструкцій з приводу оформлення договорів-інструментів і не відправляв копій татарських документів на Січ до 1763 р. Гіпотетично можна припустити, що саме частота створення Слідчих комісій на початку 1760-х рр. (скликання Слідчих комісії мало не щороку до початку російсько-турецької війни – 1760, 1762–1766, 1768 рр.) спонукала київського очільника згадати про відповідну постанову Колегії закордонних справ і надіслати на Січ копію не лише татарського інструмента, а й його російського аналогу²⁸.

Чи притримувалася Київська губерньська канцелярія свого зобов'язання і надалі відправляти хоча б копії татарських інструментів на Січ після 1763 р. джерела замовчують. Єдиний договір після цього часу, що дійшов до нас, датований 1766 р. і опублікований А. Андрієвським²⁹, ймовірно взятий із фондів Київської губерньської канцелярії, з якими працював історик. Натомість відсутність інструмента за цей рік у справах Архіву Коша Нової Запорозької Січі дозволяє припустити, що київські урядники і надалі ігнорували Військо Запорозьке Низове у його праві на отримання офіційного документа.

Номінальну роль участі запорозького козацтва у роботі Слідчих комісій між Запорожжям і Кримом можна простежити, уважно проаналізувавши зміст інструментів, які російські комісари надали татарській стороні під час обміну актами про примирення. Так, у змісті російських інструментів, наданих кримським депутатам, відсутні імена та прізвища запорозьких депутатів. В інструменті за 1749 р. лише відзначена присутність січової депутації без ідентифікації їх у основній частині формуляру документа, у той час, коли кримські представники представленні поіменно³⁰. Це ще раз доводить зазначену вище тезу про ігнорування російською владою Запорожжя як самостійного суб'єкта договору.

І хоча кошова старшина в 60-х рр. XVIII ст. отримувала копії інструментів від російських комісарів і ханських депутатів (маємо точні згадки про отримання копій принаймні одного інструмента від росіян і татар по

²⁷ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 7.

²⁸ *Ibid.*, арк. 176–177зв.

²⁹ А.А. Андрієвский, *Op. cit.*, с. 152.

³⁰ *Архів Коша Нової Запорозької Січі.*, т. 2, с. 371–372.

завершенні діяльності Слідчої комісії 1763 р.³¹), однак даних про участь козацтва у обговоренні цих документів, попри доволі репрезентативну джерельну базу, не знаходимо. Натомість січовики змушені були підписати без них складений текст, формуляр якого, очевидно, продукувався в Колегії іноземних справ і через Київську губернську канцелярію передавався до рук російських комісарів, які, по-суті, головували у цих комісіях. Це дозволяє стверджувати, що хоча *de jure* Військо Запорозьке Низове фігурує як один із суб'єктів договорів-інструментів, проте *de facto* воно ним не було через контроль імперської адміністрації над підготовкою, ходом і завершенням роботи Слідчих комісій.

Судячи з кримських інструментів, по іншому сприймали запорозьку сторону татарські депутати. Найявність у змісті їхніх договорів імен і прізвищ козацьких депутатів поряд з іменами російських комісарів і гетьманських представників засвідчує той факт, що кримська сторона визнавала Військо Запорозьке Низове як один із суб'єктів, з яким уклала той чи інший інструмент. Тобто, Запорожжя у кримських договорах-інструментах представлено як самостійну складову, поряд з Російською імперією, яку представляли делеговані комісари.

До сьогодні до нас дійшло лише шість договорів-інструментів: три російських (за 1749³², 1754³³ і 1763³⁴ рр.) і стільки ж татарських у перекладі (за 1749³⁵, 1763³⁶ і 1766³⁷ рр.). Незважаючи на те, що запорозьке козацтво у цих інструментах фігурує як один із суб'єктів, на нашу думку, варто використовувати термін не “козацькі”, а “російські” інструменти. Саме це трактування найбільш правдиво відображає роль козацтва у підготовці і апробації цього документа у ході діяльності Слідчих комісій у 50-х – 60-х рр. XVIII ст. Усі зазначені договори-інструменти, які збереглися до нашого часу, з незначними варіаціями мають сталий формуляр³⁸.

Найявна джерельна база свідчить, що саме російська версія документа була базовою для татарського аналогу. У матеріалах Слідчої комісії 1754 р. зберігся лист представників у ній Києва і Глухова секунд-майора М. Єфремова та В. Зарудного до запорожців від 31 липня цього ж року

³² Архів Коша Нової Запорозької Січі., т. 2, с. 371–372.

³³ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 90, арк. 48–48зв.

³⁴ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 176–176зв.

³⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі., т. 2, с. 370–371.

³⁶ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 139, арк. 177–177зв.

³⁷ А.А. Андриевский, *Op. cit.*, с. 152.

³⁸ Детально про це див.: І. Сияк, *Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством..*, с. 315–337.

про скоре завершення з'їзду. Цікаво, що у ньому побіжно відображено процес апробації цього документа російсько-татарською сторонами. Як видно, остання не особливо любила займатися складанням інструмента і тому у цьому сенсі вона довіряла російським колегам. Саме вони повинні були написати “договорное письмо” і, не підписуючи його, разом з перекладачем відправити до татар на апробацію. Ті ж, у свою чергу, обіцяли розглянути текст договору і за ідентичним змістом написати його татарською мовою³⁹. Думка запорожців з цього приводу, як бачимо, до уваги не бралася.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, можемо констатувати такі моменти. По-перше, договори-інструменти між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством уклалися лише після завершення Слідчих комісій між ними і офіційно закріплювали примирення двох суб'єктів. У стосунках між Росією і Оттоманською Портою вже існувала традиція укладання інструментів, однак вони фіксували кордони обох імперій. У нашому ж випадку інструмент між двома державами укладався на локальному рівні їх васалів (Запорозька Січ та Крим) і примирював їх. По-друге, у продукуванні та підписуванні цього документа ключову роль із козацької сторони грали зовсім не запорожці, а їхні зверхники – російські комісари та гетьманські представники, які, власне, були головними на цих Слідчих комісіях. І хоча козацтво по завершенні першого з'їзду татарських, козацьких та російських депутатів у 1749 р. і апробувало інструмент на Військової раді й навіть вносило свої корективи, у подальші роки все сильніше зтискаючись у імперських лещатах роль козацького чинника у обговоренні договору з південних сусідом ставала номінальною і зводилась по-суті лише до підпису цього документа. Тому нами в тексті статті і вживається саме слово “російські” а не “козацькі” інструменти, оскільки за походженням вони були не запорозькими.

³⁹ *Архів Коша Нової Запорозької Січі...*, т. 3, с. 457–458.

Світлана Потапенко

**“ПОД ОБРАЗОМ ДРУЖБЫ И ОТКРОВЕННОСТИ”:
НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО “ТАТАРСЬКУ КОМІСІЮ”
ЄВДОКИМА ЩЕРБІНІНА 1770–1775 рр.
ТА ПЕРШУ РОСІЙСЬКУ АНЕКСІЮ КРИМУ¹**

Документи, що публікуються нижче, виявлено в фондах Російського державного архіву давніх актів та Відділу рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва)². Власне, евристика була спрямована на пошук джерел про діяльність Євдокима Олексійовича Щербініна (1728–1783) – першого губернатора Слобідської України (1765–1775), “заслугою” якого була ліквідація слобідського козацтва й уніфікація краю до загальноімперських зразків. Однак він відзначився ще й участю в дипломатичній кампанії довкола “унезалежнення” ногайських орд і Кримського ханства під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Публікуємо два листи Щербініна до генерал-аншефа, першого командира Другої армії, сенатора Петра Паніна (1721–1789) від 23 вересня 1771 р. (*документ № 1*) і 23 грудня 1774 р. (*документи № 6 і № 7*) та два рескрипти Катерини II до слобідського губернатора від 2 червня 1772 р. і 7 липня 1773 р. (*документ № 2 і № 3*). Рескрипт від 27 січня 1774 р. (*документ № 4*) подаємо за публікацією в “Сборнике Императорского русского исторического общества” з огляду на виявлену відповідь Щербініна на це розпорядження (*документ № 5*).

Перший лист від 23 вересня 1771 р. стосується заходів Петра Паніна, націлених на відторгнення ногайських орд від Кримського ханства й прийняття ними російської протекції. Ці заходи відповідали загальним настановам, сформульованим Катериною II на початку війни³, і були за-

¹ Використано цитату з рескрипту Катерини II Євдокимові Щербініну від 19 серпня 1774 р. із наказом передати особисто калзі-султану Шагін-Гірею грамоту про підписання Кючук-Кайнаджирського миру та при можливості схилити його до переїзду в Крим (*Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским. Из семейного архива графа Виктора Никитича Панина*, ЧИОИДР 2, кн. 2 (1872) 36).

² Архівна робота була підтримана стипендією Германського історичного інституту (Deutsches Historisches Institut) 2013/2014.

³ У рескрипті Петру Паніну від 16 жовтня 1769 р. Катерина писала: “Мы заблагоразсудили сделать испытание, не можно будет Крым и все татарские народы поколебать в верности к

тверджені рішенням Державної Ради 15 березня 1770 р.⁴ Вони мали на меті розхитати владу кримського хана й посилити російську присутність у Причорномор'ї, а також створити сприятливі умови для розвитку російського мореплавства й торгівлі в регіоні.

Панін працював над цим проектом із кінця 1769 р.⁵, а Щербінін був залучений до переговорів як керівник пограничної губернії⁶. У листопаді–грудні 1770 р. Щербінін заступив Паніна в “негоциации с татарами”, хоча з початком військових дій мав у цьому питанні підпорядковуватися новому очільникові Другої армії князю Василю Долгорукову⁷. З квітня 1771 р. власне переговорами мав займатися Долгоруков, а “производство дел с

Порте внушением им мыслей к составлению у себя независимого правительства”. Цит. за: С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Санкт-Петербург 1851–1879, кн. 6, т. 28, с. 578.

⁴ “[...] Татарские народы суть такого свойства, что они за одно имя подданства считают иметь право всего требовать в свою пользу, в чем и самое с турками единоверие не ограничивает; услуги же свои и пользу для других в том только поставляют, что живут спокойно и не разбойничают; что как мало для России пользы из подданства сего полуострова и с принадлежащими ему другими татарскими ордами, так напротив того велико и знатно может быть приращение силам и могуществу российским, если они отторгнутся от власти турецкой и оставлены будут навсегда собою в независимости [...]” АГС, т. 1: Совет в царствование императрицы Екатерины II-й (1768–1796), Санкт-Петербург 1869, с. 43–44).

⁵ П.И. Панин, *Записка, каким образом предводителем Второй армии генералом графом Паниным начато производиться предпринятое российско-императорским Двором и ему порученное намерение, клонящееся к поколебанию татарских орд против нынешнего их подданства (1770)*, Русский архив, кн. 12 (1878) 451–455. 4 квітня 1770 р. Катерина знову писала Панину: “Совсем нет нашего намерения иметь сей полуостров и татарские орды, к оному принадлежащие, в нашем подданстве, а желательно только, чтоб они отторглись от подданства турецкого и остались в независимости”. Фактично, цей рескрипт повторює слово в слово постанову Державної ради від 15 березня (*Высочайшие рескрипты императрицы Екатерины II и министерская переписка по делам крымским. Из семейного архива графа Виктора Никитича Панина*, ЧИОИДР 1, кн. 4 (1871) 1).

⁶ АГС, т. 1, с. 68. Зокрема, у січні–березні 1770 р. через Харків відправляли перших посланців до ногайців і в Крим, аби розвідати настрої татар (П.И. Панин, *Записка...*, с. 455–457). Тоді ж Щербінін клопотався про забезпечення Слобожанщини від поширюваної внаслідок воєнних дій чуми (АГС, т. 1, с. 393; *Российский державный архив давних актов (далее – РДАДА)*, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 90). Від початку війни він листувався з Петром Румянцевим із приводу захисту підпорядкованої губернії: *Русские полководцы: Материалы по истории русской армии*, т. 2: П.А. Румянцева, 1768–1775, ред. П.К. Фортунатов, Москва 1953, с. 6–7, 18–19, 44. Див. також: *СИРИО*, т. 10, Санкт-Петербург 1872, с. 395.

⁷ Відповідні рескрипти Паніну і Щербініну датовано 16 листопада (*Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 5–6). Дуже цікавим із огляду на подальші події є лист Паніна із настановами Щербініну від 5 грудня 1770 р., де йдеться про “будущее приобретение всего Крыма” і про підкорення його “или ружьем, или к вынуждению страхом” (*Ibid.*, с. 11).

⁸ АГС, т. 1, с. 78–79; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 50–51, 54; С.М. Соловьев, *Op. cit.*, с. 735.

отложившимися татарами” залишили у віданні Щербініна, хоча всі заходи мали здійснюватися узгоджено (Долгоруков плів інтриги, аби відсторонити слобідського губернатора)⁸. Одним із найдієвіших інструментів впливу на кримські та ногайські еліти, окрім демонстрації сили, був підкуп (передовсім грошима і коштовностями, також зерном), що так само належало до компетенції Щербініна⁹. Його розпорядження у всьому, що стосувалося переговорів із татарами, мав виконувати кошовий Петро Калнишевський і запорозька старшина¹⁰.

Ще 5 липня 1770 р. між Петром Паніним та знатними мурзами Буджацької і Єдисанської орд¹¹ було підписано прелімінарний акт, “утверждаемой между сими двумя знаменитыми ордами и Российской империею вечной дружбы и союза под протекциею и поручительством российской самодержицы с отторжением их на вечные времена от подданства Оттоманской Порты”¹². Із часом до них приєдналися джембуй-лукивці та єдичкульці. Постало питання про переміщення ногайців на нові кочовища – на правому (між Дніпром і Південним Бугом) або лівому (в Приазов’ї) берегах Дніпра. Щербінін підтримав другий варіант. Однак врешті було прийнято рішення про переселення на Кубань. У липні 1771 р. переміщення розпочалося і тривало до початку 1772 р.¹³ Щербінін

⁸ АГС, т. 1, с. 78–79; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 50–51, 54; С.М. Соловьев, *Op. cit.*, с. 735.

⁹ АГС, т. 1, с. 71–73. Чималі суми перераховано в листуванні Румянцева: *Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции, донесения, состав*. Н.Ф. Дубровин, т. 1: 1775–1777 гг., Санкт-Петербург 1885, с. 37–38. Перелік подарунків мурзам див.: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 19–20, 36–37, 52, 100, 128. Міркування Микити Паніна про “корыстолюбивых татар” (переписка російських можновладців рясніє подібними визначеннями), див.: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 106. При цьому, в листах до кримської і ногайської знаті йдеться про “особливое уважение” (*Ibid.*, с. 108).

¹⁰ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 33.

¹¹ Серед ногайців першу скрипку грав амбітний мурза Джан-Мамбет-бій. Катерина писала про нього як про “сего благонамеренного старика”, у стосунку до якого має бути “предпочтительное пред другими уважение” (*Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 70). У 1772 р. йому було призначено дві тисячі щорічного утримання “за доброжелательство его и усердие к нам и нашей империи” (*Ibid.*, с. 99). А вже в 1774 р. імператриця характеризувала його “престарелым и лакомым” (*Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 96).

¹² П.И. Панин, *Записка...*, с. 473.

¹³ У рескриптах Катерини Щербініну від 18 січня і 14 лютого 1771 р. мовилося про відселення цих орд із театру запланованих на весну воєнних дій, у рескрипті від 21 березня 1771 р. – про переселення за Дон на Кубань (*Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 18–19, 27–29, 36–37). Владислав Грибовський із цього приводу констатує: “Позбувшись підтримки ногайської кінноти, Крим вже був відкритий для російського завоювання”. В. Грибовський, *Хан, що втратив Крим. Історія Шагин-Гірея* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.ex21.com.ua/history/?page=5> Ширше про ногайський контекст див.: В.В. Грибовський, *Ногайські орди Північного Причорномор’я у XVIII – на початку XIX століття*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, 07.00.01 – історія України, Запоріжжя 2006, с. 167–177.

обстоював необхідність збереження влади Криму над ногайськими ордами, зокрема визнання ними влади Сагіб-Гірея – хана, обраного без участі Туреччини після окупації півострова військами Долгорукова влітку 1771 р.¹⁴

Одночасно на виконання рескрипту Катерини II від 2 вересня 1770 р. слобідський губернатор займався розробкою плану облаштування земель у Приазов'ї між Новою Дніпровською лінією, яку почали зводити 1770 р. вздовж російсько-турецького кордону 1739 р., та Українською лінією¹⁵. Своє “мнение” з цього приводу (про кордони, заселення, систему управління, розташування поселень і помешкань у них, принципи розподілу землі між поселеннями, фінансове забезпечення нової губернії, влаштування пошти) він подав 7 лютого 1771 р.¹⁶

Згідно рескрипту від 11 квітня 1772 р. Євдоким Щербінін у супроводі півтора тисячної залоги направлявся у Крим для того, щоб “дотиснути” Сагіб-Гірея і татарські еліти у питанні “унезалежнення” від Порту та формалізувати відповідні домовленості “через торжественно заключаемый с крымским ханом и правительством трактат и получаемый от них же особый акт”¹⁷. Про підтвердження поїздки йдеться в рескрипті від 2 червня того ж року (*документ № 2*), а 27 червня згаданий рескрипт було одержано вже в Бахчисарай¹⁸.

Перемовини були складними і в Петербурзі турбувалися щодо їхнього результату¹⁹. Однак слобідський губернатор виправдав виявлену до нього “особливу довіру” і реалізував завдання посольства. 1 листопада 1772 р. між

¹⁴ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 73.

¹⁵ ПСЗ, Санкт-Петербург 1830, т. 19, с. 126–127. Про лінію див.: Р.Л. Молдавський, *Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.)*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, Запоріжжя 2007, 210 с.

¹⁶ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 101–113зв.

¹⁷ СИРИО, т. 118, с. 72–87; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 102–104. Під “актом” мається на увазі документ, який би визначав обсяг ханських повноважень над ногайцями. Якщо умови “трактата” визначалися у Петербурзі, то зміст “акта” залишали на розсуд Щербініна.

¹⁸ АГС, т. 1, с. 187; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 109. Надалі інструкції Щербініну уточнювалися: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 111–115. Граф Микита Панін також наставляв Щербініна розвідати про становище християн у Криму, їхню кількість та духовництво, аби в Петербурзі могли визначитися зі стратегією поведінки щодо них. Такі завдання важливі у світлі подальшого виселення кримських греків як одного із засобів підтримки влади хана, застосованого Російською імперією (*Ibid.*, с. 107–109).

¹⁹ У листуванні постійно спливали зауваги “о двоєдушности и самого хана, и его к Порте Оттоманской преданности” та про “колебленность крымских начальников и всех вообще жителей”, що призводило до “загруднительства” переговорів (*Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 111, 125, 130; див. також: С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен...*, с. 837–841).

Кримським ханством та Російською імперією було підписано “Трактат союзу и дружбы”, яким визнавалася незалежність ханства від Туреччини²⁰. А п. 9 постановляє: “Ногайской и Буджацкой Ордам остаются навсегда обитать на Кубанской стороне под властию его светлости хана, состоя по древним их правам, обрядам и обычаям на основании сего трактата и первоначальных их с Россиею положений”²¹. Російські залоги залишилися у Керчі та Єнікале для захисту “незалежного” Криму від османів. У розпорядження росіян також передавалася бухта Ахтіяр. Із російського боку договір підписав Євдоким Щербінін. Зі слів сучасника: “[...] 1772-го отправлен в Крым полномочным послом генерал-порутчик Щербинин, и с немалым иждевением денег, вещей, движением и употреблением оружия в действо заключил в конце того года формальный трактат с вольною Татарскою областью, утверждавшеюся своим в свете качеством как бы навеки, и тогда ж декларация крымским ханом Сагиб-Гиреем и дивана правительствуй²² чинам подписана, и при утверждении печатями трактата в городе Карасу-базаре²³ Сагиб сильно прослезился. Соверша же тамо все по инструкции, посол выехал, а войски российские тамо находились”²⁴.

5 листопада у Державній Раді було заслухано депешу Щербініна “о благополучном окончании производимой им с татарами негоциации”²⁵. Депешами від 14 і 16 листопада він інформував “о нынешнем отвращении хана и татар от принятия подарков, значивших прежде сего их зависимость [від турків. – С.П.], и о отпуске оттуда ногайских депутатов”²⁶. Рішенням Державної Ради від 17 грудня та рескриптом Катерини II від 29 грудня 1772 р. він “похвалявся” за завершення переговорів²⁷.

У січні 1773 р. Щербініну було дозволено прибути до Петербургу для доповіді за підсумками “негоціації” та повернутися до губернаторських обов’язків у Харкові, але кримські й ногайські справи лишалися надалі у його віданні, зокрема через резидента при ханові статського радника Петра

²⁰ ПСЗ, т. 19, с. 708–712; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 143–149.

²¹ ПСЗ, т. 19, с. 711.

²² Так у публікації. Напевно, мало бути “правительствующим”.

²³ Теперішній Білогірськ Автономної Республіки Крим України.

²⁴ *Присоединение Крыма к России глазами очевидца (Записка И.М. Цебрикова)*. Зберігається: РДАДА, ф. 1261, оп. 1, спр. 2789, арк. 2–15. Опубліковано на сайті “Руниверс”, режим доступу: http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6358&CENTER_ELEMENT_ID=147164&PORTAL_ID=7145.

²⁵ АГС, т. 1, с. 212–213.

²⁶ *Ibid.*, с. 218.

²⁷ *Ibid.*, с. 221; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 140–142.

Веселицького²⁸. Його подальша активна участь у переговорах із Шагін-Гіреєм та ногайцями підтверджується реляціями за січень–квітень 1773 р. (також *документ № 3*)²⁹. Рапортом від 18 липня напередодні від'їзду з Криму він просив про винагороду канцеляристам і перекладачам, задіяним у переговорах³⁰.

Депешею від 13 жовтня Щербінін повідомляв про прибуття призначеного Портою хана Девлет-Гірея і султанів, “умноживших зломыслие к нам всех тамошних татар”, і надсилав поширювані від їхнього імені на Кубані листи³¹. Велася переписка з приводу ймовірного обрання Кази-Гірея ногайським сераскиром³². Тривало “змагання” з Туреччиною у підкупі (і перекупі) татарських еліт (це так і називалося – “приласкати подарками” та “денежною приманкою”)³³.

Із початку 1774 р. ситуація загострилася, серед кримців і ногайців ширилися антиросійські настрої, що вилилося у відкрите протистояння, підтримане турками³⁴. Тим не менш, Шагін-Гірею вдалося утвердитися ногайським сераскиром³⁵. Улітку сталося чергове непорозуміння між Долгоруковим і Щербініним, про що генерал-поручик скаржився імператриці. Та наказала припинити “ссору” й далі обом сумлінно служити³⁶. Тоді

²⁸ АГС, т. 1, с. 228. Особа Петра Петровича Веселицького заслуговує на окрему згадку. Він походив із “далмацьких дворян”, служив із 1733 р. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. був перекладачем, вів листування п'ятьма мовами, далі брав участь у повоєнному розмежуванні. Був помічником київського генерал-губернатора Івана Глебова (1762–1766) у пограничних справах, завдяки чому розвинув у Криму мережу секретних агентів. Із початком війни 1768–1774 рр. очолював канцелярію Петра Паніна, у 1770–1771 рр. – в ногайських ордах щодо прийняття ними російської протекції. 1771 р. після заняття Криму військами В. Долгорукова призначений резидентом при ханові Сагіб-Гіреї. 1774 р. схоплений і переданий туркам. Звільнений після підписання Кючук-Кайнаджирського договору. Протягом 1780–1783 рр. знову в Криму як посол при хані Шагін-Гіреї, де його змінив Сергій Лашкар'єв (Інформація із сайту “Восточная литература”: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1760-1780/Prozorovskij_A_A/prim-text10.shtml). Передаючи татарські справи у відання Євдокима Щербініна в листопаді 1770 р., Петро Панін переводив у його підпорядкування і Петра Веселицького (*Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 7). Про призначення Веселицького на посаду резидента: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 67. Про захоплення його татарами 24 липня 1774 р.: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 73–89.

²⁹ АГС, т. 1, с. 230, 238, 241, 246.

³⁰ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 158.

³¹ АГС, т. 1, с. 262, 263.

³² *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 159–163.

³³ АГС, т. 1, с. 270–272; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 164–167; ч. 2, с. 5, 97.

³⁴ АГС, т. 1, с. 274–275, 283.

³⁵ Ф. Лашков, *Шагин-Гирей, последний крымский хан (исторический очерк)*, К. 1886, с. 15; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 1–16.

³⁶ АГС, т. 1, с. 283.

ж у Харкові утримувалися ногайські аманати, зокрема сини двох мурз, як “запорука” дотримання ордами союзу з Росією³⁷.

На тлі воєнних сутичок у Криму³⁸, 10 липня 1774 р. Росія і Порта підписали Кючук-Кайнаджирський мирний договір³⁹, сприйнятий із розчаруванням кримською елітою (це визнавав навіть Долгоруков⁴⁰). Договір підтверджував “незалежність” кримців і ногайців під управлінням власного повновладного хана. Лише в питаннях віри вони лишалися підпорядковані османському султанові як верховному халіфу. Російські купецькі судна отримали право вільного мореплавства в Чорному морі та проході протоками, застерігалася обопільна вільна торгівля на території обох держав. Бессарабія та Дунайські князівства поверталися Порті, натомість землі між Дніпром і Південним Бугом, фортеці Азов, Керч, Єнікале і Кінбурн відходили до Росії.

Згідно рескрипту Катерини II від 19 серпня 1774 р. Євдоким Щербінін відбув на Кубань, аби особисто передати грамоту щодо підписання миру Шагін-Гірею та схилити того до повернення у Крим і обстоювання там проросійських позицій⁴¹. Про виконання завдання слобідський губернатор рапортував у жовтні і десь у листопаді повернувся до Харкова⁴². На той час сили Петербурга було кинуте на придушення повстання Омеляна Пугачова, тож ішлося про збереження хоча б якогось впливу на кочовиків⁴³. За таких обставин вирінулася ідея обрання окремого хана для ногайців.

Власне, про можливість “ежели б надобно было над ордами, от власти турецкой уже отторгшимися, особливого хана установить” Катерина II зауважувала ще в березні 1771 р.⁴⁴ Про це ж, причому вже з конкретним претендентом в особі Шагін-Гірея, повідомляв Щербінін у реляції від 8 квітня того ж року, на що отримав схвалення імператриці: бути Чингізиду “ханом независимым ни от кого над свободными татарскими народами [...] с обязательством охранять и защищать независимость и состоять в вечной дружбе с Российской империею под покровительством и защитою ея высочих монархов”⁴⁵. 27 жовтня 1774 р. Державна Рада обговорювала

³⁷ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 142; ч. 2, с. 17–21, 88, 103.

³⁸ *Ibid.*, ч. 2, с. 21–26.

³⁹ *ПСЗ*, т. 19, с. 958–967.

⁴⁰ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 28.

⁴¹ *Ibid.*, с. 34–36, 46–49, 57–58; *АГС*, т. 1, с. 287–288, 290, 293.

⁴² *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 95, 100–101; *РДАДА*, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 123–124зв.

⁴³ Відверті міркування з цього приводу Микити Паніна див.: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 63–65, 92–95.

⁴⁴ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 37.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 48, також с. 51, 55.

“письмо его, Щербинина, к министру иностранных дел графу [Микиті] Панину о предлагаемой калгой [Шагин-Гіреєм] на случай упорного желания хана [Сагіб-Гірея] и крымцев, не смотря на дарованную им вольность, остаться в подданстве Порты, возможности согласить нагайцев и других на Кубани татар к учинению против того протестации и возведению его на ханство, если дано ему будет на то сто тысяч рублей и несколько войск для его охранения”⁴⁶. А рескриптом від 8 листопада Катерина давала добро слобідському губернаторові на реалізацію такого “плану”⁴⁷. Однак із цим тягли до березня 1775 р., допоки ситуація в Криму не стала критичною⁴⁸. Тоді за підтримки російського війська і грошей Шагин-Гірея таки обрали “незалежним” ханом ногайців⁴⁹.

Другий лист Євдокима Щербініна до Петра Паніна від 21 грудня 1774 р. (*документ № 6*) якраз повідомляє деталі загострення боротьби за Крим після підписання Кючук-Кайнаджирського миру. У листі йдеться про спроби пугачовців залучитися підтримкою ногайців і кримців у своїй боротьбі. Дуже показовими є зауваги слобідського губернатора, що йому добре відомо “коль прилежно ищутъ теперь крымцы разрыву мира, да и в Едичкулской орде некоторая часть находится еще в развратных согласии с крымцами мыслях”. Важливим є як сам лист, так і долучена до нього копія рапорту капітана Андрія(?) Павлова⁵⁰ про настрої серед татар від 19 грудня 1774 р. (*документ № 7*). Саме в ньому йдеться про підбурювання пугачовців.

На кінець 1774 р. – початок 1775 р. під загальною командою Щербініна перебував кубанський деташемент⁵¹ у складі Ростовського карабінерного і Селенгинського піхотного полків, двох легких польових команд, чотирьох ескадр карабінерів, двох ескадронів гусар та легіонних козаків⁵². Це з’єднання очолював бригадир Іван Федорович Бринк⁵³, якому адресовано

⁴⁶ АГС, т. 1, с. 293.

⁴⁷ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 95–96.

⁴⁸ Ф. Лашков, *Шагин-Гирей...*, с. 17. 12 грудня 1774 р. Щербінін знову повідомляв “о желании нагайцев иметь того султана [Шагин-Гірея] ханом над собою” (АГС, т. 1, с. 299).

⁴⁹ АГС, т. 1, с. 297–299, 303–304, 306, 307, 311, 313–314; *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 63–65.

⁵⁰ Із березня 1771 р. Павлов служив приставом при російській залозі на Кубані, яка розташовувалася у Сьйському укріпленні. Навесні 1774 р. взятий у полон Девлет-Гіреєм. В. Грибовський зауважує, що “реальна влада на Кубані зосередилася в руках російської військової адміністрації” (В.В. Грибовський, *Ногайські орди...*, с. 178–179). Див. також прим. 71.

⁵¹ Військовий підрозділ, що виокремлюється із більшого військового з’єднання для виконання спеціальних завдань.

⁵² *Присоединение Крыма к России...*, с. 15.

⁵³ *Ibid.*, с. 48. Іван Бринк народився 1734 р., бойовий офіцер, кавалер ордену Св. Георгія 4-го ступеня. У 1774–1776 рр. керував з’єднанням, яке діяло на Кубані. Йому було доручено

рапорт Павлова⁵⁴. У другому листі згадується полковник Єгор Олексійович Ступишин (1731–1791), який у листопаді 1773 – травні 1774 рр. як комендант керував обороною Верхояїцької фортеці від повсталих башкирців (і відзначився особливою жорстокістю), а взимку 1774/1775 рр. командував Тамбовським і Білевським піхотними полками у Керчі та Єнікале⁵⁵.

Рескриптом від 13 березня 1775 р. Щербініну наказувалося далі схиляти ногайців на свій бік, зокрема переконавати єдичкульців підтримати Шагін-Гірея, як це зробили три інші орди⁵⁶. 6 червня 1775 р. слобідський губернатор отримав черговий рескрипт із приводу втечі Сагіб-Гірея і зведенням на кримське ханство Девлет-Гірея. Як і перед цим, імператриця наставляла діяти обережно, не драгувати кримців і Порту, спостерігати за їхніми подальшими кроками, але при цьому зберігати вплив на Шагін-Гірея, заохочуючи “представлением ему в будущем времени самой перспективы ханства”. Позиції Девлет-Гірея мали підточувати і ногайці, нарікаючи, що той обраний ханом без їхньої згоди⁵⁷. Рескрипт від 6 липня стосувався непропуску татар із Криму до Аккерману⁵⁸.

Ще 17 лютого Щербінін подавав прохання приїхати до Петербургу для доповіді у татарських справах і отримав дозвіл рескриптом від 13 березня⁵⁹. 9 липня Державна Рада розглядала його записку “вследствие полученных им напоследии из Кубани известий”⁶⁰. Із листа Микити Паніна від 9 серпня 1775 р. дізнаємося, що “производство татарских дел по назначении Евдокима Алексеевича сенатором поручено его с[и]ятельств[у] графу Петру Александровичу [Румянцеву]”⁶¹. Інакше кажучи, в серпні 1775 р. татарська “місія” Щербініна завершилася⁶². У листопаді він звітував перед імператрицею про передачу ввіреної йому губернії новому

підтримувати калгу-султана Шагін-Гірея (*Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769–1791)*, сост. В.С. Лопатин, Москва 1997 [Електронний ресурс], режим доступу: http://royallib.com/read/vtoraya_ekaterina/ekaterina_vtoraya_i_g_a_potemkin_lichnaya_perepiska_1769_1791.html).

⁵⁴ Капітан Павлов також згадується у листуванні Румянцева. Див.: *Присоединение Крыма к России...*, с. 47.

⁵⁵ *Ibid.*, с. 11.

⁵⁶ *СИРИО*, т. 135, Санкт-Петербург 1911, с. 345–348.

⁵⁷ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 111–116, також с. 126–129.

⁵⁸ *Присоединение Крыма к России...*, с. 34, 37, 42.

⁵⁹ *АГС*, т. 1, с. 303.

⁶⁰ *Ibid.*, с. 314.

⁶¹ *СИРИО*, т. 135, с. 451. Також: *Присоединение Крыма к России...*, с. 37.

⁶² Б.Э. Нольде, *История формирования Российской империи*, Санкт-Петербург 2013, с. 447–458. Нарис, уміщений у цій праці, видається єдиним спеціальним викладом “місії” Щербініна (термін Б. Нольде).

корманичеві Дмитру Норову⁶³. Сенаторські обов'язки він виконував до 1779 р., коли був призначений воронезьким, а в 1781–1782 рр. – і харківським генерал-губернатором⁶⁴.

Судячи з періодичних “похвал” і нагород, Катерина II була задоволена діяльністю Євдокима Щербініна і як губернатора, і як переговорника (поруч із грошовими жалуваннями за “Татарську комісію” він отримав орден Олександра Невського⁶⁵). А Микита Панін у листі до Петра Румянцева від 15 вересня 1774 р. так його характеризував: “[...] При сем случае ставлю я себе в приятный долг засвидетельствовать Вашему сиятельству, по сущей справедливости и из собственного моего довольного и долговременного испытания, что Евдоким Алексеевич есть человек качеств отличных, имеющий от природы достаточное просвещение, пылающий к службе истинною ревностию, а особливо Вам, милостивый государь мой, душевным и совершенным почтением преданной. Я могу Вам в сей части и во всем выше сказанном смело за него ручаться и смело же уверить здесь, что Ваше сиятельство, удостоивая Евдокима Алексеевича Вашею доверенностью, будете в нем взаимно находить человека к делу отлично способного и весьма готового к исполнению Ваших приказаний, следовательно же и к приобретению себе Вашей персональной дружбы и милости, в кои я его сим наилучше и препоручаю. Он до сих пор в производстве политических с татарами дел истощал охотно все свое усердие, он от другого, в них участвовавшего командира [Василя Долгорукого], был весьма дурно встречен и даже здесь обнесен, хотя он с своей стороны и показал достаточно всю неправость оного”⁶⁶.

Беручи загалом, документи, що публікуються, доповнюють суттєвими подробицями загальновідомі факти про політику Російської імперії щодо Криму в останній чверті XVIII ст. Ці подробиці увиразнюють роль Євдокима Щербініна у зміні статусу Кримського ханства та залежних від нього кочовиків у першій половині 1770-х рр. Слобідський губернатор був ключовою фігурою у відторгненні ногайців від Криму і подальших маніпуляціях ними та в “унезалеженні” ханства. Така діяльність відповідала його заходам на Слобожанщині, де він неодноразово виявляв ініціативу,

⁶³ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 150–150зв.

⁶⁴ Л.М. Лысенко, *Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века)*, Москва 2001, с. 279–280.

⁶⁵ *Щербинин Евдоким Алексеевич*, Русский биографический словарь, под ред. А.А. Половцова, Санкт-Петербург 1912, т. 24, с. 174.

⁶⁶ *Высочайшие рескрипты...*, ч. 2, с. 94–95.

аби догодити імператриці й показати себе з найкращого боку, утілюючи її наміри з “удосконалення” імперії. Катерина II таких державних діячів цінувала і щедро їм віддячувала. Впродовж російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і наступних років, попри окреслені відпочатково завдання, чимало рішень приймалося ситуативно, у відповідь на пекучу потребу. І саме за таких обставин зростала роль особистих якостей і докладених зусиль кожного виконавця.

№ 1.

*м. Харків. – 23 вересня 1771 р. – Лист Євдокима Шербініна до сенатора
Петра Паніна*

Копія

Сіятелнейши графъ,
милостивой г[осу]д[а]рѣ
Петръ Ивановичь!

Отъправленіе в Санктъ-Питербурхъ вручителя сего Вашему сіятелству известнаго господина маіора Золотницкаго преподадо мне случай засвидетелствовать Вамъ, милостивой г[осу]д[а]рѣ, тожь и ея сіятелству милостивой г[осу]д[а]рыне графине Марье Родіоновне⁶⁷ нижайшее і искреннейшее мое почтеніе. Сколь часто я таковой мой долгъ исполняль бы всеохотно, но чтобъ темъ не зделатся Вашему сіятельству скупчивымъ, оставлял оное въ однихъ толко душевныхъ моихъ чувствіехъ.

По комисіи жъ, которой Ваше сіятелство изволили положить столь твердое и основателное начало, что во всемъ ея течени ничто не могло препядствовать порядочному ея произведенію, имею Вашему сіятелству донести, что оная, сколь принадлежало до негоціаці, приведена уже къ окончанію. Сколь же я поставляю себе в немалое щастіе и порадованіе, приведя перешедшее ко мне отъ рукъ Вашего сіятелства сіе немаловажное дело къ желаемому концу, столь онаго удачу по самой справедливости отъношу къ чести и славе имени Вашего сіятелства, яко в самыхъ многотрудныхъ сего дела начаткахъ положившаго посреди самыхъ браней прелиминарное сего политическаго дела твердое основание. Съ такимъ признаніемъ я помышляю, милостивой г[осу]д[а]рѣ, и помышлять не иначе долженъ. Что же касается до моихъ слабыхъ в семь трудовъ, то оныя и при всемъ уже основателномъ Вашего сіятелства сей комисіи заведеніи еженеденно по ныне меня обременяя, успели однако то, что сія многочис-

⁶⁷ Марія Родіонівна, уроджена Вейдель (1746–1775), – друга дружина Петра Паніна.

ленная толпа необузданного и своенравного народа четырех нагайских ордь съ преодолениемъ всехъ противуборствъ удержана в настоящемъ удобовозможномъ обуздании и спокойстве, а ныне уже по высочайшей ея величества воли препровождена и за рѣку Донъ во всей тихости и тамъ признали уже над собою власть нынешнего крымскаго хана, состоящаго подъ высочайшей ея императорскаго величества протекціею.

Ваше сіятельство! По продолжению Ваших ко мне милостей, а по моей всегдашней на то надежде, не оставте засвидетельствовать и его сіятельству милостивому г[осу]д[а]рю графу Никите Ивановичу⁶⁸ истинной моей преданности ко всей Вашей знаменитой фамили и дому, препоруча при томъ и перешедшия отъ рукъ Ваших ко мне дела и труды милостивому его сіятельства благопризрению, присовокупляя Вашу прозбу и о уволнени меня отъ сей камисіи, яко все то мною зделано, что отъ моей удобности и силы зависило. А ныне по соединени всех нагайских ордь в один татарской корпусъ под властію хана остается и переписке со оными нагайцами быть отъ находящагося при хане комисіонера с подтвержденіемъ всехъ делъ ханскими повеленіями, дабы не произошло какое разнобразье и сумятица в делах, таковымъ, Ваше сіятельство, обо мне ходатайствомъ изволите усугубить Ваших ко мне милостей, а во мне в соответствие тому истинное высокопочитание и преданность, с которыми и навсегда пребыть имею

Вашего сіятельства милостиваго г[осу]д[а]ря нижайши слуга

Евдокимъ Щербининъ

23 числа сентября 1771 год

Харковъ.

ВР РДБ, ф. 222, к. 15, од. зб. 25, 2 арк., тогочасна копія.

№ 2.

2 червня 1772 р. – Рескрипт Катерини II Євдокимові Щербініну з приводу його поїздки до Кримського ханства⁶⁹

Евдокимъ Алексѣевичъ!

Усмотря изъ резолюціи князя Василья Михайловича⁷⁰, что Вы требовали отъ нѣго увѣдомленія, можете ли Вы нынѣ предпріять Вашъ

⁶⁸ Микиті Івановичу Паніну.

⁶⁹ 10 травня 1772 р. Щербінін просив роз'ясненъ щодо його поїздки, а 5 червня Долгоруков повідомляв "о въезде в Крым отправленного туда полномочным генерал-поручика Щербинина" (АГС, т. 1, с. 175, 187).

⁷⁰ Василя Михайловича Долгорукого.

путь въ Крымской полуостровъ, почему и заблагоразсудили приложить Вамъ при семь копію съ отправленнаго сего же числа къ нему письма, изъ котораго Вы и увидите сами, что нѣтъ Вамъ въ пути опасности, но что на-противъ того и нужно скорое прибытіе Ваше въ Крымъ для установленія тамъ независимости сего полуострова. Итакъ мы, подтвержая Вамъ сіе, же-лаемъ Вамъ благополучнаго пути и щастливаго окончанія сего вѣреннаго Вамъ дѣла и пребываемъ, въпрочемъ, всегда къ Вамъ благосклонны.

2 июня 1772⁷¹

РДАДА, ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 1, копія.

Опубліковано: *Высочайшие рескрипты...*, ч. 1, с. 109.

№ 3.

м. Санкт-Петербург. – 7 липня 1773 р. – Рескрипт Катерини II Євдокимові Щербініну з приводу пожалування підполковникові Стремоухову 3000 руб.⁷²

Щербинину

Євдокимъ Алексѣевич! Прикажете изъ оставшейся въ Слободской губернии за штатными расходами суммы выдать подполковнику Стремоухову три тысячи рублей, кои мы ему жалуемъ.

7 июля 1773

Петербургъ

РДАДА, ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 8, чернетка.

Опубліковано: *СИРИО*, т. 118, с. 433.

№ 4.

м. Санкт-Петербург. – 27 січня 1774 р. – Рескрипт Катерини II Євдокимові Щербініну з приводу пожалування його 200 руб на місяць на витрати, пов’язані з “Татарською комісією”

Въ разсужденіи умножившихся расходовъ Вашихъ по порученной Вамъ Татарской комиссії, всемилостивѣйше повелѣваемъ Вамъ брать по

⁷¹ Дописано іншим почерком.

⁷² Підполковник Стремоухов часто згадується у тогочасному листуванні. Він, зокрема, супроводжував ногайців під час переправи через Дон на Кубань у липні–серпні 1771 р. і нададі лишався російським приставом при них. У серпні 1771 р. його посаду визначали як “эдисанский начальник” (резидував у Сіському укріпленні), в березні 1772 р. означували “обретающимся при экспедиции переселения татарских орд на кубанскую степ”. Йому підпорядковувалися інші офіцери при ногайцях, а він, своєю чергою, – Євдокимові Щербініну. Російську військову адміністрацію на Кубані Стремоухов очолював і в 1773 р., а 1 серпня 1774 р. на його місце призначили І.Ф. Лешкевича (В.В. Грибовский, *Формирование приставской администрации в междуречье Кубани и Еи в 1771–1790 гг.*, Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему, Материалы Первой Международной научно-практической конференции (г. Черкесск, 14–16 мая 2014 г.), Черкесск 2014, с. 17–18).

200 рублевъ на мѣсяць изъ губернскихъ доходовъ, покамѣсть сія комиссія продолжится.

Екатерина.

Въ С.-Петербургѣ, генваря 27 дня 1774 г.

Опубліковано: СИРИО, т. 135, с. 30.

№ 5.

м. Харків (?). – 14 лютого 1774 р. – Донесення Євдокима Щербініна Катерині II з подякою за пожалування його 200 руб на місяць на витрати, пов'язані з “Татарською комісією”

Всемиловейшая государыня!

Имѣлъ я щастье получить Всемиловѣйшей Вашего императорскаго величества указъ о пожалованіи мнѣ столовыхъ денегъ на мѣсяць по двѣсти рублевъ, покаместъ порученная мнѣ отъ Вашего величества Татарская комиссія продолжится. Новой сей знакъ усугубляющихся милостей ко мнѣ Вашего императорскаго величества, соединяясь зъ другими, мною носимыми, въкореняетъ на вѣкъ пребывающее въ душѣ моей истинное усердіе къ Вашему величеству и Отечеству, равно какъ и нижайшую благодарность, которую чрезъ сіе приношу отъ всея искренности, за толь милостивое принятіе рабской моей службы. За темъ повергая себя монаршимъ Вашего императорскаго величества стопамъ, есмь съ глубочайшимъ благоговеніемъ

Вашего императорскаго величества всеподданнейшій рабъ

*Евдокимъ Щербининъ*⁷³

14-го февраля 1774-го года

РДАДА, ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 1, оригінал.

№ 6.

м. Харків. – 21 грудня 1774 р. – Лист Євдокима Щербініна до сенатора Петра Паніна

№ 99 Въ получено декабря 25 дня 1774 года⁷⁴

Сіятельнѣйшій графъ, милостивой государь

Петръ Ивановичь!

Ись приложенной при семь копіи Ваше сіятельство усмотреть изволите о разсѣваемыхъ проѣхавшими на Кубанскую сторону двумя казанскими

⁷³ “всеподданнейшій рабъ Евдокимъ Щербининъ” написано почерком С. Щербініна.

⁷⁴ Написано почерком і чорнилом, відмінними від основного тексту.

татаринами ложныхъ уведомленіяхъ, что будто злодѣй Пугачевъ, получа успѣхи въ злыхъ ево предпріятіяхъ, зимуєтъ нынѣ въ Астрахани, которые татара и въ Крымъ отправлены. Хотя же крымцы и нагайцы, уповательно, имѣють сведѣніе о поимкѣ онаго варвара и о истребленіи ево сообщниковъ по учиненнымъ о томъ между войсками нашими публикаціямъ, но будучи я известень, коль прилѣжно ищутъ теперь крымцы разрыву мира, да и въ Едичкулской ордѣ нѣкоторая часть находится еще въ развратныхъ согласно съ крымцами мысляхъ, то дабы не могли они, а особливо чины крымского правительства, поставить сего ложнаго разсѣванія въ удобность себѣ и тѣмъ возбуждать Порту, превратя все то своими к ней объясненіями въ вѣроятность, писалъ я на Кубань къ г[ос]п[о]д[и]ну брегадиру и кавалеру Бринку, а въ Крымъ къ оставшему съ войсками въ Керчи и Яникалѣ господину полковнику Ступишину, дабы разслушѣми изустно чрезъ вѣрныхъ людей, что всѣ помянутыхъ казанскихъ татаръ провозглашеніи есть неправда, ибо оной изменникъ Пугачевъ, будучи пойманъ живой, содержится въ Москвѣ скованной въ желѣзахъ, ожидая достойной кары за ево преступленія, а сообщники ево истреблены, въ числѣ коихъ, надобно чаять, что и оныя ушедшія казанскія два татарина состояли, дѣлая сіи разслушеніи слехка и непримѣтнымъ образомъ такъ, чтобъ не могли татара заключить ись того какой-либо нашей главной и необходимой въ томъ нужды. Къ полковнику жъ Ступишину послалъ и два экземпляра печатные о поимке онова злодѣя Пугачева на случай, естли у него нѣтъ, упомянувъ при томъ, чтобъ на обратномъ ись Крыму тѣхъ казанскихъ татаръ пути по[с]тарался⁷⁵ удобными средствами ихъ изловить, а особливо при переправѣ чрезъ Яникольской проливъ на Томанскую сторону, узнавъ объ нихъ чрезъ конфидентовъ нашихъ. А какъ бывшей въ полон[е] у турковъ капитанъ Павловъ находится еще въ Едичкулской ордѣ, коево о скорѣйшемъ возвр[а]щеніи происходятъ нынѣ переписки, то всево у[до]бнѣе ему здѣлать тамо оное изустное разслушаніе. Онъ можетъ сказать и то едичкул[ам], что для лутчаго въ томъ удостовѣренія, естли хотятъ они, пускай пошлютъ своихъ людей въ Астрахань, получа билетъ за рукою г[ос]п[о]д[и]на брегадира Бринка, кои о всемъ томъ лично узнають. Для чего предписалъ я ему, господину Бринку, послать и къ капитану Павлову оной публикаціи одинъ экземпляръ.

Въ протчемъ, милостивой г[осу]д[а]рь, естли по благоразсужденію Вашего сіятельства повелѣтъ изволите мнѣ другіе какіе употребить средства ко уничтоженію произносимыхъ помянутыми казанскими татаринами

⁷⁵ Тут і далі аркуш пошкоджено.

ложныхъ о злодѣ Пугачевѣ внушеній, о томъ нижайше прошу снабдить меня наставленіемъ, кое я прійму за знакъ милости ко мнѣ Вашего сіятельства, пребывая навсегда съ глубочайшимъ высокопочтеніемъ и преданностью

Вашего сіятельства милостиваго г[осу]д[а]ря нижайшій слуга
*Евдоким Щербининъ*⁷⁶

21 декабря 1774 году
Харковъ.

ВР РДБ, ф. 222, к. 15, од. зб. 26, арк. 4–5, оригінал.

№ 7.

19 грудня 1774 р. – Копія рапорту капітана Павлова бригадирові Бринку про підбурювання пугачовцями кримських і ногайських татар

Копія съ рапорта отъ капитана Павлова, находящагося въ Едичкулской ордѣ, къ брегадиру Бринку отъ 19 декабря 1774 году.

Сего м[еся]ца 10 числа пробежали казанскія два татарина чрезъ Едичкулскую орду и прибежали въ Томань, а изъ Томаня беззадержно въ лотке отправились къ Давлеть-Гирей-хану и сказывали, что они идутъ отъ самого бунтовщика и что отъ него писма есть до Девлеть-Гирей-хана, объявили здешнимъ едичкулскимъ мурзамъ, что взяли семдесятъ сем крѣпостей и что войска у бунтовщика или самозванца очень много, блиско трехсотъ тысячъ, и народовъ изо всѣхъ сторонъ, а болше изъ Кивии и Буковара, Карокалпани, башкирцы, кердйзы, китайцы, бывшія заволгскіе калмыки, татары казанскія, и съ великою похвалою здѣшнимъ народамъ о самозванцѣ пронесли, что противъ ево російское войско стоять не можетъ, а самозванецъ самъ-де говорилъ: “Теперь турокъ помирился, а я⁷⁷ какъ прійду на весну къ Дону, то и миру не будете”, – а теперь буд-то зимуетъ въ Астраханѣ.

Девлеть-Гирей-ханъ прислалъ писма едичкулскимъ мурзамъ, бѣю, отжеслану, мамаю, каплану и всѣмъ почтеннымъ мурзамъ, чтобы они никакихъ совѣтовъ съ калгою-солтаномъ Шагинъ-Гиреемъ не имѣли.

Повериль коллежской регистраторъ Степанъ Камѣнской.

ВР РДБ, ф. 222, к. 15, од. зб. 26, арк. 1–1зв, копія.

⁷⁶ Особистий підпис.

⁷⁷ Написано на місці кількох загертих літер.

БОРОТЬБА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1774–1783)

Однією з найцікавіших проблем історії Східної Європи є питання падіння Кримського ханства. При цьому проблема розглядається в основному у контексті у російсько-кримськотатарських чи російсько-турецьких відносин. Проте ми маємо враховувати й внутрішні фактори. Відповідно, завданням цієї студії є дослідження внутрішнього фактору на падіння Кримського ханства. Звичайно не можна залишати поза межами статті й зовнішньополітичні фактори, які суттєво впливали на ситуацію усередині Кримського ханства. Серед праць, присвячених падінню Кримського ханства, необхідно виокремити доробки В. Смірнова, А. Фішера та Ф. Лашкова, які є класичними студіями з цієї проблеми. З великодержавної російської позиції події 1775–1783 рр. розглядають О. Малигін, Р. Дейніков, О. Крючков, С. Орешкова, М. Лупанова. Питанням анексії Криму в українській історіографії займаються О. Галенко та Г. Гедьо¹.

¹ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии*, О. 1889, 253 с.; А.В. Fisher, *The Russian annexation of the Crimea*, Cambridge 1970, 200 p.; Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Симферополь 1991, 44 с. Веб-сайт: электронная библиотека Руниверс [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; С.Ф. Орешкова, *Крымское ханство в 70-е годы XVIII в.*, Вопросы истории 7 (2008) 121–127. Веб-сайт Военная история [Электронный ресурс], режим доступа: http://www.greenactor.ru/ARH/PDF/Orechkova_01.pdf; А.В. Малыгин, *Присоединение Крыма к России в конце XVIII в. в свете мотивов имперской экспансии*, История и современность 1 (17) (2013) 45–68; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г.*, Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Специальность 07.00.02. Отечественная история, Москва 2013, 322 с., Веб-сайт Dissercat [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomore-v;> А.В. Крючков, *Присоединение Крыма к России и начальный этап его включения в имперское пространство: последняя треть XVIII – начало XIX в.*, Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Специальность 07.00.02. Отечественная история, Саратов 2006, 218 с. Веб-сайт Dissercat [Электронный ресурс], режим доступа: [http://www.dissercat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalniy-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheimperskoe-prostranstvo#ixzz3krfBVqsC;](http://www.dissercat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalniy-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheimperskoe-prostranstvo#ixzz3krfBVqsC) М.Е. Лупанова, *Екатерина II и Крымская проблема в 1762–1787 гг.*, Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. 07.00.02. Отечественная история, Рязань 2002. 229 с. Веб-сайт Dissercat [Электронный ресурс], режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/ekaterina-ii-i-krymskaya-problema-v-1762-1787-gg;> Г. Гедьо, *Політичні детермінанти приєднання*

У 1774 р. по закінченні російсько-турецької війни був підписаний Кучук-Кайнарджийський договір, за яким ногайські орди Буджаку, Єди-сану, Єдичкуля, Джембойлука, Кубані та Кримське ханство були проголошені незалежними державами. Рішення не добиватись їх анексії було прийнято росіянами у 1770 р. Необхідно зауважити, що зміна настроїв при імператорському дворі відбулась у 1775 р., коли кримці отримали непряму військову допомогу від турків. Російська імперія спочатку ставила за мету створення підконтрольної собі держави, яка втім була формально незалежною. Шахін-Гірей просив Катерину II клопотати в Османській імперії, щоб турки видали Селім-Гірея III та Девлет-Гірея IV, як тих, хто повстав проти хана. Сахіб-Гірей II фактично правив до 1775 р., доки патріотично налаштована кримськотатарська знать не повалила його, оголосивши ханом Девлет-Гірея IV. Потрібно відзначити, що ще восени 1774 р. калга Шахін-Гірей звернувся до росіян за допомогою².

Про це повідомляв Халім-Гірей, нащадок Гіреїв, що емігрували до Османської імперії. Він вказував, що персона Шахін-Гірея була зручною для росіян. Мехмед Неджаті у своїй “Історії Криму” глумливо повідомляв, що коли Шахін-Гірей у 1772 р. забажав поїхати до Криму і просив дозволу на це у своєму листі з Полтави до Санкт-Петербурга, то імператриця йому відмовила у цьому. Стосовно Девлет-Гірея IV, то у хроніці Халім-Гірея повідомлялось, що у 1773 р. Девлет-Гірей IV взяв з собою 10 султанів-Гіреїв, відправився на Тамань та зібрав племена ногайців та черкесів. У 1774 г. він висадився у Алуштинському лимані та почав знищувати російські залоги. Коли перемога над росіянами була близькою, турки уклали з росіянами мир. У 1775 р. народ та знать обрали Девлет-Гірея IV ханом. На посаду калги був призначений Шахбаз-Гірей, а нуредином став Мубарек-Гірей.

Криму до складу Росії за матеріалами діловодної документації, Крим в історичних реаліях України, Матеріали наукової конференції: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР, 17 лютого 2014 р., К. 2014, с. 107–127; О.І. Галенко, *Дипломатія Кримського ханату (кінець XV ст. – 1783 р.)*, Нариси з історії дипломатії України, К. 2001, с. 208–263; О.І. Галенко, *Кримський ханат – остання степова імперія на території України*, Економічна історія України: історично-економічне дослідження, К. 2011, с. 456–469.

² Г. Гедьо, *Op. cit.*, с. 109–111; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г.* Веб-сайт Dissercat [Електронний ресурс], режим доступу: [http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Reestr_delam_krym_dvora/text4.phtml?id=13010](http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomorie-v-30-f. Орешкова, <i>Op. cit.</i>, с. 120–122; А.В. Мальгин, <i>Op. cit.</i>, с. 64; О.І. Галенко, <i>Дипломатія Кримського ханату...</i>, с. 259; Н.Н. Бантыш-Каменский, <i>Реестр дел крымского двора с 1474 по 1779 года</i>, Симферополь 1893, 228 с. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: <a href=); В.Д. Смирнов, *Op. cit.*, с. 154–160.

Відзначалось, що у 1777 р. Девлет-Гірей IV був вимушений залишити Крим і у 1780 р. помер у Туреччині від геморою. У 1777 р. імператриця Катерина II висловила своє задоволення тим, що Шахін-Гірей став ханом³.

Варто зазначити, що ще з 1774 р. росіяни почали робити ставку на Шахін-Гірея. Спочатку вони примирили його с Джан-Мамбетом. М. Панін вимагав від Є. Щербініна, щоб ханом швидше б зробили Шахін-Гірея, якому у 1775 р. вдалось закріпитися на Кубані. Девлет-Гірей IV надіслав проти нього 3 тис. війська на чолі з Токтамиш-Гіреєм. Військо Токтамиша складалось з кримців Тамані та ногайців. Загін Шахін-Гірея був переможений, як і абазіни, що перебували при ньому. Османська імперія підтримала повстанців, а Катерина II навесні 1776 р. наказала своїм військам рушити на Крим та Кубань. Російська імператриця рішуче була налаштована підтримати проросійськи налаштованих мірз. Тільки на кримській ділянці фронту діяло 30 тис. На Північний Кавказ був відправлений окремий корпус під командуванням бригадира В. Брінка. При ньому перебував Шахін-Гірей. Росіяни прийняли рішення поки-що утвердити Шахіна на кубанському престолі. Як і очікувалось, його проголосили кримським монархом і під його владу перейшли місцеві ногайці. Генерал Борзов з Єнікале набирав прибічників з Криму. У жовтні 1776 р. до Перекопа підійшли загони, очолені генералом О. Прозоровським. Девлет-Гірей IV, сподіваючись перемогти, рушив йому назустріч з 40 тис. війська⁴.

³ Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, пер. А. Ильми, Симферополь 2004, 288 с., Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovuj_kust_chanov/index.phtml?id=12918; *Материалы для истории Крыма*, Записки Одесского общества истории и древностей, т. VII, О. 1868. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Ekaterina_II/text1.phtml?id=8106; Н. Дубровин, *Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения*, т. 1, Санкт-Петербург 1885, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Prisoedinenie/Tom_I/index.phtml?id=5454; М. Неджати-эфенди, *Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771–1775 гг.*, пер. с тур. и предисл. В. Смирнова, Русская старина, т. 81, № 3 (1894) 113–134; № 4, с. 179–208; № 5, с. 144–169, Фрагмент: с. 124–134. Веб-сайт Военная история второй половины 18 века [Електронний ресурс], режим доступу: http://wars175x.narod.ru/ltr_gaan/mmr_ne01.html.

⁴ Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Веб-сайт электронная библиотека Руниверс [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; А.В. Крючков, *Присоединение Крыма к России и начальный этап его включения в имперское пространство: последняя треть XVIII – начало XIX в.*, Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissertcat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalniy-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheimperskoe-prostranstvo#ixzz3krfVVBqS>; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация*

Необхідно зауважити, що подальший розвиток подій у Криму не погано був висвітлений у доробку караїма Раббі Азарья. Він повідомляв, що у 1777 р. Кримом став правити Шахін-Гірей. Перед цим до Перекопа росіяни підтягнули сили під командуванням Федоровського. Частина кримців випросила для себе амністію, присягнувши Шахін-Гірею. Частина знаті на чолі з Газі-Аскером-ефенді, Кул-ефенді, Ширін-Мамбет-мірзою залишалась вірною Девлет-Гірею IV, який не пропускав росіян через Перекоп. Разом з тим, далеко не спокійно було у самому Кримському ханстві. У Бахчисараї частина знаті була налаштована проросійські. Девлет-Гірей IV, прагнучи поповнити казну, звинуватив караїмів у зраді. Шахін-Гірей з'явився у Криму. Йому назустріч вийшло військо ханського брата. Сторони зустрілись у Карасубазара. Після цього брат Девлет-Гірея був змушений відступити до Бахчисараю. Кримські сановники одні явно, а інші згодом стали на бік Шахін-Гірея. Під тиском обставин Девлет-Гірей IV разом з Мамбет-Гірей-мірзою, Газі-Аскером ефенді, Ісмаїл-мірзою був змушений сісти на кораблі та відплисти до Туреччини⁵.

Нестабільною була ситуація на Кубані. У 1776 р. єдишкульці переселились на Тамань. Вони агітували також переселитися єдисанців та джембойлукців. У 1777 р. під тиском російських військ вони визнали своїм ханом Шахін-Гірея. Єдисанці та джембойлуки своїх печаток не приклали, оскільки були уведений прибічниками Девлет-Гірея IV. Шахін-Гірей за допомогою буджакців зайняв фортеці на Тамані. В. Брінк зайняв Ексі-Копил, що викликало хвилю ногайських антиросійських виступів. Місце проросійського єдисанського мірзи Джан-Мамбета зайняв Джаум-Аджі. У 1777–1778 рр. ногайці йшли за Кубань, але їх силою назад повертав Кавказький корпус під командою О. Суворова. У 1780 р. у Суджук-Кале було проголошено, що усі закубанські народи належать туркам. Джаум-Аджі вичікував. У 1781 р. єдишкульці та єдисанці переселились на Єгорлик. Частина ногайців переселилась до Криму. Джембойлуки прагнули переселення у маничські степи. Єдишкульці планували перебраться через Суджук у Бесарабію. У 1783 р. єдисани Джаум-Аджі та єдишкульці Муси Таламбетова

в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г., Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomore-v>.

⁵ А. С. Фиркович, *События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана*, *Временник императорского общества истории и древностей российских*, кн. 24, Санкт-Петербург 1856, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.phtml?id=5707.

перебрались через Сухум до Бессарабії. Г. Потьомкін планував виселити ногайців у спустілі після відкочівки калмиків-торгоутів приуральські землі. Коли Шахін-Гірей у 1783 р. зрікся престолу, то імператриця знову відправила О. Суворова на Кубань. Ногайці погодились переселитися на схід, але по шляху до Надуралля повстали і напали на Єйськ. Росіяни змогли витримати напади ногайців у степах та відстояти місто. Донці перемогли ж ногайців на річці Куйу-Єя. Після цього ногайці втекли за Кубань, де поблизу Лаби в урочищі Керменчик дали росіянам останній відчайдушний бій і були переможені. Це зумовило велику хвилю переселень ногайців до Османської імперії. Виселення ногайців було спланованою акцією для того, щоб оселити у північнокавказьких та східноєвропейських степах християн. На Кубані з 80 тис. залишилось заледве 3 тис. ногайців⁶.

Необхідно зазначити, що Халім-Гірей та Раббі Азарья майже в один голос кажуть про те, що Шахін-Гірей був непопулярним у народі. Його непопулярність збільшили реформи, які він намагався впроваджувати у своїй країні, беручи за приклад росіян. Він набирал з молодих кримців війська і давав їм уніформу, подібну на російську, військо навчалось за російським зразком. Він відібрав у духовенства вакуфи та поставив над улемами цивільну адміністрацію. Він почав їсти за допомогою виделок та ложок. Кримськотатарський історик звісно погоджувався з тим, що реформи були потрібні, але висловлювався, що їх було необхідно проводити в мирний час і значно раніше. Народ був не в змозі прийняти реформи, а антиклерикальна політика зробила його гяуром у очах співвітчизників, які були украй релігійними⁷.

Раббі Азарья ще більш конкретно висловлювався. Шахін-Гірей реорганізував оподаткування, збираючи їх у державну казну. Місцеві правителі отримували певну визначену частку. Будувалися крамниці на європейський зразок та вводилися податки для усіх категорій населення. В

⁶ А.В. Потто, *Кавказская война*, т. 1. *От древнейших времен до Ермолова*, Санкт-Петербург 1889. Электронная библиотека Вехи [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/19.html>; С. Алиева, *Кавказская война: ногайцы под прицелом или история одной трагедии*, Веб-сайт Ногайлар Ислам динде [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.islamngy.biz/ru/2014/05/21/kavkazskaya-vojna-nogajcy-pod-pricelom/>; П.Г. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа. С 1722 по 1802 г.*, ч. 2, Санкт-Петербург 1869, 602 с., Веб-сайт Державної публічної історичної бібліотеки Росії [Електронний ресурс], режим доступу: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16569-ch-2-1869#page/1/mode/grid/zoom/1>.

⁷ Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918.

найближче оточення хана входило 12 чиновників муркас, які займались адмініструванням кримських земель. Вказувалось, що коли хан зібрав військо у місцевості Яшлау, то один з воїнів закричав розійтись і багато воїнів залишили свого хана. Побачивши таке, Шахін-Гірей перейшов під захист російських військ⁸.

У 1778 р. проти влади Шахін-Гірея почалось нове повстання. Одна частина повсталих на чолі з Агаси, Ліші, Сеїтом рушила на Бахчисарай. Інша ударила на Карасубазар, де знаходився Прозоровський. Біля Гезлева висадився Селім-Гірей, який раніше знаходився біля Очакова. Він рушив на Альму, а потім на Качу. У лютому 1778 р. військо Селіма було оточене росіянами. Хан переміг повсталих, які рухались на Бахчисарай, силами свого 6 тис. ханського війська. Прозоровський зміг не тільки тримати оборону, а й розсіяв сили повстанців. Османська імперія у 1778 р. не визнавала Шахіна ханом так само як не визнавала за ним цього титулу й у 1777 р. Наприкінці 1780 р. ногайці на Кубані повстали проти Шахін-Гірея, а у 1781 р. проти нього повстали й кримці. У 1781 р. у липні делегація з Криму просила прислати на зміну Шахін-Гірею нового хана. Г. Потьомкін заявив послам, що Російська імперія не визнає іншого хана, окрім Шахіна. Після цього кубанські ногайці зробили своїм правителем Бахадур-Гірея. Султан-Халім зібравши усього 3 тис. воїнів виступив проти хана. Шахін-Гірей був змушений рятуватися втечею до фортеці Єнікале. Після цього у Крим прибув Бахадир-Гірей, якого проголосили ханом. Події 1778 р. зробили для росіян гарне політичне тло для здійснення виселення християнського населення з Криму. П. Румянцев в умовах воєнного часу виселив з Криму християнське населення – греків та вірмен, підірвавши тим самим економічну базу Кримського ханства. Окрім того, варто враховувати, що у 1778 р. російським військам та Шахін-Гірею активно допомагали ополченці з числа кримських християн. У 1779 р. відбулась Айнали-Кавакська конвенція, за результатами якої в обмін на невтручання Османів під владу турків передавались землі Буджаку та Єдисану. Росія ж отримала свободу дій у Криму та на Кубані⁹.

Халім-Гірей писав, що проти Шахіна повстали Бахадир-Гірей II та Арслан-Гірей, що жили серед абазинів. Вони зібрали війська з абазинів,

⁸ А.С. Фиркович, *События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.phtml?id=5707.

⁹ Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Веб-сайт электронная библиотека Руниверс [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; А.В. Малыгин, *Op. cit.*, с. 58–61; С.Ф. Орешкова, *Op. cit.*, с. 124; А.В. Fisher, *The Russian an-*

ногайців та кримців. Шахін-Гірей ледве врятувався, встигнувши доплисти на судні до Єнікале. Незабаром йому на допомогу прийшли росіяни. Хан висадився у Кефе, а з суходолу підійшли росіяни, які під тиском зброї збирали у місцевого населення підписи до документа, де було зазначено, що вони бажають бачити ханом Шахін-Гірея. Османи, дізнавшись про це, відправили протест росіянам, вказуючи, що це суперечить пунктам Кучук-Кайнарджийського договору. Оповідь кримськотатарського хроніста була скомпільована з двох подій – повстання 1778 р. та повстання 1782 р.¹⁰

Раббі Азарья, описуючи події 1778 р., вказував, що спочатку проти хана повсталася частина війська, а потім простолюд. Частина татарських мірз та муфтіїв сховались під захист російських військ, у той час коли повсталі по селах та містах відправили гінців з закликом повстати проти хана. Отримали відозви у Кабарді, на Качі, на околицях Ечкічака. Повстали мешканці Озен-башата, Бадакчі, Абдулли-Аги. Були заклики повстати і до мешканців Бахчисарая, де знаходився хан та росіяни. Росіяни зуміли перемогти повстанців, на чолі яких були Ліша, Лабант Агаси, Сеїт. Потім вони організували напад на військо Федоровського, однак були переможені і втратили 1 тис. Після цього мешканці Ширіна, Керчі та Карасубазара капітулювали перед ханом. Біля Узенбаша поблизу Карасубазара Шахін-Гірей пограбував караїмів, а Лабант Агаси, Сеїт, Ліша прибули до Гезлева, де зустрілись з Селім-Гіреєм. Представники бахчисарайського народного ополчення були зустрінуті ним вороже, оскільки стратили кримськотатарських аристократів, а потім підійшов до караїмських поселень. За допомогою росіян ханські гвардійці витиснули повстанців в Авлуту і Цорцону. Лабант Агаси, Сеїт, Ліша не були прийняті на борг кораблів і хотіли врятуватись демонструючи папери за печаткою Селім-Гірея. Шахін-Гірей розправився з повстанцями, страчуючи їх біля Кефе, Тамані та інших міст.

nexation of the Crimea, Cambridge 1970, p. 91–104; А.В. Крючков, *Присоединение Крыма к России и начальный этап его включения в имперское пространство: последняя треть XVIII – начало XIX в.* Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissertcat.com/content/prisoedinenie-kryma-k-rossii-i-nachalny-etap-ego-vklyucheniya-v-obshcheim-perskoe-prostranst#ixzz3krfBBqsC>; Р.Т. Дейников, *Россия, Турция и Крымское ханство: геополитическая ситуация в Северном Причерноморье с 30-х гг. XVIII в. до 1783 г.* Веб-сайт Disertcat [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.dissertcat.com/content/rossiya-turtsiya-i-krymskoe-khanstvo-geopoliticheskaya-situatsiya-v-severnom-prichernomorie-v>; Е. Гозадинова, *По поводу одной старой рукописи*, Русская старина, № 7, Санкт-Петербург 1915. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Peresel_christ_1777/text1.htm.

¹⁰ Халим Гидай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918.

Через деякий час (у 1781–1782 рр.) Бахадир-Гірей II та Ак-Хіоз-султан підняли повстання, до якого приєднався Халім-султан з 3 тис. ополченців з села Керіч, які вирішили напасти на хана. Той направив проти них своїх сейменів, проте вони перейшли на бік повсталих, а хан мусив втікати до Єнікале. Серед татар не було єдиної думки щодо наступного хана. Одні бажали, щоб їм хана призначив османський султан Абд ал-Хамід, а інші бажали бачити ханом Бахадир-Гірея, який у підсумку й був обраний. Делегація від нового хана, прибувши до Санкт-Петербурга, у своїй доповіді показувала Шахін-Гірея як тирана і просила визнати Бахадир-Гірея. Натомість Катерина надіслала на допомогу Шахін-Гірею 48 тис. війська. Флот бомбардував Гезлеве, Балаклаву, Кефе. Мешканці Перекопа захищали своє місто під командуванням Арслан-Гірея. Потім він відбув до Керчі, де з'єднався з Халім-Гіреєм та Бахадир-Гіреєм. Ватажки повстанців у підсумку були захоплені у полон росіянами і були відправлені за межі російських володінь на Кавказ¹¹.

Від імператриці Г. Потьомкін отримав наказ придушити повстання та відновити на престолі Шахін-Гірея. Наприкінці 1782 р. за порадою О. Безбородька Катерина II доручила Г. Потьомкіну організувати анексію Криму. Війська А. Де Бальмена були спрямовані до Перекопа, а О. Самойлова – в Єнікале до хана. О. Самойлов з'єднавшись з Шахіном підійшов до Перекопу, а під Чонгаром зустрівся у битві з військами Халім-Гірея. Росіяни здобули швидко перемогу. Бахадир-Гірей II сподівався відступити на Кубань, але його перехопили і зробили полоненим. Після цього росіяни рушили на Карасубазар і недалеко від цього міста захопили Халім-Гірея у полон. Ще у 1782 р. О. Самойлов вів перемовини з Шахін-Гіреєм з питання зречення хана престолу. 14 грудня 1762 р. Катерина II видала наказ про анексію Кримського ханства. 24 січня 1783 р. російським військам було наказано здійснити низку операцій. Флоту було доручено увійти в Ахтіарську бухту, О. Суворову та М. Потьомкіну було наказано взяти під контроль Кубанську Орду з Таманню, А. де Бальмен мав увійти в Крим. У січні 1783 р. Шахін-Гірею оголосили, що перебування його на престолі не має для Росії сенсу і тому він має піти. Його також звинувачували в жорстокості, маючи на увазі страти повсталих мірз та простолюдинів. У лютому 1783 р. Шахін-Гірей зрікся престолу, а 8 квітня було оголошено про те, що Крим є російською територією. Назву території було змінено

¹¹ А.С. Фиркович, *События, случавшиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1760-1780/Rabbi_azarja/text.phtml?id=5707.

на античне грецьке слово Таврида, а міста Ахтіар, Кефе, Ак-Месджід, Гезлеве було перейменовано по цьому зразку у Севастополь, Феодосію, Сімферополь, Євпаторію. Події в Криму були частиною великого Грецького проекту росіян. Сам Шахін-Гірей виїхав у Османську імперію. Халім-Гірей вказував, що кетхюда фортеці Согуджук на Таманському півострові, коли ще Шахін-Гірей був ханом, відмовився виводити війська, а посланця хана стратив. Г. Потьомкін увів війська у всі значні міста Криму. Взявши під контроль Крим, Тамань, Кубань, Г. Потьомкін вимушив Шахін-Гірея зректись престолу. 21 липня 1783 р. зібравши татар у гори Ак-Кая росіяни проголосили приєднання Криму до Росії. Мірзи та інша знать присягнули на вірність імператриці¹².

Ліквідація незалежності ханства вимусила багатьох виїхати в еміграцію. Халім-Гірей повідомляв про це і вказував, що далеко не всі, хто збирався це зробити, вціліли. Він вказував, що за наказом Г. Потьомкіна було страчено 30 тис. татар без розбору статі та віку. У листопаді 1784 р. Росія вимагала від турків визнання приєднання Кубані, Тамані та Криму, на що турки відповіли відмовою. Турки не могли допомогти кримцям у 1782–1783 рр. Спроба звернутися за дипломатичною допомогою до Франції завершилась невдачею. Європейці відмовились допомогати туркам. Шахін-Гірей спочатку з 2 тис. своїх людей оселився на Кубані, а потім переїхав до Воронежа та отримав пенсію в 5 тис. Потім платню йому зменшили і вимусили жити за містом. Шахін-Гірей вів листування зі своєю ріднею у Черкесії, але це викликало підозру в імператриці і колишній хан був вимушений просити у неї дозволу виїхати до Османської імперії. Туди він виїхав у 1787 р. Через Хотін він потрапив до Едірне, а потім на Родос. За наказом султана його задушили¹³.

Проте смерть останнього фактичного кримського хана не були кінцем ані Кримського ханства, ані династії Гіреїв. Було Кримське ханство

¹² Ф.Ф. Лашков, *Шахин-Гирей, последний крымский хан*, Веб-сайт електронная библиотека Руниверс [Електронний ресурс], режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book3202/10405/>; А.В. Малыгин, *Op. cit.*, с. 62–63; С.Ф. Орешкова, *Op. cit.*, с. 125; О.І. Галенко, *Дипломатія Кримського ханату...*, с. 260.

¹³ Халим Гирай Султан, *Розовый куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovuj_kust_chanov/index.phtml?id=12918; О.І. Галенко, *Кримський ханат – остання степова імперія...*, с. 468; Н. Мурзакевич, *Выезд последнего крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1787 году*, Записки одесского общества истории и древностей, Т. XIII, О. 1883. Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1780-1800/Vyezd_Shagin_Gireja/text.phtml?id=5710.

після Кримського ханства, а власне уламок Кримського ханства у вигляді Буджацької Орди, куди османський султан призначав Гіреїв. У 1787 р. османський султан призначив Шахбаз-Гірея кримським ханом. Фактично Шахбаз був правителем Буджака, який з середини XVIII ст. кримські хани вважали більш безпечним місцем, ніж Крим, тому часто й перебували поблизу Каушан. Шахбаз зробив калгою свого брата Мубарека, а нащадка Сеадет Гірея Арслан-Гірея нуреддіном. У 1787 р. Шахбаз брав участь у війні 1787–1791 рр. між Османською імперією, татарами та ногайцями Єдисана та Буджака, з одного боку, і Російською та Австрійською імперіями, з другого. Коли австрійці у 1787 р. здобули Ясси, то війська Шахбаз-Гірея змогли відвоювати в австрійців це місто. Контроль над містом вдалось утримувати протягом 74 днів, але, не отримавши допомоги з боку сераскера Ізмаїла, татари та ногайці були вимушені відступити під тиском російських військ. Шахбаз вказував, що його військо малочисельне і просив допомоги у Османів, але так і не дочекався її. У 1789 р. Османи змусили його зректись ханського титулу. Шахбаз відомий ще тим, що саме він був батьком кримськотатарського історика Халім-Гірея. Після зречення престолу він оселився в Сарай Візе і помер у 1793 р. від краснухи. Бахт-Гірей перейняв естафету у Шахбаза. Він у 1789 р. став ханом, зробив калгою свого брата Мехмед-Гірея, а нуреддіном нащадка Сеадет-Гірея Бахадир-Гірея. Бахт-Гірей брав активну участь у війні 1787–1791 рр. Сама війна була розпочата Османами задля повернення під свою владу Криму, проте завершилась повною їх поразкою. За Яським договором Османи визнавали за Російською імперією Крим та Озю (Очаков, що практично значило здачу й Єдисану з містами Хаджібей та Балта). Кримський хан був викликаний до Стамбула. Бахт-Гірея відправили у заслання на Крит, після якого він таки повернувся в Мітілену та Геліболу, але правити татарами та ногайцями йому вже не дали. Ногайці та кримські татари у більшості залишили Буджак у 1806–1807 рр. Буджацька Орда фактично перестала існувати вже у 1807 р. під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Деяка частина татарського населення залишалась у Буджаку у 1812 р., проте їм за умовами Бухарестського договору було надано 18 місяців для виселення, а на їх місце переселялися християни. Більшість татар та ногайців виїхало у володіння Османської імперії, особливо багато їх було у Добруджі. Місцеві татари та ногайці служили в османському війську, проте очолювались власним мірзою¹⁴.

¹⁴ Халим Гирай Султан, *Розовий куст ханов или история Крыма*, Веб-сайт Восточная Литература [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918; О.І. Галенко, *Кримський*

Таким чином, ми дійшли таких висновків: стратегія росіян по відношенню до Кримського ханства у середині 1770-х рр. була розрахована на підтримку лояльних правителів – Сахіб-Гірея II та Шахін-Гірея. Частина кримськотатарської знаті була налаштована проросійськи і підтримувала цих ханів. Інша частина вбачала свою опору у проосманськи налаштованих ханах – Девлет-Гіреї IV та Бахадир-Гіреї II. Варто зауважити, що повстання 1774–1776 рр. та 1781–1782 рр. були своєрідними актами реставрації на престолі представників патріотично налаштованих Гіреїв. Під час цих подій еліта кримців в основній своїй масі підтримала Девлет-Гірея IV та Бахадир-Гірея II. Завдяки підтримці значної кількості беїв та мірз повстання кримців досягали мети – повалення влади російських ставлеників і зміни їх на патріотів, які прагнули проводити незалежну політику. Османська імперія підтримала повстання Девлет-Гірея IV у 1774–1776 р., проте не наважилась надіслати у Крим значні відділи війська, внаслідок чого росіяни змогли поставити у Криму лояльного собі Шахін-Гірея у 1777 р. Підписання Айналі-Кавакської конференції у 1779 р. фактично зафіксувало поділ сфер впливу між Російською та Османською імперіями. Проросійський хан не був мудрим політиком і внаслідок його невчасних вестернізаторських реформ у 1778 та 1782 рр. проти нього вибухали повстання. Відмінністю подій 1778 р. був його стихійний характер народного повстання і невідповідність. Селім-Гіреї не мав значної підтримки на відміну від Девлет-Гірея IV та Бахадир-Гірея II. Кримське ханство не припинило своє існування у 1783 р. У склад Російської імперії увійшли лише землі Кубані, Тамані, Єдиччула та Джембойлука. У 1787–1791 рр. на території Буджаку правили Гіреї, яких проголосили ханами Османи. Кримський ханат формально існував і у 1791 р. Шахбаз та Бахт-Гіреї брали участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., сподіваючись відновити владу Гіреїв у колишніх кордонах. Вони планували здійснити реставрацію своєї влади, однак після війни Гіреї були позбавлені права володіти навіть Буджаком.

ханат – остання степова імперія..., с. 469; Н.Д. Руссев, *Татары как-то совсем исчезли (последние дни истории Буджакской Орды)*, Русин 1 (27), Кишинев 2012, с. 137–153; Дж. Тасин, *Татары Добруджи и Буджака*, Золотоордынское обозрение, вып. 1, Казань 2013, с. 164–176.

**ПАМ'ЯТКИ ГЕНУЕЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ КАФА
У МАЛЮНКАХ АРХІТЕКТОРА ІСРОЕЛЯ ШМУЛЬСОНА
(З ФОНДІВ НЗ “СОФІЯ КИЇВСЬКА”)**

У фондах Національного заповідника “Софія Київська” зберігається колекція станкового живопису, що була передана з фондів Держбуду України у 2013 р. Серед іншого, у цій колекції виявлена серія рисунків українських архітекторів (вугільним олівцем, аквареллю та змішаною технікою), що присвячені кримським архітектурним пам'яткам. Всі твори датовані 1955–1956 роками, що дозволяє припустити їх написання в рамках єдиної програми пам'яткоохоронного обстеження (моніторингу) архітектурних пам'яток у Криму. Наведемо перелік цих робіт: 1) Бикова Р.П. Крим. Мангун-Кале, Куйбишевського р-ну. Печерна церква давнього монастиря (1956); 2) Шмільсон І.Л. Крим, м. Феодосія. Башта “Кріско”. XIV ст. (1955); 3) Шмільсон І.Л. Крим, м. Феодосія. Кругла башта. XIV ст. (1955); 4) Шмільсон І.Л. Крим, м. Феодосія. Турецькі бані. XIV ст. (1955); 5) Шмільсон І.Л. “Крим, м. Керч. Церква Йоанна Предтечі. XIII ст. (1955); 6) Кулагін А.І. Крим, м. Сімферополь. Колишній військовий госпіталь XIX ст.; 7) Шмільсон І.Л. Крим, м. Феодосія. Докова башта. XIV ст. (1955); 8) Шмільсон І.Л. Крим, м. Керч. Мелек-Чесменський курган. IV ст. до н. е. (1955); 9) Шмільсон І.Л. Крим, м. Феодосія. Башта “Костянтина”. XIV ст. (1955); 10) Шмільсон І.Л. Крим, м. Феодосія. Руїни воріт Генуезької фортеці (Кріпосні стіни Кафи). XIV ст. (1955); 11) Макушенко І.І. Крим, м. Бахчисарай. Колишній Ханський палац. Вітраж XVIII ст.; 12) Александрова М.М. Крим, м. Бахчисарай. Колишній Ханський палац. Внутрішній дворик головного корпусу (1955); 13) Александрова М.М. Крим, м. Бахчисарай. Ансамбль колишнього Успенського монастиря. Колишній будинок настоятеля. XIX ст. (1955); 14) Александрова М.М. Крим, м. Сімферополь. Торгові ряди з колонадою. XVIII ст. (1955); 15) Александрова М.М. Крим, Чуфут-Кале. Дюрбе Джаніке-Ханим. XV ст. (1955).

Наразі об'єктом нашої уваги є рисунки архітектора Ісроеля Шмільсона, на яких представлено архітектурні пам'ятки генуезької фортеці Кафа (станом збереження на середину 1950-х років).

Декілька слів про самого художника. Шмільсон Ісроель Лейзерович (1913–1974) народився у м. Умань (Черкаська обл.) та походив з єврейської

Мал. 1. Ісроель Лейзерович Шмульсон
(Джерело: ЦДАМЛМУ, ф. 640, оп. 5, спр. 7.
Шмульсон Ісроель Лейзерович (1950–1974).
Личное дело. Союз архитекторов УССР, арк. 1)

*проектной мастерской*¹.

Варто відзначити, що І. Шмульсон обрав сприятливий час для повернення до улюбленої справи. Ще 30 вересня 1943 р. Комітет по справах архітектури при Раді Народних Комісарів СРСР був перейменований на Держбуд СРСР, одним із пріоритетних напрямків діяльності якого стало відновлення архітектурних пам'яток, зруйнованих та пошкоджених у лихоліття війни. У системі Держбуду УРСР працював трест “Будмонумент” (Київ), на який був покладений обов'язок проведення ремонтно-реставраційних робіт². Саме в архітектурно-проектних майстернях цього тресту І. Шмульсон розпочав роботу за фахом. У 1952 р. трест був перейменований на установу, що мала назву “Республіканські спеціальні науково-реставраційні майстерні при Держбуді Ради Міністрів УРСР”, де І. Шмульсон обійняв посаду “головного архітектора проєктів”³.

¹ ЦДАМЛМУ, ф. 640, оп. 5, спр. 7. Шмульсон Ісроель Лейзерович (1950–1974). Личное дело. Союз архитекторов УССР, арк. 7.

² *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской РСР. Иллюстрированный справочник-каталог*. В 4-х томах, К. 1983, т. 1. Киев; Киевская область (редколегия во главе с Ю.С. Асеевым), 160 с.

³ ЦДАМЛМУ, ф. 640, оп. 5, спр. 7, арк. 4.

родини (“из служащих” – згідно його особової справи з Союзу художників УРСР). У 1935–1941 роках він навчався у Київському державному художньому інституті (ф-т архітектури). У 1941–1945 роках І. Шмульсон перебував у лавах радянської армії. За участь у бойових діях, у ході Другої світової війни, він був відзначений державними нагородами: Орденом Червоної зірки, медалями “За відвагу”, “За взяття Берліна”, “За взяття Праги”, “За взяття Відня”. Після повернення з фронту І. Шмульсон на довгі десятиліття пов'язав своє життя із архітектурою. У короткій службовій автобіографії 1964 р. він написав: “С весны 1946 г. и до настоящего времени я работаю автором-архитектором архитектурно-

Архітектор Шмільсон став автором (співавтором) багатьох пам'ятників та меморіальних дошок, а також брав участь у масштабних ремонтно-реставраційних проектах у різних містах України. Серед іншого він брав участь у реставрації Володимирського собору в Севастополі (реставрація 1967 р.), Катерининської церкви у Чернігові (реставрація 1975–1980 рр.), є автором пам'ятника Устиму Кармелюку в Летичеві (1974 р., у співавторстві зі скульптором В. Знобою). Лише у Києві Шмільсон став автором (співавтором) 42-х меморіальних дошок: одному із засновників Української академії наук, сходознавцю кримськотатарського походження Агатагелу Юхимовичу Кримському (вул. Богдана Хмельницького 11, 1971 р.); відомому єврейському письменнику Шалом-Алейхему (вул. Шолом-Алейхема 15, 1959 р.); великому Тарасу Шевченку (Майдан Незалежності 2, 1954 р.)* та багатьом іншим історичним діячам.

На наш погляд, експедиція Ісроеля Шмільсона та інших українських архітекторів до Криму у 1955–1956 роках, у рамках якої були написані досліджувані нами роботи, була обумовлена політичними обставинами. У 1954 р., згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР, Кримську область разом із м. Севастополь було передано до складу УРСР. Отже, постала необхідність фіксації стану збереженості пам'яток архітектури на півострові пам'яткоохоронними структурами у складі Держбуду УРСР. На наш погляд, І. Шмільсон потрапив до групи архітекторів Держбуду, які мали виконати це завдання, не випадково – він входив до Секції з охорони пам'яток архітектури Союзу архітекторів УРСР⁴.

Отже, звернемося до розгляду рисунків І. Шмільсона, що зберігаються у фондах НЗ “Софія Київська”. Згідно підписів, на шести його рисунках зображені цілілі фрагменти оборонних споруд та об'єктів інфраструктури Кафи XIV ст.: 1) “Крым. г. Феодосия. Круглая башня. XIV в.”. Картон, вугілля, акварель. 41,7х59,6 см (картон), 30х47 см (малюнок); 2) “Крым. г. Феодосия. Турецкие бани. XIV в.”. Картон, вугілля, кольорова туш (перо), акварель. 41,7х59,6 см (картон), 22х35 см (малюнок); 3) “Крым. г. Феодосия. Доковая башня. XIV в.”. Картон, акварель по малюнку олівцем. 41,7х59,6 см (картон), 26,5х42 см (малюнок); 4) “Крым. г. Феодосия. Башня Константина. XIV в.”. Картон, вугілля, акварель. 40х59 см (картон), 42х29,4 см (малюнок); 5) “Крым. г. Феодосия. Руины ворот Генуезской крепости (Крепостные стены Кафы). XIV в.”. Картон, вугілля, акварель. 59х40 см (картон), 44х26,5 см (малюнок); 6) “Крым.

* Ця дошка, на жаль, втрачена.

⁴ ЦДАМЛМУ, ф. 640, оп. 5, спр. 7, арк. 4.

г. Феодосія. Башня “Криско” XIV в”. Картон, вугілля, акварель. 59x40 см (картон), 43,5x28 см (малюнок). Всі вищеназвані твори були написані у лютому 1955 р. у рамках роботи Шмультсона у Республіканських спеціальних науково-реставраційних майстернях при Держбуді Ради Міністрів УРСР, про що свідчать написи на всіх шести творах⁵.

Пам'ятки, зображені на рисунках І. Шмультсона, мають надзвичайно багату історію. Вважається, що грецька колонія Феодосія у Криму була заснована переселенцями з м. Мілет у др. пол. VI ст. до н.е. Генуезька ж торгівельна факторія на місці занепакої античної Феодосії виникла у 1260–1270-ті рр. Місцем першого поселення генуезців став т.зв “Карантинний пагорб” на узбережжі Феодосійської затоки. Саме на ньому, починаючи з 1340-х рр., генуезці поступово звели муровану фортецю (т.зв. “цитадель”). Згодом, у другій половині XIV ст., була зведена зовнішня лінія оборонних споруд Кафи, протяжність якої становила 5,5 км.

Потужні фортифікаційні укріплення були життєво необхідними для існування генуезької факторії у Криму з огляду на сусідство із землями, підвладними Золотій Орді, а з сер. XV ст. – Кримському ханству, яке після короткотривалого періоду суверенітету опинилося під протекторатом Османської імперії. Про визначальну роль фортифікаційних споруд Кафи для оборони міста у ці буремні часи писав кастильський ідальго, мандрівник Педро Тафур у мемуарах “Мандрівки та подорожі” (1436–1439): *“Це місто (Кафа – І.Н.) має звичайні стіни і доволі вузький рів навкооло, але воно є добре захищеним арбалетами, бомбардами, гарматами, мортирами, кулеврінами та різноманітною оборонною артилерією, і спрямоване все це проти незброєних людей, у яких до того ж мало бажання наносити їм шкоду, бо отримують від них вони більше вигоди. Декілька днів тому містяне рушили з великим військом та підводами з артилерією на захоплення міста Солхат (у наш час – це м. Старий Крим – І.Н.), найкращого, яке є у Татарії, але татари були попереджені й напали на генуезців, та захопили у них все, що вони везли, та знамена, і перебили та полонили стільки їх, скільки самі схотіли, так що навіть вирішили наскоком взяти у цей день Кафу; і дійшли вони до стіни, і спробували зібратися на неї, і там багато хто з них загинув, так що генуезці переконалися тоді у тому, що їх люди краще підходять для моря, аніж для суші”*⁶. Утім, навіть потужні мури Кафи не врятували

⁵ На кожній з шести робіт, у правому нижньому куті картонної основи (на якому закріплено паперовий листок із рисунком), розміщено напис: *“Республік. Реставр. Мастерские / г. Киев / архитектор Шмультсон И.Л. / февраль 1955”*.

⁶ Т. Тафур, *Странствия и путешествия*, пер., предисл. и комм. Л.К. Санчеса, Москва 2006, с. 128.

місто від втрати суверенітету – у 1475 р. відбулося його захоплення турецькими військами. З часом Кафа перетворилася на центр провінції Османської імперії “Кефе” – нові господарі називали місто “Кучук-Стамбул” (тобто Малий Стамбул)⁷.

Зведена генуезцями фортеця виконувала важливу оборонну функцію і у період панування Османської імперії. Ось якими словами описував дві лінії фортифікаційних укріплень міста католицький монах Домініканського ордену Еміддіо Дортеллі д’Асколі, який очолював домініканську місію у Кафі у 1624–1634 рр: *“Кафа, разом із крупним передмістям, що зветься “Топракала” (Toprasala), має п’ять миль в окружності. Тут неначе одне місто в середині іншого, оскільки генуезці звели спочатку одне (мається на увазі цитадель на Карантинному пагорбі – І.Н.), що мало 2 милі окружності, з гарними стінами й бастіонами, а потім, коли навколо поселення виросло, вони оточили своє місто новими стінами, як це можна спостерігати тепер”*⁸. Після подорожі по Криму у 1665–1667 рр., турецький мандрівник та письменник Евлія Челебі (1611–1679/1682) також згадував про генуезьку фортецю: *“Ця твердиня (Кафа – І.Н.), що завжди готова до битви, є фортецею безпеки, цитаделлю, оточеною могутньою зубчатою стіною, яка тягнеться від морського узбережжя, між західною та південною частиною великої затоки, до вершин великої гори, що зветься Байракли [...] З боку суши тягнуться там дві стіни одна за одною, вельми сильні та потужні, немов би вали Олександра. Внутрішня стіна висотою до п’ятидесяти аршин, а шириною п’ять аршин. Стіна, що зведена перед нею, має висоту тридцять аршин, а товщину – сім. Вона зведена з великих каменів, немов слони, та нагадує стіну Яджуджа (Яджудж – арабське ім’я Гога, царя легендарного народу Магог – коментар публікатора)”*⁹.

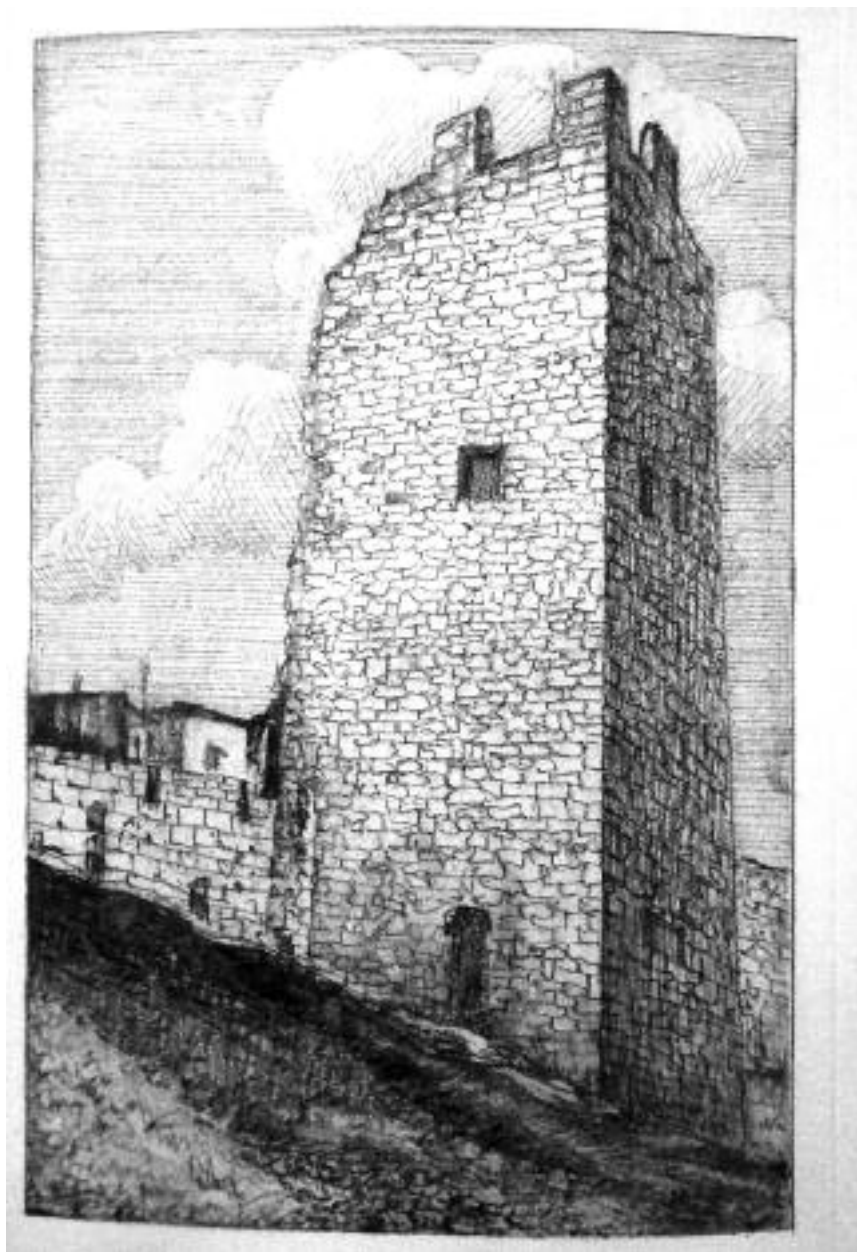
На рисунках І. Шмультсона зображені деякі вцілілі об’єкти як внутрішнього кола генуезької фортеці Кафа (Цитаделі), так і зовнішнього кола фортифікаційних споруд.

На двох рисунках зображені об’єкти, пов’язані із цитаделлю на Карантинному пагорбі та першим етапом зведення мурованих оборонних споруд Кафи у середині XIV ст. На рисунку “Крим, м. Феодосія. Башта “Кріско”. XIV ст.” (Інв. № КН 5531) І. Шмультсон зобразив одну із двох

⁷ О. Джанов, В. Майко, О. Фарбей, *Генуезці в Криму. Путівник*, К. 2009, с. 89.

⁸ *Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д’Асколи, префект Кафы, Татарии и проч. 1634*, ЗООИД 24 (1902) 118.

⁹ *Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667)*, пер., предисл. и комм. М.Б. Кизилов, Симферополь 1996, с. 144.

Мал. 2. Шмільсон І.Л. "Крим, м. Феодосія. Башта "Кріско". XIV ст".
Лютий 1955 р. Картон, вугілля, акварель

Мал. 3. Шмұльсон І.Л. "Крим, м. Феодосія. Руїни воріт Генуезької фортеці (Кріпосні стіни Кафи). XIV ст.". Лютий 1955 р. Картон, вугілля, акварель

Мал. 4. Шмульсон І.Л. “Крим, м. Феодосія. Кругла башта. XIV ст.”.
Лютий 1955 р. Картон, вугілля, акварель

вцілілих до нашого часу башт цитаделі. Варто відзначити, що назва цієї оборонної споруди, як і більшість вживаних зараз назв вцілілих об'єктів генуезької фортеці Кафа XIV–XV ст., є умовною¹⁰. На передньому плані рисунку І. Шмульсон зобразив крутий схил Карантинного пагорбу. На ньому височить мурована башта відкритого типу (вона мала лише 3 стіни). У нижньому ярусі – пролом у стіні, у верхньому – три невеличких прямокутних вікна-амбразури. Башта увінчена зубцями-мерлонами (на рисунку зображено три вцілілі зубці). До неї примикають муровані стіни цитаделі.

На рисунку “Крим, м. Феодосія. Руїни воріт Генуезької фортеці (Кріпосні стіни Кафи). XIV ст.” (Інв. № КН 5534) зображені руїни південних воріт цитаделі. Вони були складені з масивних брил і мали широку аркову пройму – вціліла лише її частина із прилеглою потужною стіною.

Наступним рисунком І. Шмульсона, на якому зображено одну із найстаріших фортифікаційних споруд Кафи середини XIV ст., є “Крим, м. Феодосія. Кругла башта. XIV ст.” (Інв. № КН 5526). Зображену на ньому башту дослідники умовно називають “Замком”, або ж “Баштою

¹⁰ Про історію появи умовних назв окремих об'єктів фортифікаційних укріплень Кафи та анахронізми у її топоніміці див.: А.Л. Пономарев, *Населення і територія Кафи по даним массарии – бухгалтерской книги казначейства за 1381–1382 гг.*, Причерноморье в Средние века, под ред. С.П. Карпова, Санкт-Петербург 2000, с. 405–406.

Мал. 5. Шмұльсон І.Л. "Крим, м. Феодосія. Башта "Костянтина". XIV ст".
Лютий 1955 р. Картон, вугілля, акварель

Джовані ді Скафа” – за ім'ям консула Кафи, ім'я якого викарбуване на її закладній плиті¹¹. Ця кругла в плані башта (зовнішній діаметр – 32 м) була зведена у 1342 р. на відстані 400 метрів на південний схід від Цитаделі для захисту міста з вразливої ділянки. У др. пол. XIV ст. вона була включена до другої (зовнішньої) ланки кріпосних стін Кафи. На передньому плані рисунку зображені вцілілі фрагменти цієї башти: її основа, кладка з південно-західного та північно-східного боків. Вцілілі фрагменти південно-західного фасаду поступово зменшуються знизу догори, завершуючись вертикально оієнтованим прямокутним фрагментом, прикрашеним подвійним аркатурним поясом – традиційним елементом тогочасної генуезької архітектури. Вцілілі фрагменти північно-східного фасаду мають вигляд подібний до видовженого по вертикалі прямокутника. На другому плані (у лівій частині рисунку) зображені архітектурні обриси цитаделі на Карантинному пагорбі – дві вцілілі башти, які з'єднані мурами.

У художніх творах І. Шмольсона з фондів НЗ “Софія Київська” знайшли відображення ще дві важливі споруди зовнішнього кола фортифікаційних укріплень Кафи. На рисунку “Крим, м. Феодосія. Башта “Костянтина”. XIV ст.” (Інв. № КН 5533) зображений домінуючий об'єкт західної ділянки фортеці. “*Письмові джерела описують її (“Башту Костянтина” – І.Н.) як особливий пункт оборонних споруд із власним гарнізоном та капітаном, що добре співвідноситься із результатами археологічних розкопок, які підтверджують самодостатність цього укріплення*”, – відзначає історик А. Пономарьов¹². Варто наголосити на тому, що стосовно “Башти Святого Костянтина” дослідники схиляються до думки про історичність її назви¹³. На передньому плані цього рисунка зображена мурована огорожа, яка примикає до башти (за огорожею – невеличка споруда під двоскатним дахом). Стіни Башти Костянтина опоясані кам'яними кронштейнами – виступаючими консолями для встановлення зубців. Башта завершується зубцями-мерлонами (їх зображено три), під якими простежується потрійний аркатурний пояс. У верхній частині башти – невеличке прямокутне віконце-бійниця, нижня частина споруди укріплена масивним кам'яним відкосом-контрфорсом.

Наступним важливим об'єктом зовнішнього кола фортифікаційних укріплень Кафи була башта, що зображена на малюнку І. Шмольсона під назвою “Крим, м. Феодосія. Докова башта. XIV ст.” (Інв. № КН 5530). Назва цієї башти (“Докова”) також вважається умовною. Ця башта була

¹¹ А.Л. Пономарев, *Op. cit.*, с. 406.

¹² *Ibid.*, с. 404.

¹³ *Ibid.*

Мал. 6. Шмультсон І.Л. “Крим, м. Феодосія. Докова башта. XIV ст.”.
Лютий 1955 р. Картон, акварель по малюнку олівцем

зведена у 70-ті роки XV ст. у південно-східній частині зовнішнього кола оборонних споруд міста. На передньому плані рисунку, у лівому куті, зображене узбережжя Феодосійської затоки. На ньому височить прямокутна башта (вигляд із південно-західного боку), яка трохи вдається в море. Між першим і другим ярусами (зі сторони суходолу) – невелика горизонтальна платформа. На першому ярусі (зі сторони суходолу) зображено арковий вхід до башти, який здійснювався з землі; на другому ярусі – невелике прямокутне вікно-бійниця.

У рисунках І. Шмультсона знайшли відображення не лише фортифікаційні споруди середньовічної Кафи, але й об’єкти її інфраструктури. Так, на рисунку під назвою “Крим, м. Феодосія. Турецькі бані. XIV ст.” зображені лазні, які були популярними в Криму у часи існування генуезької торгівельної факторії Кафа. Популярність подібних лазень не зменшилася і у часи турецького панування. Вже згадуваний вище Евлія Челебі (1611–1679/1682) досить детально описав рекреаційний комплекс лазень Кафи XVII ст.:

“Похвала лазням – чистій усладі для душі. Усього тут (у Кафі – І.Н.) 10 світлих лазень. По перше, це – лазня Хаджи Мурада у фортеці Франків (мається на увазі цитадель – І.Н.). Потім лазня Татли. Вона

Мал. 7. Шмульсон І.Л. “Крим, м. Феодосія. Турецькі бані. XIV ст.”.
Лютий 1955 р. Картон, вугілля, кольорова туш (перо), акварель

розташована у зовнішній фортеці, її заклали, коли тут правив шахзаде Сулейман-хан Газі, а потім, при його нащадках, вона була добудована. Це – простора лазня із гарною будівлею та повітрям, що дає задоволення. Зрівнятися з нею може хіба що лазня Мухамед Гірей-хана у Бахчисарайі. Це – відкрита лазня із куполами, які вкриті особливим лазурним свинцем. Тут зібрані полонені-гулями, улюбленці кефінського народу (Кефе – провінція Османської імперії, центром якої була Кафа – **І.Н.**). Вони несуть службу із радістю та дуже вправно [...] Загалом, це – чудова лазня з шістьма кімнатами, оздобленими різноманітним нешліфованим мармуром. Лазня Чомлек, що недалеко від неї, не настільки гарна. Непогана стара лазня є за воротами Куле-капу. Прислужники, що працюють у ній, – дуже вродливі. Є ще дві лазні, але як вони називаються не пам'ятаю, бо не записав.

Опис особливих лазень у будинках шанованих людей.. Зі слів моїх улюблених друзів, у місті Кафа є 600 домашніх лазень. Вони розповідають про це з гордістю. Слова їх правдиві. Я ж, бідняк, знаю більше 50 лазень у палацях”¹⁴.

¹⁴ Эвлия Челеби, Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века, вступ. статья, перевод, комментарии Е.В. Бахревского, Симферополь 2008, с. 185.

На передньому плані рисунку І. Шмультсона зображений матрос, який стоїть перед входом до лазні. Він одягнений у форму ВМФ СРСР 1950-х років: сорочку із матроським накладним комірцем, брюки. На голові матроса – безкозирка зі стрічками. Сама лазня являє собою чотирикунту кам'яну споруду із арковим входом, викладеним з масивних брил. Одразу над головним входом, на даху, зображені чотири отвори (провали?). Далі височать два куполи лазні. На лівому куполі – круглі отвори, призначені для освітлення приміщень. Права стіна лазні примикає до масивної, викладеної з каменю огорожі. За нею – будинок під двоскатним дахом із двома димарями. Тло рисунку – гірський краєвид, виконаний акварельними фарбами. На жаль, зображені на цьому рисунку лазні до нашого часу не збереглися.

Отже, можемо зробити висновок, що рисунки архітектора Ісроеля Шмультсона з фондів НЗ “Софія Київська” є важливим зображальним джерелом, яке дає уявлення про стан збереженості окремих архітектурних пам'яток середньовічної Кафи на час включення Криму до складу УРСР у 1954 р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГАД АКВ* – Архів Головний Давніх Актів у Варшаві “Архів Коронний у Варшаві”
- АГС* – Архив Государственного Совета
- ВВ* – Византийский временник
- ВГВ* – Вольнские Губернские Ведомости
- ВР РДБ* – Відділ рукописів Російської державної бібліотеки
- ДАВО* – Державний архів Вінницької області
- ДАВолО* – Державний архів Волинської області
- ДАРО* – Державний архів Рівненської області
- ЗООИД* – Записки Одесского общества истории и древностей
- ЗОРСА РАО* – Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества
- ИТУАК* – Известия Таврической ученой архивной комиссии
- КГВ* – Киевские Губернские Ведомости
- НЗ “Софія Київська”* – Національний заповідника “Софія Київська”
- ПГВ* – Подольские Губернские Ведомости
- ПСЗ* – Полное собрание законов Российской империи
- ПСРЛ* – Полное собрание русских летописей
- РГАДА* – Российский государственный архив древних актов
- РДАДА* – Російський державний архів давніх актів
- СВП – II* – Свод военных постановлений. Издание второе
- СИРИО* – Сборник Императорского русского исторического общества
- УІЖ* – Український історичний журнал
- ЦДАМЛМУ* – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
- ЦДІАУК* – Центральний державний історичний архів України у м. Києві
- ЧІОИДР* – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских
- ЧІОИЛ* – Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца
- AGOP* – Archivio Generale Domenicani (Roma) Archivum Generalis Ordini Praedicatorum

CONTENTS

TO THE 160th ANNIVERSARY OF THE CAPITULATION OF RUSSIA IN THE CRIMEAN WAR OF THE 1853–1856.

- R. Kowalczyk (Łódź, Poland). Ukraine Before and After
the Crimean War*5
- The Crimean War was most turning event in the history of Russia and Ukraine of the 19th century. Russia, occupied finally Ukraine on the end of the 18th century, in the 19th had begun crushing exploitation of Ukraine Resources. After the shameful defeat in the Crimean War, Russia was forced to risk radical reforms. They center was the southern Ukraine. Due to the development of heavy industry and agriculture sectors in the south of Ukraine, Ukraine became the most industrialized part of the Russian Empire in the second region for industrial development in Europe. On the other hand, industrial development was mainly on foreign investments, primarily the French, and the UK, and Belgian investments, what indicated the contradictory nature of these processes.
- H. Papakin (Kyiv). The Crimean (Eastern) War of 1853–1856
in the Pages of the PTGAC: Source Studies
Analysis of Publications*24
- This article analyzes the publications about the Crimea during the Eastern War of 1853–1856 on the pages of “Proceedings of the Taurian Governorate archival commission” and determined their kinds, spectra of the published written monuments (from the official documents of the provincial archives to sources of personal origin, memoirs, letters) and determined range of authors.
- D. Gordiyenko (Kyiv). The Crimean War in the Perception
of Taras Shevchenko*36
- The article analyzes the reflection of the Crimean War in the works of Taras Shevchenko. The Crimean War was reflected in the story “The journey of fun and of not without morals” and the poem “Glory”. In focus of the poet – is a man, a sailor – defenders of Sevastopol, and he – Shevchenko. In view of Shevchenko Sevastopol is a place of Russian shame and dishonor, places of losses “deplorable” bloody glory of Moscow’s tsars. Therefore the creative heritage of Shevchenko gives drastically different from the Russian one perspective on the events of the War.
- Ł. Bartosik (Łódź, Poland) Poles and the Crimean War
of 1853–1856*45

The article describes various aspects activities of Poles during the Crimean War. The main objective of the Polish political emigration, both in London and Paris, was to use the Eastern War for to gain Poland independence. The article details disclosed the activities of M. Czajkowski, A. J. Czartoryski, W. Zamoycki, Adam Mickiewicz and many other prominent Polish figures of the time. The reasons are analyzed, that Polish emigration was unable to win Polish independence at the time.

V. *Potulnytski (Kyiv)*. The Representative of the Polish Conservative Circles Michal Czajkows'ki as the Participant of the Crimean War67

The author outlined, that the period of the Crimean War witnessed the last effort of the post-1831 emigration to alter the status quo in Europe. Among the numerous polish military leaders and diplomats one distinguished himself particularly excellent. It was Michal Czajkows'ki, who was sent to the Near East in 1841 and soon became Czartoryski's chief agent in Constantinople. He developed a network of Polish agents, who were stationed in the Principalities, Bosnia, the Caucasus, Serbia and Dobruja. Czajkows'ki was born a Roman Catholic and few years before the Crimean War he became a Moslem, while he was dreaming about a Polish-Ukrainian Cossack Republic under the senior protectorate of Porte with recognizing the supreme authority of the Sultan. For this purpose Czajkows'ki not only maintained relations with the exiled Cossack communities in Turkey but tried to keep in touch with the borderlands of prepartition Poland by sending emissaries there. In the time span of the Crimean War Czajkows'ki, being himself on the military service of Sultan as Sadik effendi maintained some links with the Hotel Lambert and served as the sort of intermediary between it and the Porte. The plans and hopes of Michal Czajkows'ki were failed, while the tragedy of the Poles was that they wanted to be special allies of the West to defend Western civilization against Eastern barbarity, as they had previously done against Turkey. The Polish conservative exiles had been waiting for over twenty years for a general conflict, and when they thought it was coming, they were to witness a "limited" war, that was empty of strategic value. Thus the Polish great expectations in general, as well as Michal Czajkows'ki expectations in particular were dashed, and the declining generation of polish conservators was to be succeeded by a younger one which would try to challenge Russia in 1863.

A. *Skrypnyk (Kamenets Podils'ky)*. Participation of the Right-Bank Ukraine Population in the Development of Military Infrastructure and Supply of Food and Material Resources to the Crimea (1799–1855.)76

Since ancient times, the Crimea Peninsula acquired the status of an important strategic region whose geographical location attracted various conquerors. A number of countries fought for the Crimea with varying success throughout the Middle Ages and New Time until a new aggressor, the Russian Empire, appeared on the military-political arena of Europe. One of the important vectors of the Romanovs' state's expansionism policy in the 18th century was access to the Black sea, establishing and development of military infrastructure, like the naval base in Sevastopol and other ports for the Black Sea fleet of the Empire.

Considering almost complete absence of natural and material resources on the Peninsula, the Russian authorities employed the territories of the Right-Bank Ukraine, annexed at the end of the 18th century from the Rzecz Pospolita, on the supplies of the essentials to the troops and navy, as far as large trade and craft cities, fertile soil, extensive forests and a sufficient number of potential recruits were concentrated there. During the first half of the 19th century, this region became the source of intensive and regular supply of natural and human resources; meanwhile lucrative contracts encouraged local farmers to increase area under grain crops, to develop livestock, distilling, logging and the like.

The main purpose of this study was not only dispelling the Russian-Soviet myths about "the ancestral Russian Crimea" on the basis of historical sources and archival sources, but demonstration of the Ukrainian ethnic group's sufficient participation in the development of these territories through the military component, as the main factor in the mentioned processes at the time.

- T. Kotenko (Kyiv). Historical Poem-Chronicle by Philip Morachevs'ky "To Chumak or the English, French and Turkish War in 1853–54 years" About the Heroism and Bravery of the Sebastopol Citizens During the Crimean War83*

The article is dedicated the episode of the creative biography of Philip Morachevs'ky – writing by him a patriotic poem about the Crimean War. This is one of the few of his poetry, which was published during his lifetime. Also, this poem was one of the first in Ukrainian literature that describes the Crimean War. Despite the fact that its literary value is not high, it was a significant event of Ukrainian culture of the middle of the 19th century.

- D. Gordiyenko (Kyiv). Memoirs of a Participant of the Crimean War Prokip Pidpalov in the Recording by Vasyl Liaskorons'ky.....94*

In the article is analyzed the creative aspect of biography of V. Liaskorons'ky, his source study work on the history of the Crimean War.

This is the only work of the historian on the modern history of Ukraine. Memoirs of a participant of the Sevastopol's defense Pidpalov, which was published by V. Liaskorons'ky, is an important source for the history of the Crimean War. It has the Ukrainian aspect on the history of this war.

- V. Liaskorons'ky (Kyiv)*. Memoirs of Prokip Pidpalov, a Participant of the Danube Hiking of the 1853–4 and the Defense of Sevastopol, *trans. by D. Gordiyenko*102
- In the paper is the published memoirs of a participant of the East war – Prokip Pidpalov. The interest of these memories is the memoirs of ordinary soldier. However, it has the stamp of the official ideology of the Russian empire. On the other hand, it is the only work of V. Liaskorons'ky on modern history of Ukraine.

ARTICLES. MATERIALS

- V. Sichyns'ky (New York, USA)*. Ukraine and the Mediterranean Area124
- In the article the author analyzes the history and culture of Ukraine in the context of Mediterranean civilization. Based on the extensive historical material from the Neolithic (culture of Tripolian) and the classical to the present author shows cultural, political and economic belongs of Ukraine to space of the Mediterranean countries. Thus, the author argues Ukraine belongs to the Western European civilization.
- N. Nikitenko (Kyiv)*. The Image of St. Clement of Rome in the Mosaic of the St. Sophia in Kyiv134
- The article investigates the role of St. Pope Clement in the life of the newly baptized Rus' Church, and ideological place of the image in the mural program of the Sophia Cathedral.
- I. Margolina (Kyiv)*. Honoring Pope Clement of Rome in Painting the interior of the St. Cyril's Church in Kyiv144
- Based on the study and analysis of the historical realities of Kyivan Rus' of the 10–12th centuries in the article is made a reconstruction of the initial dedication of the altar of St. Cyril Church in Kyiv
- N. Nikitenko, V. Korniienko (Kyiv)*. Crimean Saints on the Mosaics and Frescoes of the St. Sophia in Kyiv153
- This article generalizes “Crimean stories” in the monumental painting of the St. Sophia Cathedral, so there is made an attempt to define a

software idea and ideological burden of images of Crimean saints in the decoration program of interior space of the St. Sophia in Kyiv.

*O. Shutko (Kyiv). Political Marriages of Ottoman Sultans:
from Christian Princesses to the Daughter of Girays*168

The article tells about the wives of the early Ottoman sultans – Christian princesses and daughters of the leaders of neighboring Turkic tribes. The last “blue blood” Sultan’s mother was the daughter Khan of Crimea Mengli I Giray, Ayshe Hafsa. After her crowned Ottomans began to marry their concubines, which contributed to the decline of the Ottoman Empire.

*O. Gospodarenko (Mykolaiv). Trade and Economic Relations
of Golden Horde with Italian Maritime Republics
(an Attempt of Systems Analysis)*179

The author is trying to gain analysis of trade and economic relations of the Golden Horde and Italian maritime republics. During research author identifies three areas of interaction between the Golden Horde and Italian trading posts of the Black Sea region, determining the specifics of their existence.

*N. Sinkevich (Tübingen, FRG). Mission of Dominican Order
in Crimea in 14–17th centuries*188

The article deals with the history of Dominican order on Crimea peninsula. The author shows the main directions and circumstances of order’s activity, analyzes several documents (among them unpublished) that throw light on a Dominican missionary and pastoral activity in Genoa Colonies, towards Crimean Tatars, Armenians, Polish and Ukrainian captives

*p. Yuri Mytsyk (Kyiv). Materials for the History of
the Crimean Diplomatarium (16th century)*202

The article provides an overview of 12 letters that are stored in the “Tatar department” of Fund “Crown Archive in Warsaw” of the Main Archive of Ancient Documents in Warsaw and related to the history of the Crimean Khanate of the 16th. Author gives summary of their content.

*O. Dzhanov (Kyiv). Cossack Factor? Exit the Christian Population
from the South-Eastern Crimea in the 17th century*211

The article analyzes causes exit of the Christian population from the cities of the southern coast of Crimea to territories were controlled by Crimean Khan in the 17th century. The author concludes that the causes exit of the Christian population from the Turkish cities were not hiking Cossacks, as it previously thought, but fiscal policy, abuse of tax officials of Ottoman Empire.

<i>I. Syniak (Kyiv). Specific of the Conclusion and Signing of Agreements (Tools) Between Zaporozhian Host and Crimean Khanate on the New Host Time</i>	225
The article investigates agreements-tools between Zaporozhian Host and the Crimean Khanate in the final stage of the Zaporozhye Cossacks existence.	
<i>S. Potapenko (Kyiv). ‘Under the Guise of Friendship and Frankness’: New Documents on the Tatar Commission of 1770–1775 by Yevdokim Shcherbinin and the First Russian Annexation of the Crimea</i>	235
The paper focuses on a little known page of the first Russian annexation of the Crimea related to the so-called <i>Tatar Commission</i> of the 1770–1775. It was organized at the outset of the Russo-Turkish war of the 1768–1774 with the aim to separate the Crimean Khanate from the Ottoman Empire. Its first head Senator Petr Panin started negotiations with the Nogais trying to exclude them from the subordination to the Crimea. The second head the Sloboda Ukraine governor Yevdokim Shcherbinin followed this line. He managed to gain both goals, which was fixed by the Russo-Crimean pact of November 1 1772 and the Russo-Turkish pact of July 10 1774. Throughout the 1775, Shcherbinin continued the negotiations being finally granted with the position of the Senator, the order of Alexander Nevsky and the generous remuneration. The archival documents are published.	
<i>Y. Pylypchuk (Kyiv). The Struggle of the Crimean Tatar People for Independence (1774–1783)</i>	251
This papers deals with the struggle of Crimean Tatars and Nogays for independence in the 1774–1783. Pro-Russian khans (Sakhib-Gheray II and Shakhin-Gheray) was unpopular among the population. Russia staked on Khan Shakhin-Gheray, westernization reform which met resistance from the Crimean Tatars. Against him rebellion exploded in 1778 and 1782. Katherine II came to the conclusion to liquidation of the Crimean Khanate during the revolt Bahadyr-Gheray in 1782. The rebels were defeated in 1782, and in 1783 was legally formalized annexation of Crimea and Kuban. Actually Crimean Khanate existed in Bujak under the protectorate of the Ottoman Empire in 1787–1791.	
<i>I. Netudyhatkin (Kyiv). Monuments of the Genoese fortress Kaffa in Drawings by Architect Isroel Shmulson from the Funds of the National Sanctuary “Sophia in Kyiv”</i>	262
The paper is published six pictures of monuments of the Genoese fortress Kaffa (now Theodosia, Crimea), was made by architect I. Shmulson.	
List of Abbreviations	275

ЗМІСТ

ДО 160-ї РІЧНИЦІ КАПІТУЛЯЦІЇ РОСІЇ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ 1853–1856 рр.

<i>Р. Ковальчик (Лодзь, Польща)</i> . Україна до і після Кримської війни	5
<i>Г. Папакін (Київ)</i> . Кримська (Східна) війна 1853–1856 років на сторінках ІТВАК: джерелознавчий аналіз публікацій	24
<i>Д. Гордієнко (Київ)</i> . Кримська війна у рецепції Тараса Шевченка	36
<i>Л. Бартосік (Лодзь, Польща)</i> . Поляки і Кримська війна 1853–1856 рр.	45
<i>В. Потульницький (Київ)</i> . Представник польського консерватизму Міхал Чайковський як учасник Кримської війни (До реконструкції історичної перспективи проблеми)	67
<i>А. Скрипник (Кам'янець-Подільський)</i> . Участь населення правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.)	76
<i>Т. Котенко (Київ)</i> . Історична поема-хроніка Пилипа Морачевського “До чумака, або війна ягло-хранцузо-турецька у 1853 і 54 роках про героїзм і мужність севастопольців під час Кримської війни	83
<i>Д. Гордієнко (Київ)</i> . Спогади учасника Кримської війни Прокопа Підпалова у записі Василя Ляскоронського	94
<i>В. Ляскоронський (Київ)</i> . Спогади Прокопа Антоновича Підпалова, учасника Дунайського походу 1853–4 РР. та Севастопольської оборони, <i>пер. Д. Гордієнка</i>	102

СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

<i>В. Січинський (Нью-Йорк, США)</i> . Україна і середземноморський простір	124
<i>Н. Нікітенко (Київ)</i> . Образ св. Климента Римського в мозаїці Софії Київської	134
<i>І. Марголіна (Київ)</i> . Ушанування Папи Климента Римського у розписі Кирилівської церкви Києва	144

<i>Н. Нікітенко, В. Корнієнко (Київ)</i> . Кримські святі на мозаїках і фресках Софії Київської	153
<i>О. Шутко (Київ)</i> . Політичні шлюби османських султанів: від християнських принцес – до доньки Гіреїв	168
<i>О. Господаренко (Миколаїв)</i> . Торгово-економічні відносини Золотої Орди та італійських морських республік (спроба системного аналізу)	179
<i>Н. Сінкевич (Тюбінген, ФРН)</i> Домініканська місія в Криму в XIV–XVII ст.	188
<i>Ю. Мицик (Київ)</i> . Матеріали до історії кримського дипломатарію (XVI ст.)	202
<i>О. Джанов (Київ)</i> . Козацький фактор? Вихід християнського населення з південно-східного Криму в XVII ст.	211
<i>І. Синяк (Київ)</i> . Особливості укладання та підписання договорів (інструментів) між Військом Запорозьким низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі	225
<i>С. Потапенко (Київ)</i> . “Под образом дружбы и откровенности”: нові документи про “татарську комісію” Євдокима Щербініна 1770–1775 рр. та першу російську анексію Криму	235
<i>Я. Пилипчук (Київ)</i> . Боротьба кримськотатарського народу за незалежність (1774–1783)	251
<i>І. Нетудихаткін (Київ)</i> . Пам’ятки генуезької фортеці Кафа у малюнках архітектора Ісроеля Шмульсона з фондів Національного Заповідника “Софія Київська”	262
Список скорочень	275
Contents	276

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**НАШ КРИМ
OUR CRIMEA
BİZİM QİRİMİMİZ**

випуск II

Оригінал-макет, верстка: *В. Корнієнко*

Редактор: *Д. Гордієнко*

Дизайн обкладинки: *М. Панченко*

Підписано до друку 30.05.2016.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 16.5. Обл.-вид. арк. 16.73

Наклад 300 прим.